

(२)

(३)

नो मालिन्यं कदाचिद् भजति हि दिवसे ग्रस्यते केनचिद् वा
नो मेघैश्चाद्यते वा नयनसुखहरैर्दूष्यते वा कलङ्कैः ।
नो दर्शं क्षीयते वा क्वचिदपि समये पीड्यते षोडशा वा
धन्यो देवाशुतोष प्रभवति भुवि ते निर्गलः कीर्त्तिचन्द्रः ॥

(४)

अन्तःश्वेतां वह्निःश्यामाभाशुतोषसरस्वतीम् ।
दण्डिनाऽजानता प्रोक्ता 'सर्वशुक्ता सरस्वती' ॥

(५)

इन्द्रस्येव शचिः क्षागस्य च रतिः कात्यायनी शूलिनः^{*}
स्त्राहाऽग्नेरिव कैशवस्य कमला च्छायेव सूर्यस्य च ।
शीतांशोरिव रोहिणी च मतिमन् देवाशुतोष प्रभो
विद्या ते महती सदा फलवती त्वय्येव रंरम्यते ॥

(६)

रत्नानामिव रत्नसानुशिखरी खं तारकाणामिव
स्वर्गः कल्पमहीरुहामिव सरः पङ्केरुहाणामिव ।
पायोधिः पयसामिव प्रभवति द्वाच्यैः सुधीसङ्गतैः
सौजन्यादिगुणैर्भवान् मतिमतामेकाग्रयो भूतले ॥

(७)

दोषे कर्कशता गुणे प्रणयिता पापे परं भीरुता
सत्ये निर्भयता बुधे विनयिता वित्ते परित्यागिता ।
साधौ सादरता खले विमृशता शास्त्रेषु मर्मप्रता
शतौ सचमता स्थिता च सततं देवाशुतोष त्वयि ॥

(३)

(८)

भूदेवेशशुतोपास्यराकातारकनायकः ।

विहन्नेत्रचकोराणा सदास्ति सुखदायकः ॥

(९)

दारिद्र्यं दुर्बलं दुःस्थं पुनस्तस्यैव पीडनम् ।

आशुतोष स ते दोषः ह्योवे योज्यं न पौरुषम् ॥

(१०)

मित्राणां प्रियवर्द्धनो भव सदा नैदाघनीरं यथा

शत्रूणां भयवर्द्धनो भव मृशं नैदाघरौद्रं यथा ।

आयुस्ते परिवर्द्धतां प्रतिदिनं नैदाघवस्तो यथा

प्रत्यूहः क्षयमेतु नित्यमपि ते नैदाघरात्रिर्यथा ॥

(११)

अव्यायामाः सुरभिसमये कामसक्ता निदाघे

रक्ता वर्षास्त्रभिनवजले पङ्क्तिं पल्वलानाम् ।

कटुक्लोणो शरदि निरताः स्वापशीला हिमर्त्तौ

शीते रात्रिभ्रमणनियतास्तोऽरयः सन्तु सर्वे ॥

(१२)

दृष्टार्त्तोऽलिः कुसुमजरसं चातको वारिवाहं

तारानाथं स्मरति च यथा शुष्ककण्ठचकोरः ।

श्रान्तः पान्यस्तरुवरमथो दुःस्थसाहित्यसेवी

श्रीमन्तं त्वां स्मरति सततं पूर्णचन्द्रस्तथैव ॥

(१३)

चन्द्रार्द्धशोभितललाटतटाशुतोष

किं ते वदामि सुगुणान् गुणसागरस्य ।

त्वन्नामकीर्त्तिपरिकीर्त्तनयत्न एष

पादाब्जरेणुमभिवाञ्छति पूर्णचन्द्रः ॥

(१४)

इष्टं शिवास्यगुणितं निधिना समेतं

लक्ष्णावतारनिहतं वियदिन्द्रियेण ।

यच्छेपितं शरकरेण हृतं तदब्धं

वङ्गेषु शिथ्यवदनेषु तवाऽसु नाम ॥

(१५)

अस्मिन्नुद्भटसागरे नहि जडे कश्चिद् गुणो विद्यते

येन भ्रान्ततटान्तविश्रमवतां लक्ष्णानिष्ठतिर्भवेत् ।

तस्मात् स्वादुतमं यवित्त्रममलं पौयूपपूरोपमं

गङ्गासङ्गिसरस्वतीरसमहं संप्रार्थये साम्प्रतम् ॥

(१६)

अस्त्यस्मिन्नवतारणा रसनिधौ नानारंसानां जनाः

चारत्वाच्च पिबन्ति सागररसं देवाशुतोष प्रभो ।

चारश्चेत् तव वामनेत्रपतनं प्राप्नोति दैवात् तदा

स्त्राकारं परिहाय देवकपया चोरं भवेत् तत् पुनः ॥

(१७)

यस्य श्रीः सदने गिरा च वदने चित्ते च चिन्तामणि-

र्यः स्यैर्ये तुहिनालयो निरूपमे धैर्ये च सर्व्वसहा ।

यो वङ्गेषु मंतः सदा सुरगुरुर्विद्यार्थिनां गाहतां

तं तुच्छोद्भटसागरोऽयमतलस्पर्शं हि विद्यार्णवम् ॥

तदीयश्रीचरणाश्रितेन

श्रीपूर्णचन्द्रेण

भङ्गलाचरणम् ।

(१)

यो निर्माति विभर्ति संहरति च ब्रह्मादिमूर्त्या जगद्
वह्निव्योमवसुन्धराम्बुपवना यस्याऽपरा मूर्त्तयः ।
यो बाह्यान्तरसर्व्वदिक्षु विहरन्नेकोऽखिलं वीक्षते
यः सर्व्वान्त्रयभूरचिन्त्यमहिमा देवाय तस्मै नमः ॥

(२)

पृथ्वीपातकिपापपर्व्वतपवी पापाब्धिपारङ्गवौ
पापप्रान्तरपांशुपक्षपथिकप्राणप्रदौ पादपौ ।
पापप्राज्यपथोदपालिपवनौ पापेभपञ्चाननौ
पादौ पाशुपतौ प्रपश्य परमौ प्राक् पूर्णचन्द्र प्रगै ॥

(३)

जय जय हे शिव दर्पकदाहक दैत्यविघातक भूतपते
दशमुखनाशकशायकदायक कालभयानक भक्तनते ।
त्रिभुवनकारकधारकमारक संसृतिसारक धीरमते
हरिगुणगायक ताण्डवनायक मोक्षविधायक योगरते ॥

(४)

दीर्घाघ्नी दीप्रदन्ता दनुजदलदला देवतादुःखदात्री
दिव्यास्त्रैर्दिव्यकान्तिदर्दवदमना दीप्तदेहा दुकूलैः ।
दृप्तानां दर्पदान्त्र्यै दशदिशि दशकं दृप्तदोषां दधाना
देवी दुर्गा दुरन्तं दलयतु दुरितं दुर्गतिद्रावदक्षा ॥

(५)

यस्याः शिल्पमनल्पकं त्रिभुवनं काव्यञ्च वेदत्रयं
यस्मायस्त्रिपुरान्तकस्त्रिपथगा यस्याः सपत्नी मता ।
या कालत्रयमीक्षितुं सुविपुलं धत्ते च नेत्रत्रयं
सा त्रैगुण्ययुता करोतु कमलं देवी त्रिशूलायुधा ॥

(६)

(६)

सजलजलदकालं प्रेमवापीमरालम्

अभिनववनमालं क्षेमवल्लीप्रबालम् ।

भुवननलिननालं दानवानां करालं

निखिलमनुजपालं नौमि तं मन्दबालम् ॥

(७)

पुलिनवनविहारिन् वल्लवीचित्तहारिन्

दनुजदलनकारिन् योगिहृत्पद्मचारिन् ।

भवजलनिधितारिन् पीतकौशेयधारिन्

शमनदरविदारिन् पाहि मां विश्वभारिन् ॥

(८)

पण्डितान्नमरख्येऽपि मूर्खान्न नास्ति कुत्रचित् ।

इति मूर्खे परा प्रीतिर्यस्यास्तां श्रियमाश्रये ॥

(९)

हरिप्रियां भजे मत्तो दैनय न हलिप्रियाम् ।

न भुक्तापि नरः पूर्वां मत्तो भुङ्क्तेव चापराम् ॥

(१०)

यो लंकेशगुरुः कुमारजनको योऽसौ गवीशध्वजो

यो गंगां धरति स्वयं हिमकरोद्दीप्ताङ्गकान्तिः सदा ।

यो नित्यं खलु भूविशेषसदनो वामाङ्गसङ्गस्तथा

भक्तयोमाधवमादिहीनमनिशं तं श्रेयसे संश्रये ॥

भगवद्वरणाश्रितस्य

श्रीपूर्णचन्द्रस्य

अवतरणिका ।

प्रथमावृत्तिः ।

६६ खलु भारतभूमौ प्राचीनकालादारभ्य संस्कृतभाषारविन्दमधुमत्तमधुपा बहव
पलिता प्रादुरासन् । तेषु कालिदास भारवि भवभूत माघ श्योर्ष्य वाणभट्ट प्रभृतीनां
प्रथितप्रचुरयमसो कवीनां मानससरोवरसमुद्भूतानि विविधरसभावमयमकरन्दपरागपूर्णानि
कविताकनककमलानि सुविकाशमासाद्य पृथिव्या मूर्ध्वेषा मुचेतसा यथा चित्तमाकर्षन्ति
तथा निखिलससारनिगूढतत्त्वविदो तद्वदन्ते च कविकुलतिलका प्रसङ्गपरवशतया तत्
कालोचितवक्तव्यवर्णनमुखेन यानि प्रदानि रचयामासुस्तानुद्भटकवितेति नाम्ना सहृदय
हृदयाधिष्ठानपरम्परया मङ्गार्धरत्नवदयापि लोके सादर विराजन्ते । इयञ्च कविता
भारतस्य कवितृप्रदेशे सुवचनमिति कथितृप्रदेशे सुभाषितमिति कविञ्च सूक्तमिव्या
ख्यायते । का खलु तावदुद्भटकविता ? कथा रीत्या वा तस्या अन्वयंदा नामधेयस्येति
निन्दयितुमीहमानैरस्माभिरिह मतवैधं दृश्यते । तत्र केचिदाहुः अन्यविशेषसन्निवेशरहिता
सामयिकनिमित्तयमान्महाजनरचिता चित्तचमत्कारिणी संस्कृतकवितैषीद्भटकवितेति
“उद्भट”शब्दस्य महाशयवाचकत्वात् प्रकटायवाचकत्वाच्च । तदुक्तमभिधानचिन्तामणौ

“महेश्वरे तुद्भटीदारोदागोदीर्चमहाशया ।

महामना महात्मा च ॥”

उत्पलमालायाञ्च—

“उद्भट कच्छपे सूर्ये प्रकटे तु विनिर्दक ।”

अन्ये त्वेव बुबुलि यत् कश्मीरदेशे उद्भटनामा कथित् कविराविरासीत् । स च
उद्भटभट्ट, भट्टोद्भट, उद्भटाचार्यश्चेति तिस्रभिर्नामभिर्मिहितो वभूव । कट्टुचकवि
विरचितराजतरङ्गिणीनामकश्मिरदेशजगृपतिमण्डपुराजतपाडादेवमवगम्यते यत् कश्मीर
देशे कदाचित् जयापोड़ी नाम कश्चिन्नरपति एकोनाशौत्युत्तरसप्तम्योमित (७७६)
ख्रिष्टोपमादाराभ्य मथोदशाधिकाष्टमसम्यक (८१२) ख्रिष्टार्धे यावत् अनुस्मिन्मत
(१४) वक्तुरान् काश्मीरराजासनमन्यकार । स चाख्यन कवित्वमहिमया वदन्

सुकविपणितान् स्रवहुमानमानाय स्वस्य सदसि समतिष्ठिपत् । तेषु च भट्टीष्ट
दामोदरगुप्त मनोरथ, शङ्कदत्त, चटक, सन्निमान् वामन, चीरचैतेऽष्टौ महाकवय
प्रधानपदवीमध्यस्थन् । तथाप्युडटकविरेव प्रधानमासीत् । स च स्वरचिताभिदद्या
नचमधुरकविताभिर्जयापोडमहाराज सुपरितोष्य तत्सकाशात् प्रतिदिनं लघु दीप्ता
वानलभत । एतेनैव महाकवेष्टकस्य महत्या खविलयक्ते कीदृक् चित्तचमत्कारित
तदनुमानञ्च सर्वं सुगममेव । भूपतेर्जयापोडस्य च निरतिशयकवित्वप्रियतया तस्य
सभा बहुसुपणितसनाया युग्मे । इदमेवाभिप्रेत्य कदुण्णकवे सूक्तमेतत्—

“समयहीत् तथा राजा सोऽन्विष्य निखिलान् बुधान् ।

विहङ्गुभिश्चमभवद् यथाऽन्यवृषमण्डले ॥”

राजतरङ्गिणी ४।४८३

जयापोडस्य राज्ञः कवेष्टकस्य चैतिवत्त सप्रमाणीकृत्य राजतरङ्गिण्या कश्चिदश्च
उज्जिधने । यथा—

“वचो भूर्खोऽयमित्येव कश्चित्तिदं वदते स्फुटम् ।

सर्वज्ञानं ददत्यक्ते सर्वान् विशाभियोगिन ॥

देशान्तरादागमस्य व्याचक्षाण चमापति ।

प्रावर्त्तयत विच्छिन्नं महामास्य महीतले ॥

सीराभिधाष्टद्विधीपाध्यायात् सभतस्तुत ।

बुधे सद् ययौ शक्तिं स जयापोडपण्डित ॥

भूपतेरात्मना स्पष्टं चक्षमे न स कस्यचित् ।

आत्मनस्तु बुधे स्पष्टं शब्दधीर्वदन्मन्यत ॥

तावत् पण्डितमन्त्रेऽभूद् राजशब्दादपि प्रथा ।

तैलैर्दोषैर्न तु श्रानि कालान्तरवदाययौ ॥

वृषती विहदायसे राजसाधुष्यकाङ्क्षिभि ।

गृहा नभदुर्विदुषो व्याप्ता सेवायतेनूयै ॥

अध्यक्षो भक्तशालायो शुकदन्तश्च मन्त्रिण ।

विहजया धडियाख्यस्तेन स्त्रीकृत्य वर्द्धित ॥

[वहान् दीनारलक्षेण प्रत्यहं कृतवेतन ।
 भद्रोऽभद्रद्वयस्य भूमिभर्तुं सभापति ॥
 स दामोदरगुप्ताख्य कुट्टनीमतकारिणम् ।
 कविं कविं बलिरिव धुर्य्यं धींसचिव व्यधात् ॥
 मनोरथ शङ्कदत्तसदृशं सन्धिमासया ।
 यभूवु कवयस्तस्य वामनाद्याय मन्त्रिण ॥”

राजतरङ्गिणी ४।४८७ ४८७

“अवस्थाविदकास्तव ययिता धृतिवीभुजा ।
 आर्द्रान्न करौ श्लोका अर्थ्यन्तेऽद्यापि सूरिभिः’ ॥

राजतरङ्गिणी ४।५५०

उद्भटभट्टो हि कुमारसम्भव काव्यालङ्कारसंयुक्त भासहालङ्कारविवरणानीति ग्रन्थवय
 मरचयत् । प्रह्वीरारिन्दुराजो नाम कथित काव्यालङ्कारसंयुक्तस्य लघुवृत्तिनाम्नी टीका
 प्रणीय ततैवोद्भटभट्टस्य तत्तदग्रगण्यप्रणयनवार्त्ता निरदिगत् । इलार् साहेब महीदयेन च
 कश्मीरदेशे काव्यालङ्कारसंयुक्तनामकासाय कश्मीररिपोर्नामकपत्रस्य ६५ संख्यकपृष्ठे
 एवमुक्तम् “उद्भटभट्ट किल जयापीडस्य राज्ञः सकामात् प्रतिदिनं लक्षसंख्यकान्
 दीनारान् लभते यः । स च कविर्न कश्चिद् उद्भटग्रन्थं प्रणिनाय तस्य स्वप्रणीते
 काव्यालङ्कारसंयुक्तनामकेऽलङ्कारग्रन्थे यान्मुद्राङ्करानि सन्ति तानि स्वरचितकुमारसम्भवा
 दीवाजङ्गरे”ति ।

पिटार् पिटास्सन् साहिबोऽपि वल्लभाण्ययचतुष्टयसुदृढकविकृतमिति प्रतिपादया
 मास । तद् यथा—

(१)

“खिन्नं मेन समुद्रेन सरसं स्त्रीयं मनो जायते

सुत्वाऽन्यस्य समुद्रं खलु मनः शोतुं पुनर्वाञ्छति ।

अज्ञानं ज्ञानवतीऽपि धीनं ययमान् अक्षुः समर्थं सुधी

कार्यस्तस्य समुद्रस्य भद्रजैरावश्यकं भवति ॥”

(१०)

(२)

“अथ बन्धु परी वेति गणना लघुचेतसाम् ।
पुसास्तुदारविचारानां वसुधैव कुटुम्बकम् ॥”

(३)

“किं कौमुदी शशिकला सकला विशूर्ण
सयोज्य चरितरसेन पुन प्रयत्नात् ।
कामस्य धीरहरहृत्कृतदम्भमूर्ते
सन्न वनाय धारय विहिता विधाया ॥”

(४)

“किमिह बहुभिरुक्तैर्युक्तिरूपा प्रसादै
इयमिह पुरुषाणां सज्जदा सेवनीयम् ।
अभिनवमदलखालालस सुन्दरीषी
सनभरपरिखिन्न यौवन वा वर्न वा ॥”

यदाह वाच्य वयसि वर्तमान उत्तरपाशाख्य राजकीय इराज्जीविद्यालयप्रविष्टोऽप्य
वसरक्रमेण परमपत्र्यपादस्य मदीयगुरोः सर्गतकालीकुमारकाव्यचणमणोदयस्य चतु
ष्पाठौमाश्रित्य काव्यन्याकरणावधीयान कालमनय तदा प्रायशो गुरुमुखाद् बङ्गीद्वष्ट
कविता श्रवणवन् ताव साग्रहमलिखम् । अद्योच्चविद्यालयप्रवेशमासाद्य सौभाग्यवशाद्
खिलजनमाननीयस्य महात्मनः सर्गतस्य ईश्वरचन्द्रविद्यासागरस्य भूदेवमुखोपाध्यायस्य
च खेदास्पदेभूय तयोः सक्षात्प्राप्यैव पञ्चमस्तस्यैकश्लोकान् समयङ्गीवम् । तन्न
स्मृतं महाराज बाहादुर यतीन्द्रमोहनठाकुरस्य मातृयाज्ञावसरे नानादिगद्गदागतानां
परमपूज्यपादानां द्वाद्यथपण्डितानां रूपया चङ्गश्लोकानां तीर्थि सङ्ग्रहाणि मया
समाहृतानि । एवक्रमेण भारतस्य भाषास्थानिभ्यो बहुतरप्राचीनपुस्तकेभ्यश्च श्लोकसंग्रहेषु
साम्प्रत मदन्तिके द्वाविंशतिसहस्राधिकलघुसप्तश्लोका चङ्गश्लोका सन्ति ।

एषुष्टश्लोकैषु रसभावभङ्गिष्ठा बहुवो मधुरश्लोका बहुभावात्मकपद्यानुवादे सङ्ग
कृतिवादि एङुकेयनगैजेट प्रवृत्तिषु सवादिपदेषु प्रकाशिताः सौष्ठवातिगद्गेन सर्व्वेदा
। उदयाचननन्दयन् ।

सुदेशीया वैदेशिकाश्च बहवो गुणशालिणः पण्डिता मन्दुखानि सन्तानुष्टयीका
नाकर्ण्य परमानन्दमनसतः । भिन्निस् टनि ध्रुव पिटास्मन् प्रभृतयः कतिपये रुक्मत
भाषानुगमिणः साहिव महीदया मस्कतोष्टयीकान् समाकर्ण्य संस्कृतभाषाया माधुर्यम्
उष्टयीकरचयितृणां कवीनाञ्च नैपुण्यं नितरा प्राशंसिषु ।

अग्रिन् गन्धे श्रीकनिचयस्य पाठच्छन्दोव्याकरणशुद्धिनिमित्तं मया बहुल प्रयास
कृतः । परन्तु केषाञ्चित् श्लोकानां तात्पर्यं किञ्चिदस्पष्टमस्ति । तदर्थं समन्वयस्तु
पाठकहन्दै लपया कार्यं इत्यभ्यर्थये । अत्राह ईदृशा अपि द्वितीया श्लोका अत्र निष्ठेय
ये च गन्धान्तरविशेषेऽपि सन्निविष्टा सन्ति । तत्प्रमितो ममापराधः मदर्थे सहृदय
पाठकैः क्षमास्य इत्यपि प्रार्थये । बहुजनसुखत आकर्ण्य सङ्गृहीतेऽहं श्रुत्वा श्रीकसमूहे
यदि कुतचित् कश्चिद् भ्रमः प्रमादो वा स्यात् तत्र विहितम् । तदर्थं पाठकहन्द
सर्विनय निवेदयामि यदि तत्तद्देशेषु लपया मां विनापयित तदा मे परमोपकारी
भवेत् तदर्थं चाह तेषां चरणतले कृतञ्च स्यात्समि । कर्तव्यञ्चैतन्महद्भिः । तथाचोक्त
“गच्छत पतने भूमौ प्रमादाद्गच्छि विध्यथ” ।

इति श्री श्रीमान्महोदयानि तु मञ्जना ॥”

बहुभाषावित् पण्डितप्रवरी महीधरसमुत्तु स्वर्गतो हरिणाथ दे एम ए महीदय
मन्दुखाह उष्टयीकविता श्रुत्युपमाणा विश्वविद्यालयस्य सहकारि रिजिष्टार पदाभिविक्त
श्रीयुक्त गिरिशचन्द्र मुखोपाध्याय एम् ए महानुभवमनुरुहवान् । अहमपि तदर्थे
“इम्पिरियल लाइब्रेरी नामक पुस्तकालये गत्वा तावुभावुष्टयीकविरामयावयम् । तौ च
तामाकर्ण्य परां प्रीतिमलभेताम् । स च हरिणाथसदानुमतिवस्तुतो मया, यत् बहुभाषाभिज्ञ
पण्डितो भवान् यदि मा यत्र कुतचिद् भाषाया य कमपि रक्षभावमय श्लोकं वृषात्
तदा ततोऽप्यधिकप्रकर्षवत्तया विचित्रमल्लकारिणः संस्कृतश्लोकं भवन्तमहं श्रावयितु
शक्नोतीति मन्ये । अथैतदाकर्ण्य सोऽपि व्याप्तिन् शीघ्रं प्रेष्य आचार्यान् इराजो आचार्य
पारसीकादनिकभाषाणां विविधविषयभेदभिन्नान् भाषान् सामग्र्यतो, अहं तत्तद्भाषा
मयमधुरोष्टयीकान् श्रावयित्वा मे नितरामप्रोचयम् । तदानीं तथा प्रोचितेन
तेनोक्तम् “असुदेशीयशालिणपण्डिता यथा सकौशल्यं मधुरभाषसन्निवेशनेन मस्कतोष्टयी
श्लोकान् रचयामासुस्तथा रोव्या श्लोकान् रचयितुं संस्कृतभाषाविदस्य कोऽपि पार्श्वे

कविर्न यगाक् । इयञ्च दैवी भाषा सगुणालङ्कारा सती यथा रसभावादिक पुष्पाति
काव्यस्या मानवी भाषा न तथेति ।

यदाह जयपुरप्रदेशमगम्य तदा परमपूजनीयस्य पण्डितप्रवरस्य महामहोपाध्याय
श्रीयुक्तहरप्रसाद भास्वि एम् ए, सि आइ ६ महोदयस्य कनिष्ठसहोदरेण प्रव्रतत्तस्मिन्
पण्डितेन स्वगतं मेषनादं महाचार्यं वि ए महाशुभवेन सह सम सप्रेमपरिषदय
सञ्जात । स च मा जयपुरमहाराजस्य पुस्तकागारं गत्वा बह्मनुव्रतकवितानां
प्राचीनपुस्तकावदर्शयत् । नमोविष्णुसागरे पाठान् भोगस्य नवाव प्रभृतीनां वर्णनं
समाधा ये श्लोकाः सन्ति तान् सर्वान् स एव मे प्रादात् । साम्प्रतं स सहात्मा यद्यजीविष्यत्
तदा मे महोपकारोऽभविष्यत् । मया समैव दुरदृष्टतया स इदानीं दिवं गतः ।

अथैकदा माननीयो धर्मोपकारिजगत्प्र मात खरखीयो संस्कृतभाषाविशारद
संस्कृतोद्भटकवितासु परानुरक्तिमान् स्वार् श्रीयुक्त गुरुदास बन्धीपाध्याय कैटि
एम् ए, डि एल्, पि एच् डि महोदयो मया बह्वचक्रकवितां नियम्य तासां प्रथमि
प्रसङ्गेन मामवदत्—“एकैका उद्भटकविता एकैकमनर्चयम् । ईदृश्यं प्राप्या कवितां
स्वयमेव सन्तीति रक्षाकरोऽस्मीति अथ तस्यैव महात्मन कतिपयैस्तावदुद्भटविषयकै
श्लोकैः प्रयोजनमासीदिति तद्विषया बह्मनुवादसमाधाः कतिपये श्लोका मया तदन्तिक
प्रेषिताः । स चैतान् ३ राजगीभाषयानूय माननीयं सुपण्डितं साधनाभिधं राजपुरुषं
आवयित्वा परमप्रीत्ययत् । ततः स मामधीचत्— भद्र ! एतावन्तर्धापि भारत
रत्नानि साधारणसमस्तसुपण्याथ विधीयतां परीपठति नैश्वर्यम् । आविद्यानां राजपुरुषा
भवतोऽभिमतम् । अहमपि साहायकं ते करिष्यामि । लायन् साहेबोऽपि भवत्प्रदत्तान्
उद्भटश्लोकानाकर्ण्य परां तुष्टिसुपागमम् ।”

कलिकाताराशकीयसंस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षी मदीयपरमहितैषी महात्मा पण्डित
प्रवरी महामहोपाध्यायी सख्यार् श्रीयुक्त सतीशचन्द्र विद्याभूषण एम् ए पि एच् डि
एफ् ए एस् वि महोदयो मत्सकाशात् सुतोद्भटश्लोकं परां प्रीतिसुपागतत्प्रेषां श्लोकानां
सुदृष्ट्वा च मां प्रीत्याहितवान् ।

इतिवादि पत्रिकायां भवोद्भटश्लोकानां सुदृष्टवान् अहमेकदा संमत्ताय षट्क
प्रदेशमगमम् । ततश्च प्रधानस्य व्यवहारजीवस्य श्रीयुक्त ज्ञानकीर्णाय वधु एम् ए

वि एल् महीदयस्य माहायकेन परमविद्यानुरागिणा स्वर्गतेन मयूरभस्माधिपतिना महा-
राज बाहादुर श्रीश्रीरामचन्द्र भञ्ज देव महीदयेन सह सहचो मे सख्य । असी महात्मा
मम छद्मश्लोकान् श्रुत्पूरिति विज्ञाय तमह कतिपयान् श्लोकानवाक्यम् । स च नितरां
प्रीतो मुद्रासहस्र मे प्रत्ययथोत् । पर ममाधन्यतया सोऽचिरादेव पञ्चलमुपागत ।

कलिकाता पाण्डुरियाचाटा वास्तव्यो महाराज स्वर्गतो महानुभावो धर्तौन्द्रमोहन
ठाकुर सख्युतभाषायो सुपण्डित छद्मकविताया परमानुरक्तयासीत् । हितवादि पदि-
कायाम् एडुकिशनमिजेटे च यागुद्मश्लोकानह प्राकाशय स मयङ्मान तानपठत् परा
प्रीतिश्चात्मभरा । अथ मन्मुख्याद छद्मकविता श्रोतुकामस्तदीय समापण्डित नैयायिक
शूङ्गामपि मदीयपरमह्मिषिण सुहृद परमपूज्यपा० श्रीयत्त पार्वतीचरण तर्कतोष्यं भङ्गो
दयमनुब्रूयान् । ततोऽह “एमारेल्लु वाचोयार गत्वा तमुद्मश्लोकान् श्रावितवान् ।
तत प्रभृति स प्रतिष्ठताहमेव मन्मुख्याद छद्मकविता श्रुणोति च । अतिविरलो हि
तत्सदृश सुरसिक्क सुपण्डितय श्रोता । अहो मे दुर्दैवं यत् सोऽपुना दिव
गत इति ।

छद्मकविताकीविदो मगल्लिक्खय पणितप्रवरौ महात्मा राय श्रीयुक्त राजेन्द्र
चन्द्र शालि बाहादुर एम् ए, पि चार् एम् महीदय कृपयाऽतीतपञ्चविंशतिसंख्यकवसरिपु
वद्मनि नवीनामुद्मपद्यानि सट्टस्य भद्र समर्थं च मम मङ्गोपकारमकार्षीत् ।
छद्मकवितासु तस्य सहज परमनुरागो वर्तते । तत एव यच्च कुचचिद्वद्मकविताये
याच्यमानोऽप्यसौ कदाचित् परामुखो भाभूत् । पण्डितायगच्छेन मदीयपरमह्मिषिणा
छद्मकवितानुरागिणा कलिकाता सख्युत विद्यामन्दिरस्य अध्वचचरेण महानमोपाध्याय
श्रीयुक्त कालीप्रसन्न भट्टाचार्य विद्यारव एम् ए महीदयेन यथा मयङ्गोपपुण्ड्रभूमिवालज्येन
श्रेयालङ्कारसनायश्लोकरचनासिद्धिस्तेन मदीयपरमभक्तिभाजनेन महानमोपाध्याय श्रीयुक्ता
जितनाथ न्यायरव महानुभवेन च समेतदुद्मश्लोकान् पाण्डुलिपिः कृपया
परिदृष्टा ।

हितवादि - सम्पादकौ स्वर्गतकालीप्रसन्नकान्यविशारद श्रीचन्द्रोदयविद्याविनोदी,
“वङ्गवासि” - सत्ताधिकारी स्वर्गत धीमेन्द्रनाथ वसु, “वङ्गवासि” - सम्पादक श्रीविहारि
लाल सरकार, “एडुकिशन मीजेट” - सत्ताधिकारी श्रीमुकुन्ददेव मुखोपाध्याय राय

बाहादुर एम् ए, वि-एल् 'वसुमती'-सम्पादकधर. ग्रीजलधर सेन, — एते उद्भट
कवितानुरागिनः मुपस्थिता सद्यदया महोदया परमप्रीतिभर सानुशब्धं स्वस्वसवाद-
पत्रेषु बहुदिनपर्यन्तं महता बहुला उद्भटकविता मुद्रितवन्त ।

एते महामहोपाध्यायादयो महानुभवा पण्डिता उद्भटसामरसद्वलने साहायक
कुर्वन्तो मां नितरां प्रोत्साहितवन्त —

(१) काशीधामनिवासिनः — स्वर्गत महामहोपाध्याय राखान्दान्दस न्यायरत्न, स्वर्गत
महामहोपाध्याय कैलासचन्द्र त्रिरोमणि महामहोपाध्याय शिवकुमार शास्त्री, महामहो
पाध्याय सुब्रह्मण्य शास्त्री स्वर्गत महामहोपाध्याय गङ्गाधर शास्त्री, स्वर्गत महामहोपाध्याय
दामोदर शास्त्री, स्वर्गत महामहोपाध्याय गोविन्द शास्त्री स्वर्गत महामहोपाध्याय राम-
मिश्र शास्त्री, स्वर्गत महामहोपाध्याय सुधाकर त्रिबेदी, महामहोपाध्याय विष्णेश्वरौ-
प्रसाद, स्वर्गत सुरेन्द्रनाथ तर्कतीर्थ श्रीवामाचरण न्यायदैवेष्टिकाचार्य, कविराज
श्रीयुक्त उमाचरण कविरत्न स्वर्गत हरकुमार शास्त्री श्रीश्रीशङ्कर तर्करत्न श्रीमिथनाथ
तत्त्वरत्न, श्रीदक्षिणाचरण विद्यानिधि, श्रीहाराचन्द्र विद्यारत्न व्याकरणोपाध्याय,
श्रीहरिहर शास्त्री, श्रीविजयकृष्ण काव्यतीर्थ विद्वान्तबागीश श्रीवाराचरण काव्यतीर्थ
साहित्योपाध्याय, श्रीश्यामाकाश काव्यतीर्थ, स्वर्गत हरनाथ विद्यारत्न ।

(२) मिथिलानिवासिनः — स्वर्गत त्रिभुवाप श्रीभा, स्वर्गत दीननाथ मिश्र ।

(३) उत्कलनिवासिनः — महामहोपाध्याय श्रीसदाशिव मिश्र, स्वर्गत राय
राधानाथ राय बाहादुर, जानकीनाथ वसु एम् ए, वि एल् ।

(४) बाङ्गदेशनिवासिनः — (क) स्वर्गत महामहोपाध्याय मङ्गेशचन्द्र न्यायरत्न,
स्वर्गत महामहोपाध्याय चन्द्रकान्त तर्कालङ्कार स्वर्गत महामहोपाध्याय हृदयनाथ
न्यायप्रधान स्वर्गत महामहोपाध्याय दीनबन्धु न्यायरत्न स्वर्गत महामहोपाध्याय
रामनाथ सिद्धान्तप्रधान, स्वर्गत महामहोपाध्याय श्रीरामत्रिरोमणि, स्वर्गत महा
महोपाध्याय यदुनाथ सार्वभौम, स्वर्गत महामहोपाध्याय राजहृष्य तर्कप्रधान
स्वर्गत महामहोपाध्याय धारकानाथ सेन स्वर्गत महामहोपाध्याय विजयरत्न सेन ।

(ख) महामहोपाध्याय जेहरप्रसाद शर्मा एम् ए, मि आइ ड महामहोपाध्याय
श्रीकामाध्यानाथ तर्कबागीश महामहोपाध्याय श्रीशिवचन्द्र सार्वभौम, महामहोपाध्याय

श्रीयादवेश्वर तर्करत्न, महामहोपाध्याय श्रीप्रमथनाथ तर्कभूषण, महामहोपाध्याय श्रीगुरुचरण सर्वदर्शनतीर्थ ।

(ग) स्वर्गत गिरिशचन्द्र विद्यारत्न स्वर्गत नवीनचन्द्र विद्यारत्न स्वर्गत हरिश्चन्द्र तर्करत्न स्वर्गत गुरुनाथ काव्यतीर्थ स्वर्गत लक्ष्मकुमार विद्यारत्न स्वर्गत तारकचन्द्र सांख्यसागर स्वर्गत भगवतीचरण स्रुतितीर्थ स्वर्गत सूर्यकुमार भट्टाचार्य स्वर्गत ताराप्रसन्न सेन कविराज, स्वर्गत रामचन्द्र विद्याविनोद कविराज स्वर्गत मौलिकान्त तर्कवागीश स्वर्गत गुरुचरण विद्याभूषण स्वर्गत काशीकुमार तर्कतीर्थ स्वर्गत दुर्गाचरण तर्करत्न ।

(घ) श्रीपार्ष्वतीचरण तर्कतीर्थ श्रीभुवनेश्वर विद्यालङ्कार श्रीकालीपद काव्य तीर्थ, श्रीहरचन्द्र तर्कप्रधानन, श्रीहरिश्चन्द्र कविरत्न श्रीदुर्गाचरण सांख्यवेदान्त तीर्थ श्रीराजिन्द्रनाथ विद्याभूषण श्रीयामिनीनाथ तर्कवागीश श्रीद्विवेशचन्द्र विद्या रत्न, श्रीहरिचरण काव्य व्याकरण तीर्थ श्रीधीरानन्द काव्यनिधि श्रीयशेश्वर काव्यतीर्थ, श्रीगोविन्दचन्द्र विद्याभूषण श्रीरसिकमोहन विद्याभूषण कविराज श्रीयामिनीभूषण राय कविरत्न एम् ए एम् वि, श्रीनिवारणचन्द्र भट्टाचार्य ।

(ङ) राय श्रीयशोभद्रनाथ चौधुरी ओकण्ड एम् ए वि एल् राय श्रीविनोद विहारि वसु वि ए स्वर्गत अक्षतलाल मुखोपाध्याय एम् ए, वि एल् स्वर्गत आद्यतीथ विद्वांस एम् ए वि एल् श्रीद्वारकानाथ चक्रकर्ति एम् ए वि एल् श्रीगिरिशचन्द्र मुखोपाध्याय एम् ए स्वर्गत कालीप्रसन्न चौध विद्यासागर श्रीयुक्त आनन्दचन्द्र राय, स्वर्गत इन्द्रनाथ कन्दोपाध्याय एम् ए, वि एल् श्रीयुक्त चण्डीचन्द्र सरकार वि एल् स्वर्गत रजनौकान्त सेन वि एल् ।

(च) मयमनूकिङ्गजिलालगतसुखडुर्गापुराधिपति महाराज बाहादुर श्रीयुक्त कुमुदचन्द्र मिह वि ए, सुज्ञायाज्ञा बालव्या स्वर्गता राज्ञी विद्यामयी देवी राजा श्रीजगन्मोक्षेश्वर आचार्य चौधुरी, कुमार श्रीजितेन्द्रकिशोर आचार्य चौधुरी महाराज बाहादुर स्वर्गत सूर्यकान्त आचार्य चौधुरी ।

परिशिष्टे मन्त्रैतद् विधिपत्रकं यत् कलिकाता २ स्मृतविद्यालयाध्यापकधर प्रातः शरणीय परमपूज्यपादो गवहोपनिवासी पण्डितप्रबन्धी महाम्ना श्रीयुक्त शिवनारायण

शिरोमन्निषादा मुपहितसदीयपुत्र कलिकाता संस्कृतविद्यालये वर्तमानव्याकरणाध्या-
पको मदीयकनिष्ठसहोदरप्रतिम श्रीयुक्त मन्मथनाथ विद्यारवो महीदय, हावडा-
जेलामगंतशिवपुर-वासव्य पण्डितकुलतिलकः परमपूजनोयो महात्मा श्रीयुक्त श्यामाचरण
कविरत्न महाशुभवय शयस्यास्य सङ्कलनार्थे नि सार्धतया परमप्रौढिमत्तया च मम
यथेष्टमानुजूष्यमकुर्वन् । अतो मया प्रागुक्तानां सर्वेषां महात्मनामनिके यावज्जीव
कृतज्ञेन भवितव्यमिति ।

मातामास्त्रसागरपारगस्य प्रांत स्मरणीयस्य परमपूज्यपादस्य सङ्कलनस्य श्याम-
चायतीय सङ्कीर्णध्याय केटि, सरस्वती शालवाधस्पर्ति सम्बुद्धागमचक्रवर्त्ति विद्यार्णव-
महीदयस्य संस्कृतभाषायां निरतिशयानुरक्तिमत्तया भारतभूमेर्लुप्तप्रायोऽष्टकवितारवानां
समुहरणार्थे सातिशययत्नवत्तया च तथैव महापुरुषस्य परमपवित्रे श्रीकरकमले
उद्भटसागराख्योऽयं यत्नः सुभक्तिविमयः समर्प्यते ।

भद्रकाली ।

कोत्तर पीठ-अभिन्म जेला इगली ।

२४ भावण, जम्मादनी १९९४

बङ्गादा । ८ भागद हङ्कस्पतिवार

१८१७ छटोयादा ।

तदीयश्रीचरणाम्बितेन कृतज्ञेन

उद्भटसागरोपाधिकेन

श्रीपूर्णचन्द्रेण ।

तृतीयावृत्तिः ।

तृतीयावृत्तावलिङ्गुद्भटसागरे होरेम्-हिन्याम्-उद्भन्मन् साहसिदि विरचिताः कति-
पथा कौतूहलोद्दीपिका अभिनवा कविताः सन्निवेशिता प्रथमावृत्ती एतन्ननाः किंचिद्
दीपाय प्रयागति मयोधिता । शिवपुर-वासव्यो वाराणसीय-सारदामठ वेदान्ताध्यापक
श्रीश्यामाचरण कविरत्न, काशीधामनिवासी वैद्याधिकप्रवर, कविकुलतिलक श्रीहरिहर
शास्त्री, कलिकाता संस्कृतकलेशाध्यापको वैद्याचरणकेशरो श्रीमन्मथनाथ विद्यारवो
महाशयश्च उद्भटसागरे तृतीयावृत्तौ सुविशेषं साहायकं विदधुः । अतपिरकृतज्ञता-
पार्श्वेनावहोऽह वैर्महात्मभिराजीवितम् ।

भद्रकाली ।

कोत्तर पीठ-अभिन्म, जेला इगली ।

११ आश्विन, रविवार, १९९९ बङ्गादा ।

(अभिज्ञया दयली)

१० सितम्बर, १८९५ छटोयादा ।

उद्भटसागरोपाधिकः

श्रीपूर्णचन्द्रः ।

उद्घट-सागः

प्रथम-प्रवाहः ।

विषय-सूची ।

विषयः			श्लोकाङ्कः
प्रव्याख्याः	...	..	१-२
देवता-तरङ्गः	...	...	३-३४
परमेश्वर	...	...	३-४
ब्रह्मा	...	...	५
सरस्वती	...	...	६-८
विष्णुः	...	...	८-१०
कण्ठी	...	..	११
कण्ठी-श्रीमता	...	..	१२
रामचन्द्रः			१३
श्रीमता	..	..	१४
कथ्यः	...	...	१५-१८
कथ्यलीला	..	..	१९
राधिका	...	...	२०
शिवः	...	...	२१-२४
शिवलीला	...	...	२५-२६
पार्वती	...	...	२७-२८

विषयः

श्लोकाङ्कः

गङ्गा	...	...	२८-३२
मूर्त्ति-समष्टिः	...	...	३३-३४
हरगौरी-मूर्त्ति.	...	...	३५
शिव राम-मूर्त्ति	...	...	३६
जीव-तरङ्गः	...	...	३५-३२
राजा	...	...	३५-३६
मन्त्री	...	...	३७

विशिष्टराजः ।

आकवरः	...	...	३८
प्रतापादित्यः	...	...	३८
छाप्यचन्द्रः	...	...	४०

जन्तुवर्गः ।

चक्र	...	...	४१
उड्ड	...	...	४२
काकः	...	...	४३-४४
काककोकिली	...	...	४५
कोकिल.	...	...	४६
खद्योत	...	...	४७
गर्दभ	...	...	४८
आतकः	...	...	४९
धनु	...	...	५०
मेघ	...	...	५१
धनुर	...	...	५२

विषयः			श्लोकाङ्कः
मन्थरङ्ग	..	.	५३
मयूर	.		५४
मृग.	.		५५
वृश्चिक	...		५६
शफरी	..	---	५७
शुक्र	.		५८
सर्प (भगना)	..	.	५९
सिंह			६०
हंस			६१ ६२
उद्भित् तरङ्गः	...	...	६३-८३
सामान्य वृक्षः	...	...	६३-६५
अर्क	..		६६
अश्वत्थ	.	.	६७
इक्षु			६८
कल्पतरु			६९
कार्पास	...		७०
कीतकी	...	...	७१
खट्वन		..	७२
ताल	...	.	७३
दूर्वा	...	...	७४
द्राक्षा	...	...	७५
भारिकीस	...	...	७६
निम्ब	...	...	७७
पद्मम्	---	---	७८

विषयः

श्लोकाङ्कः

पनस	.	७८
पलाय		८०
पेतस	---	८१
यावि		८१
महशार,		८१

स्वभावोक्ति तरङ्गः

८४ ८८

एवैत (मलय)

८४

सागर

८५ ८७

सुषर्म्

८८ ८८

निन्दा-प्रशंसा तरङ्ग

८० ११८

(क) निन्दा तरङ्ग

८० ११२

अप्रवास निन्दा

८०

असक्तोष निन्दा

८१

सदर निन्दा

८१

अप निन्दा

८१

कुतूबि निन्दा

८४

कुपुत्र निन्दा

८४

कुवेद्य निन्दा

८६

कुसंसर्ग निन्दा

८७

कृतघ्न निन्दा

८८

कपय निन्दा

८८

खल निन्दा

१००

महकिरीष निन्दा

१०१

दारिद्र्य निन्दा

१०१ १०४

विषयः			श्लोकाङ्कः
दुर्जन-निन्दा	...	...	१०५-१०६
धनि-निन्दा	...	...	१०७
निर्गुण-निन्दा	...	...	१०८
परगृहवास-निन्दा	...	...	१०९
भिक्षुक-निन्दा	...	.	११०-१११
सद्यपान-निन्दा	...	...	११२
(ख) प्रशंसा-तरङ्गः	...	...	११३-११८
उद्दट-कविता-प्रशंसा	...	..	११३-११४
कवि-प्रशंसा	...		११५
काव्य-प्रशंसा	...	...	११६
गुरु-प्रशंसा	...		११७-११८
गृहविशेष-प्रशंसा	...	...	११८
चरित्र-प्रशंसा	...	.	११९
ज्ञान-प्रशंसा	...	...	१२०-१२१
धनि-प्रशंसा	...	...	१२२
नारी-प्रशंसा	...	.	१२३
पण्डित-प्रशंसा	...	.	१२४-१२५
परोपकार-प्रशंसा	...	..	१२६
पुत्र-प्रशंसा	...	..	१२७
प्रवास-प्रशंसा	...	...	१२८
भङ्ग-प्रशंसा	...	...	१२९
मित्र-प्रशंसा	...	...	१३०
विद्या-प्रशंसा	..	...	१३१
वीर-प्रशंसा	...	...	१३२
सन्तोष-प्रशंसा	...	...	१३३

विषयः		श्लोकाङ्कः
सहाय प्रशंसा	.	११५
सुजन प्रशंसा		११६
सुपुत्र प्रशंसा		११७
सुसमर्थ प्रशंसा		११८
रस तरङ्गः	..	११९-१४८
(क) करुण रसः	..	११९
(ख) शान्त रसः		१४०-१४८
उपदेश		१४०
कर्मफलम्		१४१
कालपरितम्		१४२
देवबलम्		१४३-१४४
विरोध		१४५
विषय भोग दूषणम्		१४६-१४७
वैराग्यम्		१४८
(ग) हास्य रसः		१४९
विविध तरङ्ग.	..	१५०-१५६
आय प्रवी		१५०
प्रकाशी		१५१
मुक्तादयः		१५२
दारिद्र्य विमोचनोपाय		१५३
विद्याधनोपाश्चलम्	..	१५४
शङ्का दमनी	---	१५५
सुजन दुस्सन पार्श्वकम्		१५६
परिशिष्टम् (टिप्पणी)	...	१५६ श्लोकात् परम् ।

उद्धट-सागरः ।

प्रथम-प्रवाहः ।

श्लोक-सूची ।

(अ)

श्लोकाङ्कः

श्लोकाद्यांशः

अखिलेषु विहङ्गेषु इत्य	...	...	५८
अगाधजलसंचारी विकारो	...	...	५९
अधःकरोषि यद् एव मूर्ध्नि	...	...	८६
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानी च	...	...	१५६
अधो गत्वा स्वयं रुद्रा उल्लास्यन्ते	...	...	१२०
अपूर्वं तव भाष्यारं मात	...	...	७
अपूर्वां दृश्यते ध्यातो खलानन	...	...	१००
अयि तुरङ्ग कुरङ्गमिश्रो	...	...	४१
अयि त्यक्तासि कस्तूरि पामरैः	...	...	१५१
अबगाहस्य नागद्विवि रस्य	...	...	६
अस्ति चित् पानस मौज	...	...	७८
अहं पिबो भवान् काकः	...	...	४५
अहो मोहो वराकस्य काकस्य यदसी	...	...	४६

(आ)

आयं व्ययश्च मध्यस्या व्ययमेव

१५०

(उ)

उद्यैस्तरोऽपि विटपी
 उदारस्य त्वं वित्तं यरस्य
 उदाटितनवहारे पञ्चरेऽसुविहङ्गमः
 उद्यन्तु शतमादिष्या उद्यन्तु
 उपमीक्षन् न जानाति

(ए)

एक एव खमो मानौ चिरं
 एकचक्री रयो यन्ता विकली

७३
 १३४
 १४८
 १२५
 ८८

४८
 १२२

श्लोकाद्यांश

श्लोकाङ्क

एकभूद्वयोरिकदलयी	८२
एकमेव पुरस्कृत्य दय जीवन्ति	१०८
एका भार्या समररक्षिका	२६
एकेनापि सुपुत्रेण छिद्यी	१२०
एको हि दोषो गुणसन्निपाते	१०९

(क)

कसरिचरषोद्धतसिन्धुकञ्जोल	६१
कमले कमला मेते हर मेते	१४६
करिष्यामि करिष्यामि करिष्यामीति	१४६
करोतु तादृशी प्रीतिं यादृशी	१२१
कल्पवृक्षोऽपि कालीन भषेद्	६८
कालिनाङ्गयते कालो भिक्षुणा न तु	११०
कालोऽसि नित्यमधुरोऽपि	६८
कालोऽप्यहो काली कालि किलिषी	२२
किं कान्येन कवेसेन	८४
किं तेन क्षेमगिरिणा रजसाद्रिणा वा	८४
किमकारि न कार्पण्य कक्षालक्ष्मि	८९
कीतकौकुसुम भृङ्गम्लिङ्गवानोऽपि	७१
क्षयश्च कश्चिदेव विद्यामयश्च सञ्चयेत्	१५४
क्षीरसारमपहृत्य शङ्कया स्वीकृत	१८

(ख)

खरोऽपि प्रचुर भार नित्यं वहति	४८
-------------------------------	----

(ग)

गिरिमंजान् गिरिन्धिमंजान्मे	८१
गुणदोषी गुणी गृह्णन्	१२६
गुणा सर्व्वेण पुण्येन	११०
गुणे सर्व्वशक्त्योऽपि सौदन्यको	१३५
गृही चेत् समवाप्नोति गृहिणी	१२४
गोपाल इति भत्वा त्वां प्रचुर	१६
गोपकाले दिनं दोषं गौतमालि तु	१०५

श्लोकाद्यांश

चन्दन शीतलं श्लोकं चन्दनादपि

१२८

क्षायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति

६२

जठरवसतिकाली कौटुशी यन्त्रणा स्यात्

२८

जलमन्न तथा काष्य द्रोणि रवाणि

११६

जिता धनवता धारा जिता वसवता

१५३

ज्येष्ठस्य जन्मना नैव गुणैर्ज्येष्ठस्य

११८

ज्योतिरिदं न कथं न लज्जसे

४७

न बन्दे पद्मसद्मानमुपवीत

५

तावद् गर्जति मण्डूक

५१

तुल्यवर्णं हृदं हृण्यं कोकिलैः सह सहस्रं

३३

वृषादपि लघुलूलूलूलादपि च

१११

वृषानि शुष्काणि बनि चरित्वा

५०

लपि वपति जीमूत सख्यं

६६

दलानाञ्च फलानाञ्च सगु ते ते

५२

दासीरकस्य दासीयं बदरी यदि

७५

दासीऽहमिति मे बुद्धिधिर

१७

दिग्वासस गतग्रीवः जटिलं धूलिधूसरम्

१९८

दिग्गच्छल परिमलैः सुरभीकरोति

८१

द्राक्षा स्नानमुद्यी जाता गर्भरा

१११

धर्मं भारतभूतलं प्रियतम सारसवतं

१

धन्या कवीश्वरास्ते हि रससागरपारवा

११५

न केवलं मनुष्येषु देवं देवेभ्यपि

११४

न दुःखं दहने चर्षे हृदने

८८

न भारा पश्यता भारा न भारा सप्त

८८

नमोऽस्तु विश्वे सृष्टिस्त्रितिप्रलय

८

श्लोकाव्याशः

न विप्रपादोदकपटिलानि
नादाश्रये प० पार कि न वैलि
निष्कलङ्को निरातङ्ग पटिनौ
निषिष्टापि पदाधारे खरतापे
निसर्गेष विग्रहात्मा सुजनो
मीरसान्यपि रोधन्ते कार्पासाना
नैकज्याय निषेवसे कथमङ्गो

श्लोकाङ्कः

१०१

८

४०

७४

१२६

७०

२४

(प)

पद्मपुष्पफलच्छायाभूलवल्कल
पाव्वतीकुण्डिलालेन्दुभञ्जमन्दकिनी
प्रतापाहित्य भूपाल भाल मम क्लिष्टव्य
प्रथमवयसि पाद तौयमर्ष्य करण
प्रवन्ते प्रसारा भीरे मानुषा

६४

२९

३८

७६

१२९

(ष)

वह्म फण्डिन सन्नि भिक्कभक्ष्यदक्षका

५८

(भ)

भक्ते डेरी जड प्रीति
भवन्ति नरका पापान् पाप
भाषासु मधुरा मुख्या
भुजङ्गानां विष दन्ते मषिकाणां

१००

१२१

११४

१०६

(म)

मक्षरह निरातङ्गो खवणान्धसि
मन्दितो लङ्घितो बह
मधुमूदनपादासगात मधु
मन्ये लक्ष्मि त्वया सङ्ग समुद्राह
मातापितृभ्यां कन्याया
मातापितृमयो बाण्यो यौवने
मूर्तिमैदा विन्ददलेन पूजा
मूल भुजङ्गे शिखरे प्रवहौ
मृता मम तयो दारा विद्यामुक्तिविभूतय
मन्दोविभेपि लि मूढ भीत

५५

७५

१०

१९

१४

१४०

२३

८९

१०२

१४५

श्लोकाद्यायः

श्लोकाङ्क

(य) .

यत्नास्ति भीरो न च तत्र
यदा तथापि य धूज्यो
यदा यदा यान्ति नरा हि
यो न भ्रमति देशेषु न च संसेवते
यो हि भ्रमति देशेषु सेवते

२८
४
३१
८०
१२८

(र)

रत्नाकरस्तव गृह गृहिणो च
रसने त्व रसतेति इयैव लूयसे
रसालशिखरासीना गत
राजा बभ्रुरबाधूना राजा
राजानं प्रथम विन्देत्
रात्री काशु दिवा भाशु क्लृणाशु
राधिका नीति नीलाजमदनीचनलीचनम्
रोपिते सिविते किं ते

१८
१६
४६
३५
३६
१०४
७०
८०

(ल)

लंजि लमल्ल वचनोद्यमिद भवीत्
लज्जना सङ्गती लोकी लज्जतामिति

११
८०

(व)

वन्द भूदेवपादाञ्ज यत्प्रसादात्
वन्देऽहं विश्वकर्माणं विश्वम्
वपुर्विषमसस्यानं कर्णश्वरकरो रव
वर भामौरघोतीरे नीरेषोदर
वरमयीकता लोके नासमान
वसन्तारण्येषु चरन्ति दूर्वा
वाग्दयार्थिव सयुक्ती वाग्यर्थ
वातोद्भासितकज्जोल
विदेशेषु धन विद्या मरुतेषु
विधिना तुलितावेतो संकेन्द्रपरन्दरी
विपरीते विधौ सत्ये वैपरी
विद्यामयशका मनि सर्व्व
विषकुम्भसङ्घेषु गव्ये

९
३
४२
१०
७८
५५
६३
८०
१२०
१८
१४३
६५
५६

श्लोकाद्यांश

श्लोकाङ्क

वैकल्य धरणीपातमयथोचित	११२
वैद्यराज नमस्तुभ्य त्वं यमज्जीव	८६
व्यजनेरातपवैद्य भूत्वा विष्णौ	५४
(ग)	
शक राष्ट्रयोगेन निम्बबीज प्रतिष्ठितम्	७७
शिरसा धार्यमाणोऽपि	१०८
शिशिरकिरणधारो शैलवालाविहारो	२१
शिशु प्रदिशत प्राय	८५
शुभवासनया ज्येष्ठो मङ्गला जायते	१४०
शुभायमी यदि स्याता मेषया	१५५
श्रीनन्दनयनानन्द यशोदामन्दकन्दलम्	१५
(घ)	
वष्टीततृपुङ्ख रामो बहुव्रीहि	२४
(ङ)	
सत्य सत्यं मनोवाक्य नादत्तमुपतिष्ठते	१२२
सदाऽमन्दमदस्वन्दिमातृपिशिताशन	६०
सहिष्या यदि का चिन्ता वराकोदरपूरणे	१२२
सर्व्वेषामपि वृक्षाणां कार्य्यञ्चो वितसद्गुम	८१
सविप्रपादोदककाङ्क्षमानि	११८
सारगर्भैरकुटिलैरच्छिद्रै	३७
सुनङ्गत् फलवैचन्यं कर्मणामिह	१४१
सुरज्जग सुरम्यं किं फलाशेन	८०
सुवण वपुः प्रस्यन्ति तस्य	१२१
सूष्यशब्दो घनो हृद्यो नदी	१२७
सौकिनीप्रतिमायाति सौकिनाया	१५९
सृते सौदन्ति गाढाणि हृष्टे	८१
सर्व्वं पश्यसुखं पुष्पौ गगाननवङ्गानमी	२७
सख सुरेश अग्ररो नगेश	९४
(च)	
हस त्रतो वक श्वेत को भेदो	६९
हा हिम किं न तवैव विश्वोर्म दहनोदरे	८
हृदयाप्रापयातोऽसि दिक्षु सवासु	१२८

उद्भट-सागरः.

प्रथम-प्रवाहः ।

ग्रन्थारम्भः ।

(१)

धन्यं भारतभूतलं प्रियतम सारस्वत मन्दिर
धन्या सस्कृतवाक् सुधापरतरा गीर्वाणसंसेविता ।
धन्या ब्राह्मणपण्डिता सुकवितापाण्डित्यसमण्डिता
स्तेषामुद्भटभाषितं क्षितितले जीयात् समा शाश्वती ॥
(उद्भटसागरस्य)

(२)

वन्दे भूदेवपादाब्जं यत्प्रसादात्सर्वं नवम् ।
उद्भटश्लोकपीयूषं पिबन्तु भुवि मानवाः ॥
(उद्भटसागरस्य)

उड्डट-सागरः (प्रथम-प्रवाहः)

नो चेत् कथं कमलपत्रविशालनेत्रो
नारायणः स्वपिति पद्मगभोगंतस्ये ॥

लक्ष्मी-लीला ।

(१२)

न न्ये लक्ष्मि त्वया सार्धं समुद्राद् धूलिरुत्थिता ।
पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति श्रीमन्तो धूसिलोचनाः ॥

रामचन्द्रः ।

(१३)

रमना तिरस्कुर्वन् रामनामोत्कर्षं सूचयति —

रसमे त्वं रसमेति त्वयैव स्तूयसे बुधैः ।
अपारमाधुरोधामरामनामपराध्वखी ॥

सौता ।

(१४)

मातापित्रभ्यां कन्याया यस्याम क्रियते नहि ।
रामेण सह तस्याम समास्येऽस्तु निरन्तरम् ॥

(उड्डटसागरस्य)

कृष्णः ।

(१५)

यीनन्दनयनानन्दं यशोदानन्दकन्दुकम् ।

गोगोपगोपिकागोप राधानाथं नमाम्यहम् ॥

(उद्वटसागरस्य)

(१६)

श्रीकृष्णभक्तस्य पुनर्जन्म न भवतीत्याह —

गोपाल इति मत्वा त्वा मत्तुरक्षीरवाष्ण्या ।

श्रितो मातुः स्तनक्षीरमपि लब्धु न शक्नुयात् ॥

(१७)

दासीऽहमिति मे बुद्धिश्चिरमासीद् व्रजेश्वर ।

दाकारोऽप्यहृतस्तेन गोपीवस्त्रापहारिणा ॥

(१८)

कश्चिद् भक्तो भगवति कृष्णे चित्तमावेशयितुं वाग्वैचित्र्यमवलम्ब्य भगवन् प्रार्थयति —

रत्नाकरस्तव गृहं गृहिणो च यद्वा

किं देयमस्ति भवते जगदीश्वराय ।

आभीरवामनयनाहृतमानसायू

दत्तं मनो यदुपति कृपया गृह्णाण ॥

अपि भिक्षां कुरुते महेशो
सलाटवज्जेरयमेव शेषः ॥

(२६५)

अशान्तिमयं खलु संसारभावः सर्वान्नेवाभिमन्यतीति दर्शयितुं तदवस्थां विशेषं वर्णयति —

एकां भार्यां समररसिका निम्नगा च द्वितीया
पुत्रोऽप्येको हिरदवदनः परमुखश्च द्वितीयः ।
नन्दी भृङ्गी च कपिवदनो बाह्वनं पुङ्गवशः
स्मरं स्मरं स्वगृहचरितं भस्मदेहो महेशः ॥

पार्वती ।

(२७)

स्वयं पञ्चमुखः पुत्रौ गजाननवहाननौ ।
दिगम्बरः कथं जीवेदन्नपूर्णा न चेद् गृहे ॥

(२८)

यत्नास्ति भोगो न च तत्र मोक्षो
यत्नास्ति मोक्षो न च तत्र भोगः ।
उमापदाम्भोजयुगार्चने तु
भोगश्च मोक्षश्च करस्य एव ॥

गङ्गा ।

(२८) .

जठरवसतिकाले कीदृशी यन्त्रणा स्यात्
सकृदपि मनसि स्वे जङ्गुजे चिन्तय त्वम् ।

जठरवसतिनाशे साभिलाषी जनन्या-
स्तव जठरनिवासं याचते पूर्णचन्द्रः ॥

(उडुटसागरस्य)

(२९) .

वरं भागीरथीतीरे नीरेणोदरपूरणम् ।
तत्र चैकभ्यते शाकः कः काकः पाकशासनः ॥

(३१)

यदा यदा यान्ति नरा हि जाङ्गवीं
वदन्ति पापानि वदन्ति वाप्रियम् ।

अरे कृतघ्ना नितरा नराधमाः
स्वयंस्मृत्याद्य निहन्तुमुद्यताः ॥

(३२)

कालोघटे गङ्गा कथं सगुतरिणां

कालोघटे कलौ काले किल्बिषौघनिक्रान्तने ।
मपत्नीविमथं दृष्ट्वा गङ्गाऽभूद् मलिना कृता ॥

(राजकुमार न्यायरत्नस्य)

मूर्त्ति-समष्टिः ।

हरगौरी-मूर्त्तिः ।

(३३)

वाण्यर्थाविव संयुक्तौ वाण्यर्थप्रतिपत्तये ।

जगतो जनकौ वन्दे शर्वाणीशशिखरौ ॥

(क्षेमेन्द्रस्य)

• शिवराम-मूर्त्तिः ।

(३४)

संतुल्ये रामेश्वरमूर्त्तिस्थापनात् पर भारद्वाज रामेश्वरब्रह्मे क^१ समाप्त इति
राम शिवो ब्रह्मा च पृष्ठ । तत्रोत्तराणि —

पठौतत्पुरुषं रामो बहुव्रीहिं भृगेश्वरः ।

रामेश्वरपदे ब्रह्मा कर्मधारयमन्ववीत् ॥

जीव-तरङ्गः

राजा ।

(३५)

राजा बन्धुरबन्धूनां राजा चक्षुरचक्षुषाम् ।

राजा पिता च माता च सर्वेषां न्यायवर्तिनाम् ॥

कृष्णचन्द्रः ।

(४०)

नवमीपाधिपति महाराज-कृष्णचन्द्र प्रति कवेरुक्तिरियम् —

निष्कलङ्को निरातङ्गः पद्मिनोप्राणवल्लभः ।

चतुःषष्टिकलो भाति कृष्णचन्द्रः सदा भुवि ॥

(भारतचन्द्र-रायशुणाकरस्य)

अश्वः ।

(४१)

हरिश्चन्द्रो श्रीमन्नमित्य परामर्षितु तत्पद्याद्वावमान चोटस्य प्रत्युक्तिरियम् *

अयि तुरङ्ग कुरङ्गशिरोर्जवं

जयसि चेदिह किं तव पौरुषम् ।

यदि विधातृवशेन मनागपि *

खलसि विप्रविभारियशः क्षतिः ॥

उष्ट्रः ।

(४२)

असाधारण एकोऽपि गुणः सर्वान् दोषानाश्रयोतीत्याह :—

वपुर्विषमसंस्थानं कर्णज्वरकरो रवः ।

करमस्याशुगत्यैव च्छादिता दोषसंहतिः ॥

(भट्टभट्टस्य)

काकः ।

(४३)

गुह्यतां समये निर्गुणानामसङ्कोचव्यवहारो दोषावेत्याह —

अहो मोहो वराकस्य काकस्य यदसौ पुरः ।
सरीसर्पिर्नरीनर्त्ति शिखण्डिराजहंसयोः ॥

(४४)

तुल्यवर्णच्छुदः क्षण्यः कोकिलैः सह सङ्गतः ।
केन विज्ञायते काकः स्वयं यदि न भाषते ॥

काक-कोकिलौ ।

(४५)

मुखं पश्चित्तयोराकृतिसाम्येऽपि गुण एव तयोर्भेदं जनयतीत्याह —

अहं पिकी भवान् काकः समानः कालिमावयोः ।
प्रभेदं कथयिष्यन्ति काकलोकोविदाः पुनः ॥

कोकिलः ।

(४६)

सदैव यस्य भक्ष्यं कुर्वन्ति तस्य विशेषगुणवत्त्वं न हि सत्यं जानन्तीत्याह —

रसालशिखरासीनाः शतं सन्तु पतत्रिणः ।
तन्मञ्जरीरसास्वादं जानन्त्येव कुहमुखाः ॥

खद्योतः ।

(४७)

यस्य यादृक् सामर्थ्यं तस्य तदनुसरन्मेव त्रैयं इत्याह .—

ज्योतिरिह्य कथं न लब्धसे

यत्तमः श्रमयितुं समोदसे ।

एतदेव बह्व किं न मन्यसे

यत् त्वमत तिमिरेषु लक्ष्यसे ॥

गर्दभः ।

(४८)

कच्छदीपौ हि गुणवन्मपि दूषयतोऽप्याह —

खरोऽपि प्रचुरं भारं नित्यं वहति दूरतः ।

खरस्वरतया त्वेष नहि स्पृश्योऽवरैरपि ॥

घातकः ।

(४९)

माननाशान् प्राणनाशोऽपि वरमित्याह .—

एक एव खगो मानी चिरं जीवितुं घातकः ।

पुरन्दरं प्रार्थयते म्रियते वा पिपासया ॥

धेनुः ।

(५०)

तृणानि शुष्काणि वने चरित्वा
 यौत्वापि लोयान्यमृतं स्रवन्ति ।
 यद्गोमयाद्याद्य पुनन्ति लोकान्
 गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥

भेक्षः ।

(५१)

तावद् गर्जति मण्डूकः क्षुपमान्वित्य निर्भयः
 यावत् करिकराकारः क्षणासर्पो न दृश्यते ॥

भ्रमरः ।

(५२)

यस्य यस्य धिरीधनैपुण्यमस्ति तस्य गुणदीपविनेषने तस्मैवाधिकारी मान्यशेखाह —
 दक्षानाञ्च फलानाञ्च सन्तु ते ते विवेकिनः ॥
 मकरन्दविशेषज्ञो विना भृङ्गमिहास्ति कः ॥

मत्स्यरङ्गः ।

(५३)

। लो —

मत्स्यरङ्गः । नरातडो लवणाश्रसि मज्जसि ।
 इयं हि जाठरो ज्वाला व्याकुलीकुरुते न काम् ॥

मयूरः ।

(५४)

ये च परोपकारी व्रतमिति गणयन्ति, ते नूनं यत्र तत्र ह्येता अपि तदा
पालयन्तीत्याह —

व्यसनैरातपतैश्च भूत्वा पिच्छैः कलापिनाम् ।

क्रियतेऽपि पदभ्रष्टैः परिधां तापधारणम् ॥

मृगः ।

(५५)

वसन्धरण्येषु त्वणं चरन्ति

पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि ।

तथापि वध्या हरिणां भराणां

को लोकमाराधयितुं समर्थः ॥

(मुक्तापीडस्य)

हृत्क्षिकः ।

(५६)

विषकुम्भसहस्रेण गर्बं नाप्नोति वासुकिः ।

हृत्क्षिको विन्दुमात्रेण वहत्यर्द्धं स्वकण्टकम् ॥

शफरी ।

(५७)

वस्तैरपि विषयविद्यादिभिरात्मनाधिजम् प्रत्युक्तिरियम् :—

अगाधजलसञ्चारो विकारो नापि रोहितः ।
गण्डूषजलमात्रेण शफरी फर्फरायते ॥

शुकः ।

(५८)

अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दधारिषु ।
शुक पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥

सर्पः (अनन्तः) ।

(५९)

बहवः फणिनः सन्ति मेकमक्षणदक्षकाः ।
स एक एव श्रेयो हि धरणीधरणक्षमः ॥

(वैद्यभामुपष्टितस्य)

सिंहः ।

(६०)

महान् कदापि स्वभाषात् सत्यस्योत्पाद —

सदाऽमन्दमदस्यन्दिमातङ्गपिशिताशनः ।

अलम्बाभौष्टमस्योऽपि लणान्यत्ति न केशरी ॥

हंसः ।

(६१)

पूर्वमुत्तम सस्य पयाद दैवशाद अधमसेविन प्रत्युक्तिरियम् —

कंसारिचरणोद्भूतसिन्धुकसोललालितम् ।

मन्ये हंस मनो नीरि कुक्ष्यानां रमते न ते ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

(६२)

उत्तमाधमयो प्रमेद कर्षणैव प्रतीयते इत्याह —

हंसः श्वेतो वकः श्वेतः को मेदो वकहंसयोः ।

नीरक्षीरविभागे तु हंसो हंसो वको वकः ॥

उद्भित्-तरङ्गः ।

सामान्य-वृत्तः ।

(६३)

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे ।
नलन्ति च परार्थाय वृत्ताः साधुजना इव "

(६४)

बहुसम्पदं सङ्गदया येन केनापि पराभीष्टं पूरयन्तीत्याह —

पत्रपुष्पफलच्छायाभूलवल्कलदारुभिः ।
धन्या महीरुहा येभ्यो विमुखा यान्ति नार्थिनः ॥

(६५)

मङ्गमागतानां चन्द्राणां सत्कारं कथयितुं सुकरं महत्तानां दुष्करं एवेत्याह —

विश्रान्तशशकाः सन्ति सर्वत्र बहुपादपाः ।
स एव विरली वृक्षो यत्र शाम्यति कुञ्जरः ॥

अर्कः ।

(६६)

। कोऽपि सर्वलोचयितुं न पारयतात्याह —

त्वयि वर्पति जीमूत सर्वे पल्लविता हुमाः ।
अस्माकम्यर्कवृक्षाणां पूर्वपत्रेषु नश्यति ॥

अग्रवृत्यः ।

(६७)

रोपितैः सेवितैः किं तैः सत्यश्रुत्येऽन्यपादपैः ।

वर्धितो नरकाद् रक्षेत् स्पृष्टोऽरिष्टानि हन्ति यः ॥

(मागधसाधवस्य)

दूक्षुः ।

(६८)

कान्तोऽसि नित्यमधुरोऽसि रसाकुलोऽसि

किञ्चासि मानवमनःसुखदः सदैव ।

इक्षो तवास्ति सकलं परमेकमूनं

यत् सेवितो मधुरतां त्यजसि क्रमेण ॥

कल्पतरुः ।

(६९)

कस्यचित् दातुः समीपादभोटफलनाभे विलम्बमसहमानघोत्रिरियम् —

कल्पवृक्षोऽपि कालेन भवेद् यदि फलप्रदः ।

को विशेषस्तदा तस्य वन्यैरन्यैर्महोरुहैः ॥

कार्पासः ।

(७०)

नोरसान्यपि रोचन्ते कार्पासानां फलानि नः ।

येषां गुणमयं जन्म परेषां शुद्धगुणये ॥

केतकी ।

(७१)

केतकीकुसुमं भृङ्गच्छिन्नगात्रोऽपि सेवते ।

॥ दोषः करोति किं नाम गुणापहृतचेतसाम् ॥

चन्दनः ।

(७२)

विपुलविभषमपि दातवर्जित प्रशुतिरित्यम् —

मूलं मुजङ्गैः शिखरं भ्रुवङ्गैः

शाखा विहङ्गैः कुसुमञ्च भृङ्गैः ।

श्रितं सदा चन्दनपादपस्य

परोपकाराय सतां विभूतिः ॥

तालः ।

(७३)

उच्चैस्तरोऽपि घिटपी श्रुततालसंज्ञो

मार्त्तण्डचण्डकिरणैरतिममूलः ।

योग्यः कथं भवति तापकलापशान्त्यै
लोकस्य शोकसहितस्य तृपातुरस्य ॥

दूर्वा ।

(७४)

अनं सारवता शुद्धमपि न जहावीत्याह —

निष्पिष्टापि पदाघातैः खरतापैश्च तापिता ।
अजाद्यैश्चर्विताप्येषा न दूर्वा म्रियते क्वचित् ॥

द्राक्षा ।

(७५)

दासेरकस्य दासीयं वदती यदि रोचते ।
एतावतैव किं द्राक्षा न साक्षादसुतप्रदा ॥
(कर्पूरस्य)

नारिकेलः ।

(७६)

उपकर्तुः प्रत्युपकृतिं सती स्वाभाविकीत्याह :—

प्रथमवयसि पादे तीर्थमल्पं स्मरन्तः
शिरसि निहितभारा नारिकेरा नराणाम् ।

ददति परममिष्टं तोयमाजीवनान्तं
नहि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥

निम्बः ।

(७७) ✓

स्वभावी दुष्परिहर इत्याह —

शर्कराष्टतयोगेन निम्बबीजं प्रतिष्ठितम् ।
अपि क्षीरसदाक्षेपैर्निम्बः किं मधुरायते ॥

✕पद्मम् ।

(७८)

यथाकथमपि बीजसाध्य ॥ स्पृष्टबीजमित्याह —

वरमश्रीकता लोके नासमानसमानता ।
इतीव कुमुदोद्भेदे कमलं सुकुलायते ॥

पनसः ।

(७९)

अस्ति चेत् पानसं बीजं व्यञ्जनैः किं प्रयोजनम् ।
नास्ति चेत् पानसं बीजं व्यञ्जनैः किं प्रयोजनम् ॥

पलाशः ।

(८०)

सुरक्तेन सुरग्येण किं पलाशेन पक्षिणाम् ।
यस्य पुष्पे न सौरभ्यं फले न मधुरो रसः ॥

वेतसः ।

(८१)

सर्व्वेषामपि वृक्षाणां कार्य्यज्ञो वेतसद्रुमः ।
नस्त्रीभूयाऽवति प्राणान् नदीपूररिप्रदये ॥

शालिः ।

(८२)

शुभ्ररूपाणां वल्लिं शुभ्रविशेषादनन्त्याद् भियन्ते इत्याह .—

एकभूरुहयोरिकदलयोरिककाण्डयोः ।
शालिश्यामाकयोर्भेदः फलेन परिचीयते ॥

सहकारः ।

(८३)

दिङ्मण्डलं परिमलैः सुरभीकरोपि
सौन्दर्य्यमावहसि लोचनलोभनीयम् ।
हृदो रसाल फलघर्य्य तथापि दूये
यद् ग्रन्थिनं स्वहृदयं कठिनं विधत् ॥

स्वभावोक्ति-तरङ्गः ।

पर्वतः (मलयः)

(८४)

यो हि भाषिताणां सर्वेषां हितं साधयति स एव गरीयानिवाह —

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
यत्रान्विता हि तरवस्तारवस्त एव ।
मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण
शाखोटनिम्बकुटजा अपि चन्दनाः स्युः ॥

सागरः ।

(८५)

निलम्बो हि सुदृशिरकृतीऽपि स्वभावं न जहातीत्याह —

मन्यतो लङ्घितो बहः पीतो यद्यपि सागरः ।
गर्जत्युच्चैस्तथाप्येष जहात्मानो हि निस्त्रपाः ॥

(८६)

पातापाने कविषार्व्यं आदरानादरी न युक्ती इत्याह —

अधःकरोषि यद् रत्नं मूर्ध्नि धारयसे दृणम् ।
दोषस्तद्वैद्य जलधे रत्नं रत्नं दृणं दृणम् ॥

(८७)

यस्य यद् वस्तु पराये न साधयति तेन स्पर्शमानं स निन्दते इत्याह —

वातोष्मासितकलोलं धिक् ते सागर! गर्जितम् ।
यस्य तीरे दृषाक्रान्तः पान्यः पृच्छति कूपिकाम् ॥

सुवर्णम् ।

(८८)

हा हेम किं न तत्रैव विलोभं दह्नोदरे ।
पाषाण्यकलाधीनं यत् ते गुणपरीक्षणम् ॥

(८९)

महान् कष्टसहस्राण्यपि सोढुं शक्नुवन्ति नीचसंज्ञं तु तेषामसह्य एवेत्याह —

न दुःखं दह्ने घर्षे ह्येदं तादृजपि मे ।
एवं मे विषमं दुःखं गुञ्जया सह तोलने ॥

(अमरकस्य)

निन्दा-प्रशंसा-तरङ्गः (उदर निन्दा)

निन्दा-प्रशंसा-तरङ्गः ।

(क) निन्दा-तरङ्गः ।

अप्रवास-निन्दा ।

(८०)

यो न भ्रमति देशेषु न च संसेवते बुधान् ।
तस्य सङ्घुचिता बुद्धिर्घृतविन्दुरिवाश्रयि ॥

असन्तोष-निन्दा ।

(८१)

आशया असीमत्वं दर्शयति :-

गिरिर्महान् गिरिर्विर्महानब्धेर्महो महत् ।
नभसोऽपि महत् ब्रह्म ततस्तृणा महीयसौ ॥

उदर-निन्दा ।

(८२)

किमकारि न कार्पण्यं कस्यालक्षि न देहलो ।
अस्य दग्धोदरस्यार्थं किमनाटि न नाटकम् ॥

कृष्ण-निन्दा ।

२

(८३)

स्मृते सीदन्ति गात्राणि दृष्टे प्रज्ञा विनश्यति ।
यस्मिंस्तद्विषमत्युग्रम् उत्तमर्णाभिगन्धितम् ॥

कुक्कवि-निन्दा ।

(८४) .

कूटकाव्यरचनापद्यपतिनः कवेरुक्तिरियम् .—

किं काव्येन कवेस्तेन किं काण्डेन च घन्विनः ।
परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः ॥

(त्रिविक्रमभट्टस्य)

कुपुत्त-निन्दा ।

(८५)

शिर्शुं प्रविशतः प्रायः प्रतिवेशिगुणागुणौ ।
गन्धोऽन्यसन्निधेरेव संक्रामति समीरणे ॥

(हरिहरस्य)

कुवैद्य-निन्दा ।

(८६)

वैद्यराज नमस्तुभ्यं त्वं यमन्येष्ठसोदरः ।
यमः संहरते प्राणान् त्वन्तु प्राणान् धनानि च ॥

कुसंसर्ग-निन्द

(८७)

लघुना सङ्गतो लोको लघुतामेति निश्चितम् ।
पश्य तुम्बीफलालम्बी लौहोऽपि भ्रूवते ॥

कृतघ्न-निन्दा ।

(८८)

न भाराः पर्वता भारा न भाराः सप्त सागराः ।
निन्दका हि महाभारास्तथा विश्वासघातकाः ॥

कृपण-निन्दा ।

(८९)

उपभोक्तुं न जानाति कदापि कृपणो जनः ।
प्राक्कण्डजलमग्नोऽपि कुकुरो लेढि जिह्वया ॥

खल-निन्दा ।

(९०)

अपूर्वा दृश्यते ध्याली खलाननविलासया ।
कर्णमूले दधत्येकं हरत्यन्यस्य जीवितम् ॥

गृहविशेष-निन्दा ।

(१०१)

न विप्रपादोदकपट्टिलानि

न वेदपाठध्वनिगर्जितानि ।

स्नाह्यास्त्रधाकारविवर्जितानि

श्मशानतुल्यानि गृहाणि तानि ॥

दारिद्र्य-निन्दा ।

(१०२)

एको हि दोषो गुणसन्निपाते

निमज्जतीन्दोरिति यो बभाषे ।

नूनं न दृष्टं कविनापितेन

दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशौ ॥

(१०३)

मृता मम त्रयो दारा विद्याबुद्धिविभूतयः ।

चतुर्थी दुर्गतिः साध्वी मुञ्चन्तं मां न मुञ्चति ॥

(१०४)

शीतवस्त्रं प्रार्थयमानस्य भिक्षुकस्य स्मृतिरियम् :—

रात्रौ जानु दिवा भानुः कृशानुः सन्ध्ययोर्दयोः ।

इत्थं शीतं मया नीतं जानुभानुकृशानुभिः ॥

(जयन्तीदेव्याः)

✓दुर्जन-निन्दा ।

(१०५)

ग्रीष्मकाले दिनं दीर्घं शीतकाले तु शर्व्वरौ ।

परोपतापिनः सर्व्वे प्रायगो दीर्घजीविनः ॥

(प्रेमचन्द्रतर्कवागीशस्य)

(१०६)

भुजङ्गानां विषं दन्ते मच्छिकाणाञ्च मस्तके ।

वृश्चिकानां तथा मुच्छे सर्व्वान्नेषु दुरात्मनाम् ॥

धनि-निन्दा ।

(१०७)

भक्तो द्वेयो जडो प्रीतिररुचिर्गुरुसङ्गमम् ।

मुखे च कटुता नित्यं धनिनां ज्वरिणामिव ॥

(धामन्दवर्धनस्य)

निर्गुण-निन्दा ।

(१०८)

एकमेव पुरस्कृत्य दश जीवन्ति निर्गुणाः ।

विना तेन न शोभन्ते संख्याद्वेषिव विन्दवः ॥

परगृहवास-निन्दा ।

(१०८)

शिरसा धार्यमाणोऽपि सोमः सौम्येन शम्भुना ।
कृत्यत्वं परमं धत्ते कष्टः खलु परान्वयः ॥

भिक्षुक-निन्दा ।

(११०)

काकेनाद्ध्यते काको भिक्षुणा न तु भिक्षुकः ।
कांकाभिक्षुकयोर्मध्ये धरं काको न भिक्षुकः ॥

(१११) ✓

दृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
वायुना नीयते नासी स्वतः प्रार्थनशङ्कया ॥

मद्यपान-निन्दा ।

(११२)

वैकल्यं धरणीपातमयथोचितजल्पनम् ।
सन्निपातस्य चिह्नानि मद्यं सर्व्वाणि दर्शयेत् ॥

(भग्नटा

(ख) प्रशंसा-तरङ्गः ।

उद्भट-कविता-प्रशंसा ।

(११३)

प्राप्ता स्नानमुखो जाता शर्करा चाश्मतायुता ।
उद्भटस्य रसस्याग्रे सुधा भीता दिवं गता ॥ २५२ ॥

(११४) .

भाषासु मधुरा मुख्या दिव्या गीर्वाणभारती .
तत्र सुमधुरं काव्यमुद्भटसु ततोऽपि च ॥

कवि प्रशंसा ।

(११५)

धन्याः कवीश्वरास्ते हि रससागरपारगाः ।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम्

काव्य-प्रशंसा ।

(११६)

जलमयं तथा काव्यं त्रीणि रत्नानि भूतं
मृदैः पापाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते

गुण-प्रशंसा ।

(११७)

गुणा. सर्वत्र पूज्यन्ते पितृवंशो निरर्थकः ।

वासुदेवं परित्यज्य वासुदेव उपास्यते ॥

(११८)

ज्येष्ठत्वं जन्मना नैव गुणैर्ज्येष्ठत्वमुच्यते ।

गुणाद् गुरुत्वमायाति दुग्धं दधि घृतं कृमाव् ॥

गृहविशेष-प्रशंसा ।

(११९)

सविप्रपादोदककर्हमानि

सवेदपाठध्वनिगर्जितानि ।

स्नाह्यास्त्रधाकारनिरन्तराणि

स्वर्गेण तुल्यानि गृहाणि तानि ॥

चरित्र-प्रशंसा ।

(१२०)

विदेशेषु धनं विद्या व्यसनेषु धनं मतिः ।

परलोके धनं धर्मः शीलं सर्वत्र वै धनम् ॥

२ दान-प्रशंसा ।

(१२१)

भवन्ति नरकाः पापात् पापं दारिद्र्यसम्भवम् ।
दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवेत् ॥ २

(१२२)

सत्यं सत्यं मनोर्वाक्यं नादत्तमुपतिष्ठति ।
अशुभिः पूरिता पृथ्वी चातकस्य मरुस्थली ॥

३ धनि-प्रशंसा ।

(१२३)

धनमदमस्य प्रति कस्यचित् कथं मक्तिरियम् —

सुवर्णं बहु यस्यास्ति तस्य न स्यात् कथं मदः ।
नामसाम्यादहो यस्य धुस्तूरोऽपि मदप्रदः ॥

४ नारी-प्रशंसा ।

(१२४)

गृही चेत् समवाप्नोति गृहिणी हृदयङ्गमाम् ।
सारं पश्यति संसारं न तु भार कदाचन ॥

(नीलकण्ठस्य)

✓ परिणत-प्रशंसा ।

(१२५)

अज्ञानदूरीकरणाय आलवनमात्रयेदित्याह :—

उद्यन्तु शतमादित्या उद्यन्तु शतमिन्दवः ।

न विना बिदुषां वाक्यैर्नश्यत्याभ्यन्तरं तमः ॥

(भट्टमल्लस्य)

✓ (१२६)

महान्तो हि धन्देवा गुणमाकण्ठं सर्वत्र प्रयच्छन्ति दोषान् निगूहनीत्याह —

गुणदोषौ गुणौ गृह्णन्तिन्दुल्लेखाविवेश्वरः ।

शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे सुरक्षति ॥

(जीन्दुकस्य)

परोपकार-प्रशंसा ।

(१२७)

सूर्य्यचन्द्रो घनो वृक्षो नदी धेनुश्च सज्जनः ।

एते परोपकाराय विधात्रैव विनिर्गिताः ॥

✓ पुत्त-प्रशंसा ।

(१२८)

दिग्वाससं गतग्रीष्मं जटिलं धूलिधूसरम् ।

पुण्यवन्तो हि पश्यन्ति महद्देवमिवात्मजम् ॥

प्रवास-प्रशंसा ।

(१२८)

यो हि भ्रमति देशेषु सेवते च सुपण्डितान् ।
तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥

महत्त्व-प्रशंसा ।

(१२९)

अधो गत्वा स्वयं क्षुद्रा उत्थाप्यन्ते महात्मना ।
कलेन नीयते तैलमूर्ध्नि संमिश्रणात् परम् ॥

मित्र-प्रशंसा ।

(१३१)

करोतु तादृशीं प्रीतिं यादृशी नीरपङ्कयोः ।
रविणा शोषिते नोरे पङ्कदेहो विदीर्यति ॥

विद्या-प्रशंसा ।

(१३२)

सद्विद्या यदि का चिन्ता वराकोदरपूरणे ।
शुकोऽप्यशनमाप्नोति रामरामेति चं सुवन् ॥

वीर-प्रशंसा ।

(१३३)

एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विषमा हयाः ।

अखिलं व्योम तेजस्वी तथाप्याक्रमते रविः ॥

सन्तोष-प्रशंसा ।

(१३४)

कर्णश्रवणायुषा हि कर्णश्रवणानि कथमपि न परासुखीभवन्तीत्याह —

उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् ।

विरक्तस्य तृणं भार्या निस्पृहस्य तृणं जगत् ॥

सहाय-प्रशंसा ।

(१३५)

सर्वशुचसम्पदोऽपि सहाय विना नीत्वापि लभते इत्याह —

गुणैः सर्वज्ञकल्पोऽपि सोदत्येको निराश्रयः ।

अनघमपि माणिक्यं हेमाश्रयमपेक्षते ॥

सुजन-प्रशंसा ।

(१३६)

निसर्गेण विशुद्धात्मा सुजनो व्यजनोपमः ।

परसन्तापग्रान्तर्यं परिभ्रमति, सर्वदा ॥

सुपुत्त-प्रशंसा ।

(१३७)

निरुपपन्नपेक्षया मुक्तवदेकोऽपि ग्राह्य इत्याह —

एकेनापि सुपुत्तेषु सिंही स्वपिति निर्भयम् ।
सहैव दशभिः पुच्छैर्भारं वहति गर्दभी ॥

✓ सुसंसर्ग-प्रशंसा ।

(१३८)

चन्दनं शीतलं लोके चन्दनादपि चन्द्रमाः ।
ताभ्यां चन्दनचन्द्राभ्यां शीतलः साधुसंगमः ॥ गङ्गा-याम्

रस-तरङ्गः ।

(क) करुण-रसः ।

(१३९)

हृदयात्तापयातोऽसि दिक्षु सर्व्वासु दृश्यसे ।
वत्स राम गतोऽसीति सन्तापेनाऽनुमीयते ॥

(ख) शान्त-रसः ।

उपदेशः ।

(१४०) .

शुभासनया चेतो महत्या जायते महत् ।
आत्मानं चिन्तयन् रुद्र नन्दी रुद्रत्वमागतः ॥

कर्म-फलम् ।

(१४१)

सुमहत् फलवैषम्य कर्मणामिह दृश्यते ।
वहन्ति शिविका केचिदारोहन्त्यपरे सुखम् ॥

काल-चरितम् ।

(१४२)

भवन्ते प्रस्तरा नीरे मामुषा घ्नन्ति राक्षसान् ।
कपय' कर्म कुर्वन्ति कालस्य कुटिला गति' ॥

दैव-बलम् ।

(१४३)

विपरीते विधौ सर्वं वैपरीत्याद्य कैल्पते ।
दग्धशस्त्रकचूर्णानि दह्यन्ते सलिलैरपि ॥

रस-तरङ्गः (विषय-भोग-दूषणम्)

११

(१४४)

■ केवलं मनुष्येषु दैवं देवेष्वपि प्रभु ।

धनदेऽपि स्थिते मित्रे चर्माग्वरधरो हरः ॥

(रविगुप्तस्य)

विवेकः ।

(१४५)

मृत्योर्विभेषि किं मूढ भीत मुञ्चति नो यम ।

अजातं नैव गृह्णाति कुक्क यत्नमजन्मनि ॥

विषय-भोग-दूषणम् ।

(१४६)

विषयास्तन्मूलुचिनां विकारयतीत्याह —

करिष्यामि करिष्यामि करिष्यामीति चिन्तया ।

मरिष्यामि मरिष्यामि मरिष्यामीति विस्मृतम् ॥

(१४७)

मातापितृमयो बाह्ये यौवने दयितामयः ।

श्रेयःपथमयो मूढो हस्त नाकमयः कश्चित् ॥

! वैराग्यम् ।

(१४८)

मरुजोदयः शीतलमेव विधिवमित्याह ।

उद्धाटितनवहारे पञ्जरेऽसुविहङ्गमः ।

यत्तिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयाणे विस्मयः कुतः ।

(ग) हास्य-रसः ।

(१४९)

कमले कामला शीते हरः शीते हिमालये ।

वीराब्धौ च हरिः शीते मन्ये मत्कुणमद्वया ॥

?

विविध-तरङ्गः ।

✓ आय-व्ययौ ।

(१५०)

आयं व्ययं मध्यस्था व्ययमेव सुदृज्जनाः ।

प्रातयः शत्रवसेव पश्यन्त्यायं न तु व्ययम् ।

✓ कस्तूरी ।

(१५१)

अयि त्यक्तासि कस्तूरि पामरैः पद्मशङ्कया ।
खेदेनालं महोपाजाः किं न सन्ति महोत्तले ॥

तुला-दण्डः ।

(१५२)

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।
अहो सुसदृशी वृत्तिसुलाकोटेः खलस्य च ॥

दाग्नि-विमोचनोपायः ।

(१५३)

जिता धनवता दारा जिता वस्त्रवता सभा ।
प्रभ्यागतो जितो मोभिर्दाग्निद्वयं कृषिभिर्जितम् ॥

विद्याधनोपार्जनम् ।

(१५४)

सत्यमपि हितकं नोपेक्षेत इत्याह ।

अथशः कथयत्येव विद्यामर्थश्च सञ्चयेत् ।
अथत्यागी कुतो विद्या कथत्यागी कुतो धनम् ॥

श्रद्धा-यत्नौ ।

(१५५)

श्रद्धा यत्नौ यदि स्यातां मेघया किं प्रयोजनम् ।
तावुभौ यदि न स्यातां मेघया किं प्रयोजनम् ॥

सुजन-दुर्जन-पार्यव्यम् ।

(१५६)

अधमा धनमिच्छन्ति धनमागौ च मध्यमाः ।
श्रेष्ठमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥

इति प्रथम प्रवाहः समाप्तः ॥

परिशिष्टम् ।

प्रथम-प्रवाहः ।

टिप्पणी ।

- (१) विवृण्व—विवृण्व पाति रचतीति विवृ + ण + कर्त्तरि ङ ।
- (२) तथा च "तव तत्त्वं न जानानि कीदृशोऽसि महेन्द्र । यादृश्यस्त महादेव तादृशाय नमो नमः ॥"—इति शिवस्तोत्रे ।
- (३) पद्मसन्धानम्—कमलासनं चतुष्पुष्पम् । उपवीतम्—वस्त्रसूत्रम् ।
- (४) सविदुदधिगतं पद्मजेन्द्रीवरादीति कविसमयप्रसिद्धिः । यथा काचिन्नारी उदधिगतेन पद्मेन कर्चभूषणं रचयति तद्वदित्यर्थः ।
- (५) भारता—सरस्वतिः । इयात्—प्राप्नुयात् । लौकिकं हि धनं व्ययितव्यं चैवते, भारतीभाष्यारण्यं व्ययितमष्ट्युपचयीयते इति शेषितम् । नृपाचोक्तं—न दानेन धनं याति विद्यारण्य महाधर्ममिति ।
- (६) खे आशाये गच्छन्तीति खया पक्षिणः तेषु इन्द्र श्रेष्ठ गच्छ स एव केतुचिह्नं यस्य तथैव गच्छद्वाङ्मनाय इत्यर्थः ।
- (७) वचनीयम्—निन्दावादम् । त्वत्पासनेन—उप समीपे पासनमवस्थानं सुपासनम्, तत्र त्वत्पासनं तेन, तवेति कर्त्तरि षष्ठी । स्वपिति—निद्राति । पद्मं भोगवृत्ते—सर्पकणादपश्यन्त्यायाम् । का कथा प्राकृतजनेषु यतो नारायणोऽपि कच्छीकुड्मकेन अश्वीभूतः अन्यथा कथमननशय्यामधिशेते इति भावः ।
- (८) जियते नहि—नहि रत्यते सोतावद दुःखप्राप्तिश्चक्या इति भावः । रामेण—रामनाम्ना ।
- (९) कन्दुकं—झीङ्गकविशेष भोटा, बीला इति भावः । गोप—रचकम् ।
- (१०) दित—शरणं प्रपन्नः । गोपाल इति मत्वा—मां पालयतीति अन्वयः नामकारणात् । तामाश्रितानां पुरुषाणां पुनर्जन्मविरह्यात् मातुः क्षमणोरस्यापि अलभ्यत्वम् अपरप्रपन्नचोदवाञ्छा तु सुदूरपराप्तेति भावः ।
- (११) एवविधैर्नृप्याश्रितोऽपि भवतो मनो नास्तीत्येकमभावं पूरयितुं प्राथयते आभीरिति । वामे सुन्दरे नयने यस्यां सा नामनयना रमणी । आभीरवामनयना गोपरमणी, तथा कर्तुं मानसं यस्य तथैव ।

(१८) चौरस्य मारुत नवनीतमित्यर्थः । घनाम्बतामसे—अम्बयति चक्षुषस्तमम्ब करोतीति अम्ब, घनं सूचिमेतत्, तम एव तामस धनम् अम्ब च तामसं यद्धिन् तद्धिन्, निरिहाशानाम्बकारपुष्पे इत्यर्थः । न लीजसे—आत्मगोपन न करोषि, घनसिमिरमयस्थानस्यैव आत्मगोपनोपयोगित्वात् ।

(१९) नीलाक्षस्य नीलपद्मस्य भद्रमोचने गर्वनाशकं शोचने यस्या ताम् । वापी—दीर्घिका । मरालिका—हसी ।

(१९) निमिरकिरच—चन्द्र । जैलवाक्ता—पार्वती । प्रेतभूमिप्रचारी—प्रेतभूमी श्मशाने प्रचरति य स । कृपयतु—कृपां करोतु, कृपाशब्दान् करोत्यर्थे णिचि कृपि इति नामदातो रूपम् । कोऽपि—अनिर्ज्वलनीयस्वरूप । देव—दीव्यतीति देवी द्योतनयोगः । शिव इति शेष, असाधारणविशेषप्रयोगात् विशेष्योपस्थितिः ।

(२४) सद्यमेव शूलो त्वं कथं नैकश्याय आरोग्यक्षान्नया मया निवेद्यसे स्वयमेव कपालभृत् । किं कथम् अत्राय वा निवेद्यसे । एवं परमापि यथावयं दोज्यम् । तत्र शूलो—विशूलधारो, शूलरोमाक्षान्नयः । य आत्मरोगं शनयितुं न शक्नोति, स कथमन्वयै आरोग्यं प्रयच्छतीति भावः । एवं अन्यत्रापि । कपालभृत्—नर-शिरोऽस्थिरूपमिच्छापात्रधारी, भिक्षुक इत्यर्थः । काम—विषयभोगं कन्दर्पम् । कपर्दी—गङ्गाजुष्टधारी वराटकमात्रधनस्य । “कपर्द्दं खलुपरशोर्गङ्गाजुष्टे वराटकं” —इति मेदिनी । किं तर्हि—तदा कथं निवेद्यसे इत्यत आह अस्मदिन इत्यादि । आर्जुनकाय—(स्वर्गकायः) दर्शनार्थः । श्मशानचारी त्वमिति हेतो मदीये जीवच्छतीरे अपतन्नपि मरणदिने श्मशानं गीते शवशरीरे यदि तव कृपाकटाक्षं पततिदिति मत्वा चर्चासं इति भावः ।

(२५) भगीश—हिमालयः । चनेश—कुबेरः । ललाटवज्रे—ललाटे स्थितो वज्रियंश्च स तस्य इतन्नामस्येत्यर्थः । शेष—परिचामः ।

(२६) शिवशरीरे भगवन्तुर्वर्त्यते एकैति । एका भार्या—पार्वती । समर-राजका—समरस्य रक्ष बेणि या सा मन्त्रिणामुरादिभि युद्धभ्यासत्वात् । द्वितीया—गङ्गा । निधया—शिरसि स्थापितापि निर्बलं गच्छति वा सा तदाभूता पयसा निसर्गेण निधनामित्वात् कुलनामानपि स्वामिनं वक्ष्यित्वा दाघादो मोचने आसक्तत्वाच्च । हिरदवदन—श्री रदो दम्बो यस्य स हिरदो हस्ता, हिरदवदनी ग्लेशः । पञ्चज —कार्णिकेयः । भगवद्देह—चित्तामलालिप्तत्वाच्च स्वर्ग परित्यज्य श्मशानवासीत्यर्थः ।

(२७) श्वर्यं पञ्चमुखं शिव इति शेषः । मुष्टे श्वेत् अङ्गुष्ठां न तिष्ठेदिति शेषः । तदा दिनम्बर—दिश एव चम्बरं वल्लं यस्य स शिव, निर्धन इत्यर्थः, तथा च—“दिग्भरत्वेन निवेदितं वस्तु” इति कुमारिः । “अतएव पञ्चाननं गङ्गानन-

वदामन रूपेषु बहुषु चाननेषु चन्द्रदानासमर्थ इति भावः । एतेन अन्नप्रणामभावात् शिवग्रहमपि अन्नपूर्णे जातमिति अन्यथानामा सा दीवीत्युक्तं भवति ।

(१८) यद्य यस्मिन् कर्मणि कृते भोग ऐहिकं सुखं भवतीति ज्ञेयं तत्र मोक्षो न परस्परविरुद्धधर्मत्वात् ।

(१९) अङ्गुलठरस्थिता त्वं जठरवाससेष जानासीति त्वां याचते इत्यर्थः ।

(२०) काज — काकवत् तुच्छं । भागीरथीतीरे शाकसाम् इन्द्रत्वनाभादपि सुखकर इति भावः । पाकशासन — इन्द्र ।

(२१) अथ वचनभङ्गा गङ्गायाः पापनाशिनीं शक्तिमाह यदिति । पापानि—जात्रवीगामिभिर्नरैः कृतानीति शेषः । वदन्ति—जात्रवीगामिनो नरानिति शेषः । अभियम्—वक्ष्यमाणं सुतिकट्टं वचनम् । कृतानि—कृतानि प्राक्सम्पादितानि पापकर्मणि प्रप्तिं जात्रवीसेषया विनाशयन्ति ये ते कृतघ्नास्तत्त्वोचने कृनेष्टक् प्रत्ययः । नितरा—भयम् । समुत्पाद्य—जनयित्वा । स्वयमुत्पाद्य स्वयमेव जनयत्यर्थे अयतीति कृत्वात् । तथाच—“निवृत्तौऽपि सवर्गं स्वयं क्षिप्तुमसाम्यतमि”ति कुमारी ।

(२२) रघुवधस्य प्रथमशोकस्यानुपपन्नं श्लोको वाचीति । वाची वाक्यम् अर्थं अभिधेयं, सद्युक्ती नित्यसम्बद्धी, प्रतिपत्तये सम्बन्धानां जननी मातापितरौ, शर्वाणी पार्वती शशिसेखर शिवः । अहं वाक्यार्थं रघुवधो जगती जननी शर्वाणी शशिसेखरौ बन्धे इत्यन्वयः । वाक्यार्थो यथा नित्यसम्बद्धौ पार्वतीपरमेश्वरौ अपि तथा—अङ्गनारीश्वरमूर्त्तौ एकं परित्यज्य अपरस्य च वचनमनवस्थानात् । अतएव वाक्यार्थयोः सम्बन्धानलाभाय तयोरेकाराधनमुचितमिति भावः । यतस्तौ जगती मातापितरौ अतो बन्धे । एतेन तयोरेकाराधने कारणान्तरमपि दर्शितम् ।

• (२३) रामस्य ईश्वर इति ब्रह्मीतत्पुरुष इति रामस्त्वोत्तरम् । राम एव ईश्वरो यस्येति बहुव्रीहिरिति शिवस्त्वोत्तरम् । राम एव ईश्वर इति कर्मधारय इति ब्रह्मण्योत्तरम् । ब्रह्मीतत्पुरुष इति रामेण स्थापितया शिवस्य बीरव्यथापितम् । बहुव्रीहिस्त्वोत्तरम् । शिवेन तद्विपरीतं कृतम् । अथ ब्रह्मा कर्मधारयेण रामशिवधोरभेदोक्तिर्व्युत्पत्ता शिवेन तद्विपरीतं कृतम् । अथ ब्रह्मा कर्मधारयेण रामशिवधोरभेदोक्तिर्व्युत्पत्ता शिवेन तद्विपरीतं कृतम् ।

• (२४) विन्देत्—लभेत । राजनि दुष्टानां शसितरि सति भार्या धनञ्जय लभेत । अथवा प्रबलैरपहार्यत्वात् इति भावः ।

(२५) मारुते — सारवह्नि, पक्षे निखिलकार्याणां सारभूत तत्त्व जानद्भिः । अकुल्लै — सरलै, पक्षे कुटिलतादोषरहितैः । अचिद्रे — भोरम्, पक्षे दोषशून्यैः । सुपरीक्षितै — कृतगुणदोषविचारे, समग्रतः तुल्यमेतत् । धार्यते — रक्ष्यते ।

(२८) सिकन्दर — चाकवरापरनामधेयो भारतसम्राट्, — पुरन्दर इन्द्र, एती

विधिना तुलितौ—गुरुलाघवपरिज्ञानाय तुलादण्डे स्थापितौ । सेकेन्द्रस्य धराधिपस्य इन्द्रस्य च स्वर्गाधिपस्य गुरुलाघवमूलकमेवेति भावः ।

(३८) आदित्यस्य तत्र विलोकनजनितेन स्वेदेन धर्मवारिणा मम भालस्थितानि विधिलिखितानि दुःखसूचकाचराणि नश्यन्, भवदीयकृपावलोकनेन मम दुःखानि दूरीभवन् इति भावः ।

(४०) निम्बवृक्ष — निर्दोषः पक्षे कलङ्कः । निरातङ्ग — निर्भयः, यस्य राहुपासादभीतः । पद्मिनीप्राप्त्यङ्गम — पद्मिनी सुन्दरस्त्रीविशेषः । राजमहिषी च तद्गच्छोपेता ।

(४१) विधातृवशेन—दैवाधीनतया । जनागणि—ईषदपि । सुलसि—भट्टो भवसि । स्वसदृशकिञ्चिदगुणवदो निरुद्धस्य तदगुणपरामर्शाय चतुर्लङ्घनेन कदापि न श्रेष्ठितमिति भावः ।

(४२) विषमम् उत्पत्तावनतं सस्यानं चययवसन्निवेशो यस्य तादृशं वपुः । करभस्य—उद्विग्नवक्षस्य ।

(४३) मोह — मूढता । वराकस्य—नीचस्य । सरीसर्पि—मुहुरितसती लुब्धति नरोरर्तित—पुनः पुनः लुब्धति । तस्य सनढीचमवस्थानमेव युक्तमिति भावः ।

(४४) तुल्यवर्षी—समानवर्षी । हृदी पत्नी यस्य तादृशः । सङ्गत — एकवाचस्पितः ।

(४५) काञ्चिमा—कृच्छ्रत्वम् । काकलीकोविदा—अत्यन्तदुष्टमधुरध्वनिं काकली तस्या रससा । पुनः—किन्तु ।

(४६) रसाख — पावकः । पश्चिन्ध — पश्चिमः । तन्मञ्चरीरसास्वाद—तस्य रसास्वादं मञ्चरी अभिनवचन्द्रपङ्कजं तस्य रसास्वादसम् । कुङ्कुमा — कीर्तिता ।

(४७) ज्योतिरिङ्ग — खगोलः, “जीवाकी” इति भावः ।

(४८) खट्वा—गर्भः । खरस्त्रतया—कर्षणीकृतोऽस्त्ररवस्तेन हतुना । चबरे—नीचैः ।

(४९) सुन्दरम् इन्द्रं प्रार्थयते याचते पिपासोपशमनाय जलमिति शेषः । चसति प्रार्थनापूरये पिपासया मियते मियमाचोऽप्यनः । न प्रार्थयते इत्यर्थः ।

(५१) विद्याचारिणादिगुरोरसम्पन्नस्य तावदेव वाक्दूता भ यावत् महताहुदयः ।

(५२) दलानास—पवासासः । विवेकिन — विवेचकाः । मकरन्द — मधु ।

(५३) मक्षरवृक्ष—मक्षरद्विद्वपधिविशेषः । माकराङ्ग इति भावः । “मक्षरवृक्षो मक्षरवृक्षो मक्षरवृक्षो च मक्षरवृक्षः”—शब्दरत्नावली । निरातङ्ग — निर्भयः । स्वपाशसि लवचमित्रं अस्मी यस्य तस्मिन् समुद्रे मञ्जसि द्विजलधरसद्रुलोऽयं समुद्र इत्यविमर्शेव मयो भवसि । जाडरो—उदरसम्भवंतीः ।

(५४) व्यजनं — तालङ्घनं । आतपं — क्षयः । कलापिनी पिच्छे — मयूरपुच्छे । पदभट्टे—स्थानश्रुतेः ।

(५५) चरन्ति—भक्षयन्ति । अपरिवर्त्तयि—नास्ति परिवर्त्तयन्त्यस्य स्वीकारो येषां तानि, अस्मानिकानि निर्भरतोयादौनीत्यर्थः । आराधयितुं—तोषयितुम् ।

(५७) विकारी—चापल्यादिविकारविशिष्टः । शफरी—सुद्रमश्वविशेष, 'पुं' ङी-माह इति भाषा । फर्फरायते—फर्फर गर्वभरेण अद्भुतगत्या सञ्चरन्शील, स इव आचरति ।

(५८) दक्षका—दक्षा एव दक्षका, स्तार्थे क प्रत्ययः ।

(६०) सदेत्यादि—निरकरप्रपुरमदक्षाविहसिमासभोजनशील । अज्ञतम् असम्पादितम् अभोष्टं भक्ष्यं येन स ।

(६१) कसारिविण्णं तस्य चरन्तीहता या सिन्धुर्नदी गङ्गेति *यावत् तस्या कल्लोक्षेन मङ्गातरङ्गेण लालितं पोषितं ते नम कुल्यानां सुद्रक्तविमसरितां नीरे जले न रमन्ते नाशुरजगते ।

(६२) नीरक्षीरविभागे—नीरनिश्चयोरविभागे, नीर विद्याय क्षीरपानरूपे कर्मणि इह एव समर्थो ब्रह्मा नेति ।

(६३) परार्थाय—परेषां प्रयोजनं साधयितुं । साधुजनाय स्वयं दुःखमनुभूय परेषां सुखमुत्पादयन्ति । तेषाञ्च सम्पदमपरे परिगृह्य मुञ्चते इति परस्परसाहाय्यं भवत्यनेति ।

(६४) भङ्गोदहा—इषा । अर्धेन—याचका ।

(६५) विश्रान्ता शयका येन ते । शायी—शय । शायति—विश्रामसुखं लभते । कुञ्जर—इलो ।

(६६) अर्कहच—'आकन्द' इति श्रुत्यात् इहचविशेषः । वयांसु अर्कहचानां पतापगमो भवतीति प्रसिद्धिः ।

(६७) अरिष्टानि—दुरदृष्टानि अशुभानि वा । किम्—चनेदं पादपानां वनेन संबन्धं निरर्थकमिति भावः ।

(७०) न अक्षय्यं रोषणे । "इष्यार्णां प्रीयमाण" इति चतुर्थी । गुचमयं सूतात्मकं प्रशस्तनीयमित्यपि व्याजते । गुच्छ—मिश्रादि । मङ्गात्मानोऽपि गुचमयं जन्मान् परेषां गुच्छोपनयं कुर्वन्ति, अतस्तस्यादृष्टमेवामिति ।

(७४) खरतापे—प्रखरसूर्यकिरणे । अजाये—छागलादिभिः ।

(७५) दाक्षिरज्ज—उड्डस । दासी—प्रीतिकरी । एतावतैव—वदर्थी

वृत्तिकरत्नेनैव ।

(७६) प्रदमदयसि—रोषदक्षावाम् । पादे—मूषदेसे ।

(७८) इतीव—अस्यात् कारणादिव । उडेद—'विकाय' ।

(१२२) वराकोदरपूरणे—गुच्छजठरभरणे ।

(१२३) यन्मा—सारथिः । विकल—चन्द्रः चक्षुष इत्यर्थः । विषमा—
अधुम्मा समसंख्याका दुर्हान्ता इत्यपि ।

(१२४) उदारस्य—दानशीलस्य । शूरस्य—वीरस्य । विरक्तस्य—वैराग्ययुक्तस्य ।
निस्पृहस्य—सर्व्वस्या स्पृहायुक्तस्य सद्भानन्दमनुभवत इति यावत् । सर्व्वत्र त्वयं त्वयम्
गुच्छं भवतीत्यर्थः ।

(१२५) सौदति—अवसादमाप्नोति । एक—एकाकी । अनर्घम्—अमूल्यम् ।
हिमाश्रय—स्वर्णसाहाय्यम् ।

(१२६) निस्सर्गेण—स्वभावेन विमुक्त निर्मल आकाश यस्य तादृशं सुजनं,
अजनस्य उपमा सादृश्यं यस्य स परेषां सत्तापस्य दुःखस्य वचे सत्तापस्य शान्तिरेव
अर्थं प्रयोजनं यच्छिन् तद् यथा तथा परिधमति क्षार्ज्याप्राप्तौ वर्णते । अजनपदे
यूयंत ।

(१२७) स्वपिति—योग्यपुत्रे भार विन्यस्य निद्रान्ति । सत्सुखपि दशसु पुत्रेभ्यु
भारवहनक्षेत्रे गद्गर्भे न सुषति ।

(१२८) रुष्ये वसु । वैधरीयाव कल्पते विपरीतगुण भवति । हन्धेयादि—
वज्रिदाहप्रथमनकाराणि सुखिदाहप तथा वज्रिदाह जगयन्तीति ।

(१२९) धनदे—कुर्वरे । अश्वाम्बरधर—मार्दूलचर्मरूपवस्त्रपरिधायी ।

(१३०) अजन्मनि—अपुनरावृत्तिविषये मोक्षार्थमिति यावत् ।

(१३१) हे चक्षुषी, हो कर्णो हे नासिके सुख, पाद, उपस्थश्च एतानि नव
चाराणि । अस्य प्राचा एव विद्वद्भ्यः ।

(१३२) भक्तकुल—क्षारपीका इति भाषा ।

(१३३) कलहरी—समनाभिः । पामरै—मूर्खैः अगुचरैरिति यावत् । अन—
अर्थम्, “अनं व्यर्थसमर्थयो इत्यमरः ।

(१३४) लोकेन—अस्त्रेण । गुलाकोटी—गुलादल्लघनः ।

(१३५) धनिनी—वसनमूषादिमिसाक्षोषयन्ति । विमिटपरिच्छेदा हि सुभाषा-
माद्रियन्ते । अश्वाम्बर—अतिथिः । गोभिरिति करणे ततोऽप्य । जितं युद्धस्येति
शेषं दधिदुग्धादीनां सुखमन्वादिति भावः । लविभि—लषणैः । लषका हि प्रायो
यासांश्चादेन दुःखं मानुभवन्तीत्यर्थः ।

(१३६) चक्षुः—अक्षेण अक्षेण । कक्षः—कक्षेण कक्षेण । सद्येदिति
भीषादिकस्य विधातोऽपम् ।

उद्घट-सागरः

द्वितीय-प्रवाहः ।

विषय-सूची ।

विषय	श्लोकाङ्क
देवता तरङ्ग	१ ८४
परब्रह्मा	१
ब्रह्मा	२
सरस्वती	१४
विष्णु	५ ७
लक्ष्मी	८
लक्ष्मी चरित्रम्	८ १९
अनन्त	११
रामचन्द्र	१४ १६
सोता	१७-१८
कौशल्या	२०
छाया	२१ २६
छायालीला	२७-२८
सुरली	३०
छायाविरहि मीठुलावस्था	३१
राधिका	३२ ३३
वयोदा	३४
गौरी	३५ ३६
सलराम	३७ ४३
शिव	४४ ४५
शिवलीला	४६
अर्धनारीश्वर	४७ ४८
पावती	४९ ५०
शक्तिलीला	५१-५२
गङ्गा	५३
हरशिरचन्द्र	५४ (क + ख)
कामोपास नहिमा	

विषयः

श्लोकाः

मूर्तिवधू	...	६५
हरिहर-मूर्ति	...	६६
प्रश्नोत्तराणि	...	६७-८४
(१) कृष्णयोदा-प्रश्नोत्तराणि	...	६७
(२) दुर्गाकान्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि	...	६८
(३) बलिवामन-प्रश्नोत्तराणि	...	६९
(४) भरतकैकेयी-प्रश्नोत्तराणि	...	७०
(५) राधाकृष्ण-प्रश्नोत्तराणि	...	७१-७२
(६) राधागेयिका-प्रश्नोत्तराणि	...	७३
(७) रावणाक्ष-प्रश्नोत्तराणि	...	७४
(८) रावणविभीषण-प्रश्नोत्तराणि	...	७५
(९) लक्ष्मीनारायण-प्रश्नोत्तराणि	...	७६
(१०) लक्ष्मीपार्वती-प्रश्नोत्तराणि	...	७७-७८
(११) विष्णुशङ्कर-प्रश्नोत्तराणि	...	७९
(१२) हरपार्वती-प्रश्नोत्तराणि	...	८०-८४
जीव-तरङ्गः	...	८५-११६
राजा	...	८५
राजसभा	...	८६
मन्त्री	...	८७
साधारण-राजसुतिः	...	८८-९०
जन्तुवर्गः	...	९१-११६
काकः	...	९१-९२
कोकिलः	...	९३-९४
चक्रवाकः	...	९५
चक्रवाकौ	...	९६
चातक	...	९७
हान	...	९८
दातृ	...	९९
वक्र	...	१००
मेघः	...	१०१-१०२
धमरः	...	१०३

विषय*

श्लोकाङ्कः

मन्थरह

१०४

मयूर

१०५ १०७

मङ्ग

१०८

मन्थक

१०९

मन्थल

११०

सर्प

१११

सिंह

११२

हंस

११३ ११४

हरिण

११५

हस्ती

११६

उन्नित् तरङ्ग

११७ ११८

सामान्य इष

११९

आम

१२०

इष

१२१

कदली

१२२ १२३

कल्पवृक्ष

१२४

कीतकी

१२५

चन्दन

१२६ १२७

तिमिषी

१२८

धुतारम्

१२९

पद्मम्

१३० १३१

पलाय

१३२

शालि

१३३

स्वभावोक्ति तरङ्ग.

१३४-१३५

तदाम

१३६

नदी

१३७

मलय

१३८

मिश्र

१३९ १४०

वायु

१४१

सरोवर

१४२ १४३

सागर

१४४

हृदयास वचनम्

१४५ १४६

विषयः

श्लोकाङ्कः

निन्दा-प्रशंसा-तरङ्गः	...	..	१४० २२५
(क) निन्दा तरङ्गः	...	..	१४०-१८६
असतोप निन्दा	...	...	१४०-१४८
उदर निन्दा	...	...	१४८
मृत्यु निन्दा	...	...	१५०
कलिकाञ्ज-निन्दा	...	...	१५१
कापुञ्ज-निन्दा	...	..	१५२
कुञ्जवि निन्दा	...	...	१५१-१५३
कुपुञ्ज निन्दा	..	...	१५५
कुपुञ्ज निन्दा	...	...	१५६
कुसुम-निन्दा			१५०
कृष्ण निन्दा			१५८
कृष्ण-निन्दा	.	..	१५८ १६०
कालाञ्ज निन्दा	.	..	१६१ १६२
कालाञ्ज निन्दा			१६१ १६८
दुर्जन निन्दा			१६८-१७१
नारी निन्दा			१७३
निर्गुण निन्दा			१७५
भिन्ना निन्दा	.		१७६-१७८
मृत्यु निन्दा		...	१७८
मद्यपान निन्दा	..	...	१८०
मूर्ख निन्दा		..	१८१
पुत्र निन्दा			१८२
प्रेम निन्दा	.	...	१८३
लोकवाद निन्दा	...		१८४
लोभ निन्दा	.		१८५
स्वानुति निन्दा	.		१८६
(ख) प्रशंसा तरङ्गः	...	...	१८७ २२५
उद्भट कविता प्रशंसा		-	१८७-१९०
उद्भट प्रशंसा	...		१९१
गुण प्रशंसा	...	...	१९२
गुणविशेष प्रशंसा			१९२-१९५

विषयः

श्लोकाङ्कः

१८५-१८६

दान-प्रशंसा	...	...	१८७
दान्यत्व-प्रशंसा	...	...	१८८
धन-प्रशंसा	...	...	१८९
धर्म-प्रशंसा	...	...	२००
धीर-प्रशंसा	...	...	२०१
पण्डित-प्रशंसा	...	...	२०२
परिच्छद-प्रशंसा	...	...	२०३
परीपकार-प्रशंसा	...	...	२०४
पौरव-प्रशंसा	...	...	२०५
प्रायनासीकल-प्रशंसा	...	...	२०६-२०७
मित्र-प्रशंसा	...	...	२०८
ब्राह्मण-प्रशंसा	...	...	२०९
मधुरभाषित्व-प्रशंसा	...	...	२१०
मनस्वि-प्रशंसा	...	...	२११
मानि-प्रशंसा	...	...	२१२
यज्ञीयवीर-प्रशंसा	...	...	२१३
विद्या-प्रशंसा	...	...	२१४
विनय-प्रशंसा	...	...	२१५
व्यालक-प्रशंसा	...	...	२१६
सन्तोष-प्रशंसा	...	...	२१७-२१८
सुकवि-प्रशंसा	...	...	२१९-२२०
सुकाव्य-प्रशंसा	...	...	२२१-२२२
सुजन-प्रशंसा	...	...	२२३
सुपुत्र-प्रशंसा	...	...	२२४
सुवैद्य-प्रशंसा	...	...	२२५
सुसंस्मृत-प्रशंसा	...	...	२२६-२२७
रस-तरङ्गः	...	...	२२६
(क) अद्भुत-रसः	...	...	२२७
(ख) करुण-रसः	...	...	२२८-२२९
(ग) भाग्य-रसः	...	...	२२९
अनिरुद्धता	...	...	२३०

विषयः

श्लोकाङ्कः

वस्यंयत्नम्	...	...	२३०
व्याप्तवर्तिनम्	...	...	२३१
दैवशक्तम्	...	...	२३२
प्रार्थना	...	...	२३३
दिविकः	...	...	२३४-२३५
विषय-निष्ठा	...	...	२३६

(घ) हास्य-रसः

विविध-तरङ्गः

	...	...	२३७
व्याय-मयी	...	.	२३८
उपमेयम्	...		२३९
कष्ट-तः	...	...	२४०
कलुषी	...	...	२४१
कुम्भः	...	...	२४२
मोषोद्यम्	...	...	२४३
वटिका-यन्त्रम्	...	...	२४४
जिह्वा	...	...	२४५
ममाक्षुः	...	...	२४६
तुलादण्डः	...	...	२४७
दुग्धम्	...	...	२४८
वनुवाची	...	...	२४९
हस्तः	...	...	२५०
मकरधनी	...	...	२५१
मद्यम्	...	...	२५२
मीका	...	...	२५३
प्रदीपः	...	...	२५४
वकिन्दकः	...	...	२५५
मध्यस्थः	...	...	२५६
विशि-विश्वम्	...	...	२५७
विवाद-पक्षः	...	...	२५८
सुजन-दुर्जन-पार्थक्यम्	...	...	२५९
स्वभावाख्यानम्	...	...	२६०

परिशिष्टम् (टिप्पणी)

२६० श्लोकात् परम् ।

उद्धट-सागरः ।

द्वितीय-प्रवाहः ।

श्लोक-सूची ।

श्लोकाव्यांशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाव्यांशः	श्लोकाङ्कः
(अ)		(आ)	
अज्ञत्वा परसन्तापनप्राप्य	२१६	आकीर्णितोऽपि सुजगो	(क) २५८
अये तार्किककीदरी प्रचलति	२१८	आघातो भगुणा कृती	१०
अये व्याध करद्वयमर	२२०	आदित्येव विनीत सन्	२१४
अचरन्त्यसता सती नितरा	१५०	आनीता नटवन्मया तव	२६
अत्यन्तमिहसम्बन्धी न सुखाय	१८३	आपेदिविद्वन्वरपथ	१२९
अनन्तीपि हि जगन्नाम्	१५०	आ खलो संव्यतामोश	३८
अनन्तचरणोपात्तचारिणी	२५१	आविष्कृतान् परगुणान्	१०९
अनाहता स्वयं याति	१००	आकृत्य चित्तुन स्वर्गम्	१८०
अनारायपरिपलं स्त्रीयमित्य	२०६	(इ)	
अन्धा विद्वज्जनैर्हीना	८६	इदमेव सुपाशितं चातुर्यं	२६८
अनामा भूषणं धनो	२१०	इन्द्रात् प्रभुत्वं ज्वलनात् प्रतापं	८५
अनाथ स सदा श्रेयान्	८०	इयं ब्राह्मणी राजन् अपूर्वैव	२०८
अयं वारां पूर्वीं निलय	१४६	(उ)	
अयि वत गुदगर्भी मा क	२४१	उज्ज्वला दिशमन्वरे	४६
अदधीपरि विधुपाली	२४	उद्धटा कविता प्राची	१८६
अर्धिनं यावत्कं रथा	१८४	उद्धटश्लोकसङ्कीर्णकालीला	१८८
अलभ्यं यदापु पल	२४४	उद्धटश्लोकसङ्ख्या	१८०
अलावुतनुकाठानां	२४२	(ए)	
अवय किवलकव्य कीरा खु	१५४	एक स एव जीवति	१४६
अशनं मी वसनं मी जाया मी	२२१	एव जीवति शूकरस्य खनति	११९
अस्ति यद्यपि उर्वर	११३		
अध्यान् विधिततपुष्यसि	१०५		

श्लोकाद्यांश.	श्लोकाङ्क.	श्लोकाद्यांश.	श्लोकाङ्क.
एतज्जन्मनि विततस्त्वमतुलं	-- ४३	कुलशैलदर्शनं पूर्णं सुवर्णमिरि	९
एहि गच्छ पतोतिष्ठ वद	१०३	कृचेनाव्य गतेन रजुमधुना	६०
(पी)		केका कर्णायतं ते	१०६
धीम्यातिक तदिह देव	१०	कीय मूर्ध्नांशकार	८१
(क)		की हि मुलामधिरोहति	२४८
कतिपयदिवसस्यायी	१३२	कीर्तिद्वयस्य क्षामिदपि नत	२४८
कथय किमपि हृष्ट	--- ८५	(ख)	
कम्पायै रोचते रूप मात्रे च	२५८	खण्डोदात्तरलीभयनि	१२८
करोन्मथ कवीन्मथ भूधनुष्टि	२१०	खरतरघररक्त	६
कर्णायतं सुस्तिरस विमुच्य	१६८	(ग)	
कल्याणक्षूरकेलि कृतुकदन	४०	गङ्गाजलमयनामल	४५
कङ्गोलवैजित्तद्वयत्	१४२	गङ्गा पार्थ गङ्गा ताप	२९१
कवलिहमिह नालं कन्दलचेह	८६	गङ्गे तव माह्वमान वस्तु	५८
कल्लं कस्यासि पुत्र	७४	गरुडपानजनभर	५१
कल्लं खर्ष्यं विजोऽह	६८	गुचा सम्यक् पूज्यता दुरिदपि	१८२
कल्लं पक्षी नहि मम	७६	गुची विभवतां श्यामो	१८५
कल्लं श्री रजनीमुखे पश्यपति	८२	गुहजनपरिचर्याधिप्यमाधीर्य	१०
कल्लं ग्लौ भुगय भिवत्रं	८४	गुह्यु मिलितेषु गिरसा	२४०
कल्लात् पार्वति निष्ठुराति	८९	गृहिणीलोदरकेह गृहिण्या	२१५
कल्ले किं कथनीय कल्लं मम	२२६	(घ)	
कान् पृच्छाम सुरा स्वर्गे	२२०	घनं वृद्धिं विभो गदं नय	७८
काली कान्ता विषममयना	४०	घन्दाईभोभितललाट	१८
किं कथना दैवगुहीन किं वा	२०४	चापस्यादिह व सदाऽपि	६८
किं दातुरस्त्रिभैरवै	१८५	(छ)	
किंयुक्ते यत्न मा तिष्ठ	१९०	छायया कति न तर्पिता	१२५
कलनि कवितादीर्घं धत्ते	१५९		

श्लोकाध्यायः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाध्यायः	श्लोकाङ्कः
(ज)		दुन्दुभिय सुतयामपैतन	१८८
अगम्याद्यो हरेत् प्रधावु	१९६	दुर्धर्षिणः सकर्षोसि	८८
कलस्य वज्रिना वैरं विधाया	१९६	दूष्य कालाकर वीर्य	१६०
कातोऽहं जनको मर्त्येव जननी	२९८	दृढतरगलविभिन्नद्व	१७९
कामातरि हृद्यस्यै पावके	१६९	दृश्यतेऽपुनर्दृष्टेन महानप्यतया	१९८
कायमानो हरेद् दारान्	१८९	दृष्ट्वाद्येवो यदि तव	६९
जीवनं सुखदं यत् नरचक्षु	६७	दोषाकर निरसि भाति	४१
कान वक्ष्यति त्रिय वित्तमुते	१९५	दोष प्रायो न भवति मया	४१
(ख)		हानिश्चक्षुर्नरेषु	२४६
तन्म्रायां परमां मये	१९५	हारं खड्गभिराहतं	८०
तव करकामलस्यो	९	विभुरपि सद्यन्वोऽहं गच्छे न मी	१६७
तवैव शरणागतं भवद्भीम	१९५	(घ)	
ताताश्रया तात वनं	१०	धन्यस्य धरणी ततोऽपि मयरा	१९
ताम्बोतरीरनुपकारि	१२१	धरिणि पुण्याहलिरेव	१२०
तिमिरारिस्तमो हन्ति	८१	धूमं पयोधरपद कथमथ	२५०
तीरेऽपि नृ मकरौ मिलन्नमुदिनं	१००	ध्यानीध कवलीकरोति	१७६
तुल्यमतसङ्घं गीगलानाथ	१८६	(ङ)	
दृष्टे हृष्टेऽपि ते जति	१४०	न कालिन्दीतीरं नवजलधर	२९
दृष्टेवाप्ति मनुष्याणाम्	१४८	न चोरहाय्यं न च राजहाय्यं	२९९
मत्तं नम्रवत् स्यादुत्तमो	११५	नन्दगोपयदपन्थावीथिका	७९
(ट)		नमसि निरमलमे सौदता	१९६
दग्धं स्नायवमज्जनेन बलिना	१६८	नवीनघनसुन्दरं विमलकौम	२०
दामादिनो मधुकरा यदि	१९६	नवीनदीमभावस्य दान्यमानस्य (क)	१०६
दिव्यं चूतरस पीत्वा	१०९	नवीनदीमभावस्य दान्यमानस्य (ख)	१०६
दिशि दिशि विलसन्त	१४५	नरं भूसुरसुरिषेवितमम्	२५९
दुःखेनोपास्म्यति चर्य	१२२	नाथे कृतपदपात	२

श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः
निःशेषचयकारिणी	... ८४	प्राग्दृक्काले दृष्टं व्यक्षा	... ८८
निधानं धर्मोवा किमपि च	... ६१	(ङ)	
निर्घोषद्वन्द्वनोरनोरदक्षयैश्च	... १००	बोधयन्ति न याचन्ते भिक्षुकाः	... १५८
निर्घोषदानगोर्वाचस्यैर्बन्धैः	... ५९	ब्रह्मा च विष्णुश्च दिवाकरश्च	... १५८
निष्पन्नं निश्चिरेण चोदरवधैः	... १३८	(म)	
निष्पीतवीनतिमिराणि	... १४४	भक्तिप्रोतिप्रचयसहितं	... १६
नृत्तमैर्दलसन्धीकैः	... ११०	भयं यन्मुच्यते पुण्यैरुपपन्नं	... ७१
नी चाङ्क चरणी न चापि	... ८९	भावस्ये वनिताः अक्षौ प्रतिवचो	... १५१
नीका च खलनिद्रा च प्रतिफल	... ९५१	भिक्षु क्षाप्ति बलिर्मन्त्रे	... ७७
न्यस्तं यथा भूमिं हृदाऽपि	... ९५६	भूतिविभूषितमायं यं	... ४६
(ण)		भूषण्या मन्त्रार्चयन् च ज्ञायत्वं लभ्य	... १०८
पथि धावन्निष्ठ पतितो	... ९३	भवा भक्तमुन्नतमास्थिनिचय	... ४९
परं प्रचष्टा कटुवाक्यवादिनौ	... १०४	भो ब्रह्मन् भवता सत्त्वं न जटति	... ९१९
परार्थे यः पौकामनुभवति	... ११८	भातः बल्य यन्नासुर्यमवमिह	... ९४६
पलायकुसुमभाष्या	... १०३	(न)	
पद्मपतेरखिलेषु वलीषु हा	... ३३	नदयेष्टे सुवचोव भूषितवधुः	... १६५
पिक्तः क्लृप्तो नित्यं परमव्यथा	... ८१	नयपस्य कृतः सत्यं दया	... १८०
पिता दमाकरो यस्य	... १०८	नखे दुःसहवेदवाक्यवित्ति	... ९९४
पितृनि नद्यः स्वयमीव नाशः	... ९०३	नष्टतामाश्रयः कार्यः कलं	... ९१०
पुनः पुनर्मुनि पितः	... ९१४	ना कुत्र गुरुतादर्थ्ये	... १४१
पुरा सरसि भानसे	... ११४	मातः क्षालि तवाङ्गि पुञ्जकमलं	... ५६
पुत्रोऽपि कुशो न करोति	... १८५	मातृसातः क्व यातः	... ७०
पृथ्वि त्वं भव खीमला	... १०	माधुर्यसाराधरितामृतस्य	... १९७
पृष्ठेन कुम्भवर्येण खलौ	... ९३७	मातृवीकरचरितरति नी	... १६
प्रत्यायं प्रतिपद्यति प्रतिपन्न	... ११०	मिमीदये न्यानिमुपेति सप्यञ्	... १०१
जगतः	... १९७	मूर्खाय द्रविणं ददासि	... १९

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

श्लोकाद्यांश

श्लोकाङ्कः

मृतिरपि भिन्नी सुकृति
भीनी किं नु मदीय

४४

५०

रामो राजमणि सदा

रे पवित्रागतस्त

१५

१०२

(य)

(ल)

यत् सङ्गुचीऽपि सरलोऽपि

१५५

यदाभ्यागतदानमाल

८

यदि रामा यदि च रमा

१८३

यद् ध्यायितुं सततं विधि

१८

यद्यपि बह्वै देवै

१४०

यन्मृता विष्णुनाभि समजनि

१९८

ययोदया समा कापि दीवता

३४

ययो धर्मो नयो दास्यम्

१८०

यस्य तनूच्छृङ्गुरी नटनं

३५

या मत्वा यमुनेति

९१

याचके मयके तुषा

१७८

यावद्देव कमला कृपाश्रिता

११

याविभता सुरङ्गरपदान्

५८

युक्तीऽपि भुवनभारे

१९

यैऽभिज्ञा मुकुलीदमाद

११८

योऽभ्यसुखे दुर्वाद श्रियतमवदने

२०७

(३)

रघु पावगतं खेडं प्रदीप

(क) २३४

रघैरमूर्त्यस्तुतु

२००

राधि श्रीर्यगुचापि कैशव

७२

राधि त्वं परितुष्ट भीखचसनं

७१

रामेव सीता कविता स्वरस

२२९

रामो राजमणि सदा

रे पवित्रागतस्त

१५

१०२

लक्ष्मी धिरा कचिदही

८८

लभ्यते न विनीयोगं

१८१

(म)

वाद्यापुण्यात् सर्वलोकप्रियत्वम्

१०८

वात श्रीकरमविभि सुति

१२४

वामे मागे जनकतनया

१४

वास प्रकृति खलु योग्यताया

१०२

वास सम मेमृतायनेन

६३

वास साह्ये मखद्यजगै

१११

विष्णुनाभि रवातुदिति

१६६

वितर वितर बाधं कुत्र

१८

विद्योतन कति न निरय

१२४

विधाता सितुं सटा सज्जतु

६५

विभीषणे यद् यदुक्तमेव

२९

विहगमुहबपुङ्गवराहनं

६६

हृत्तोच प्रपन्नायने प्रतिदिनं

४८

वैद्य व्यर्थविवाकुली

१

वैद्यनाथ नमस्तुभ्य भाग्यताम्रेव

१५६

व्याघ्रं नैव राज नैव

८८

व्यालान्नितापि विष्णुनापि

१२२

(न)

शक्यते दिन केनापि

८७

शनैः शनैर्विलीयते

१५५

श्लोकाद्याशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाद्याशः	श्लोकाङ्कः
शब्दमास्त्रनिदां चिच	१०५	साधुरेव न जहाति साधुता	१६०
शाखासक्तिसन्निबद्ध	१२१	साधु साधु रघुनाथ यत् स्वया	१६०
शान्तिश्चन्द्राक्षसत्कण्ठो	१३३	शानन्द सदन सुताय सुधिय	१८१
शून्यमापूर्वतानेति सत्युपाय	२०१	सिद्धसुखबरीन्द्रकुम्भपतित	१८६
शूलं शूलो बलमादाय	५२	सिद्धिकामुतसम्पत्	१०८
श्रीरामस्य दयानमो न ज्ञतवान्	१११	श्रीमन्निमो न स नृपेन्द्रपुर्वा	५०
श्रीको हि भवति श्रीको	११८	सुनिष्ठातोऽपि वेदाने	१००
शय विना शक्तिरिह	५	सुसुखोऽपि सुशोऽपि	१४०
(स)		सुतबमूलनिवासो	१२२
ससार तत्र निःसारपदको न	१२८	मृष्यादयो बह्वः सर्वे	१६१
सञ्जमस्य हृदय नवनोत	१३३	स्थापितमपहरतीयम्	६०
सत्कर्तुं भूषण पुत्र	१२३	स्नान् सञ्चयामचरितादि	२१
सति द्राघाक्षी चौरि	१६०	स्वरीचिवा समसमन	१८
सन्धेय गिलिताकाया	१२३	स्वरीकसां सुतिगिराभिगवेन्दु	५०
न पातु श्रीपतिर्गुणान्	५	(ह)	
समाकुलकुलायसाकुलदुकूल	२८	हयाद द्विगमिनीत	(ख) १५३
सरटकुलरकटा काककादम्ब	१०४	हर पादाहति द्राघ्या	१८१
सरस्वती खलु सख्यमनारतं	(ख) १३८	ह गङ्गाधरपति चक्रिबधु किं	७८
सर्वस्वदं बलिमधो गणसि	७	हृद्विद्वद् नमस्तुभ्य सिद्धोऽह	१६१
सद्य निजोदसां तैजसेन	१५९	हृदपापि द्विगमरा विजगती	५४

उद्भट-सागरः

द्वितीय-प्रवाहः ।

देवता-तरङ्गः ।

परब्रह्म ।

(१)

वैद्यं व्याधिविषाकुलो धनपतिं दारिद्र्यादुष्टो जनः
खाद्यञ्च क्षुधितो हिमाब्धु तृपितम्हायातरं तापितः ।
शोकार्त्तः स्वजनं वियोगविधुरो वन्द्यो यथा मातरं
तद्वत् तत् सततं स्मरामि परमं ब्रह्माभिधेयं महः ॥

(उद्भटसागरस्य)

ब्रह्मा !

(२)

कुलशैलदलं पूर्णं सुवर्णगिरिकर्षिकम् ।
नमोऽधितिष्ठतेऽनन्तनालं कमलविष्टरम् ॥

(जगद्गुरुस्य)

सरस्वती ।

(३)

तव करकमलस्थां स्फाटिकीमचमाला
 तलकिरणविमिश्रां दाहिमीबीजमुद्धरा ।
 प्रतिपलमनुकर्षन् येन कीरो निषिद्धः
 स भवतु मम भूत्यै वाणि ते मन्दहासः ॥
 (कामलाकरस्य)

(४)

श्वश्रून् विना वृत्तिरिह स्वतन्त्रा
 प्रायः क्षुधाशामपवादहेतु
 यद्वापि लोके रमया विहीना
 सतीमपि त्वामसतीं वदन्ति ॥

विष्णुः ।

(५)

स पातु श्रीपतिर्युष्मानलक्ष्मीय पलायते ।
 यत्सामक्ष्यरणाद्यापि न मक्ष्मीयपलायते ॥

(चङ्कटसागरस्य)

वता-तरङ्गः (लक्ष्मी)

(- ६)

खरतरशरक्षतसुरपरमथन

खगचर नगधर फणधरशर

परपदलयकर भवदरशमन

जगदधमपहर सरसिजनयन ॥

(७)

सर्वस्वदं बलिमधो नयसि चक्रेन

प्राणाधिकां जनकजां विपिने जहासि ।

उत्पाद्य यादवकुलं स्वयमेव हंसि ॥

‘कस्मां भजित यदि कालभयं तु न स्यात् ॥

लक्ष्मीः ।

(८)

यत्राभ्यागतं दानमानचरणप्रक्षालनोत्साशनं ॥

सत्सेवा पितृदेवतार्चनविधिः सत्यं गवां पालनम् ।

धात्यानामपि संग्रहो न कलहवित्तानुरूपा प्रिया

तत्राहं निवसामि नित्यमचनेत्युचे श्रिया श्रीप्रतिः ॥

लक्ष्मी-चरितम् ।

(८)

लक्ष्मीः स्वयं ब्राह्मणेभ्यः कुप्यतीत्याह —

माये कृतपदघात-

चुलुकिततातः सपत्निकासेवी ।

इति दीपादिव रीषाद्

माधवयोषा द्विजं त्यजति ॥

(१०)

वचनम् .—

आघातो ऋगुणा कृतो निजपतिः पादेन विष्णोरु-
 रस्यभोधिं किल कुम्भसम्भवमुनिस्तातं निजं पोतवान् ।
 उच्छिन्दन्ति निजं प्रियं शतदलं वासस्यलं ब्राह्मणा
 इत्थं दुर्नयतो भवत्यकरुणा पद्मालया तान् प्रति ॥

(११)

लक्ष्मीर्द्वया आगमने गमये च ब्रह्मस्थानामवस्थाभिर्दं वर्णयति :-

यायदेव कमला कृपान्विता

तायदेव भवनं वधूः सुखम्

पौरुषान्विततनुर्जनादरी

नास्ति चेत् प्रथमवर्णयर्जितम् ॥

(कृष्णजीवन न्यायालक्षारस्य)

देवता तरेदः (रामचन्द्रः)

(१२)

निर्धत्ता हि पण्डिता मूर्खास्तु चेद्य न तथेति प्रश्न लक्षणा उत्तरच —

मूर्खोऽपि द्रविणं ददासि कमले विद्वत्सु किं संस्सरो
नाह मंसरिणी बुधेषु न च मे मूर्खे रतिर्दिद्यते ।
मूर्खेभ्यो द्रविणं ददामि यदहो तत्कारणं शूर्यता
विद्वान् सर्वगुणैर्विभूयिततनुर्मूर्खस्य नान्या गतिः ॥

अनन्तः ।

(१३)

अनन्तः भूक्तपनिवारणाद्यमप्यति —

युक्तोऽसि भुवनभारे ।

मा वक्ता वितनु कम्हरां शेष ।

त्वल्येकास्मिन् दुःखिनि

सुखितानि भवन्ति भुवनानि ॥

रामचन्द्रः ।

(१४)

यामे भागे जनकतनया राजते यस्य नित्यं

आलम्बेनप्रवणद्वयो लक्ष्मणो दक्षिणे च ।

पादाम्बोजे पवनतनये श्रीमुखे बहनेन

साक्षात् ब्रह्म प्रणतवरदं रामचन्द्रं तमीडे ॥

टसार्गेरस्य)

(१५),

सन्ध्यां विभक्तिषु रामशब्दस्य रूपं दर्शयन् श्लोकं रचयति —

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे
 रामेणाभिष्टता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः
 रामावाप्ति शुभायनं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहं
 रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम मामुद्धर ॥

(१६)

चदृश्यां मामुषीकृत्य गच्छन् नदीतरबन्धाली नाचमाचरन् रामं प्रति नाचिक-
 स्तोत्रिरियम् —

मामुषीकरणरेणुरस्ति ते
 पादयोरिति कथा प्रथीयसी ।
 चालयामि तव पादपङ्क्ति
 नाथ दारुद्वयदस्य का भिदा ॥

सीता ।

(१७)

वनगमनकाली श्रीरामचन्द्रस्य सकलस्तोत्रिरियम् —

पृथिवी त्वं भव कीमला दिनमणे त्वं शैत्यमङ्गीकुरु
 त्वं वर्त्मन् लघुता प्रयाहि पवन त्वं खेदमुत्सारय ।
 साविध्यं त्रय दण्डकावन गिरि त्वं गच्छ मार्गाद् बहिः
 सीताऽसी विपिनं मया सह यतो गन्तुं समुत्पद्यते ॥

(१८) .

सद्भावस्यानकाले कथञ्चित् राक्षसा अपरिचये प्रष्टा सीता ग्राह पापीयसी तेषां
नामवद्वेषेऽपि शक्नेति भव्यमाना इदमाह —

स्वरोचिषा कमलमलङ्करोति य-

स्तदन्वये द्विशरशताङ्ग एकराट् ।

तदात्मजो विपिनचरौ तयो रमां

यमाह च स्वरविगमेऽस्मि तद्वधूः ॥

(१८)

मायामृग निहत्य सर्वजालान्मृत्यो रामचन्द्र. सीतामपयन् यदि नाम परिहास
श्लेषेण क्वापि लुक्कायिता भवेदिति विचिन्त्य सीतामुद्दिश्याह .—

वितर वितर वाचं कुत्र सीते गता त्वं

परिहर परिहासं सर्वथा दुःसहं मे ।

त्वमसि खलु तनूजा हन्त सर्वसहायाः

सुतविरहविमुक्तप्राणराजात्मजोऽहम् ॥

कौशल्या ।

(१९)

रामगमनकाले राम प्रति कौशल्यास्तिरिचम् :—

ताताश्रया तात वनं प्रयाहि

व्याधेन वास चण्डमत्र तिष्ठ ।

पश्यान्मावेदयितुं मदीयाः

प्राणा बहिर्भूय पुरःसरन्तु ॥

कृष्णाः ।

(२१)

या मत्वा यमुनेति दृष्टपरिगतो ब्यूहो गवां गाहते
विद्युत्त्वानिति नीलकण्ठनिबद्धो या द्रष्टुमुत्कण्ठते ।
उत्तंसाय तमालपत्रमिति संगृह्णन्ति यां गोपिकाः
कान्तिः कालियशासनस्य वपुषः सा पावनी पातु वः ।

(२२)

विधीयते यद् यदुनन्दनेन
नाप्रेक्ष्यते तत्र सहायशक्तिः ।
पाञ्चालबालाञ्चलदीर्घता या
'न तत्र तन्मुने च तन्तुषाय' ॥

(२३)

स्यात् क्षणनामचरितादिसिताऽपविष्टा
पित्तोपतप्तसन्ध्या न रोचिकैव ।
किन्त्वादरादनुदिनं खलु सैवं सेव्या
स्नाही भवेदपि च तद्वदमूलाहन्त्री ॥

(२४)

हरिहरपदाग्रि ताता श्रवणभावा नास्तेव इत्याह —

अरुणोपरि विधुपालो
तदुभयपार्श्वे तप्तः स्तोमः
हरिपदभजनगुणोऽयं ॥
यावत्तवमात्रं न कुत्रापि ॥

(२५)

वाचित अभिशा दोषो ह्यथ प्रत्याह —

पथि धावन्निह पतितो

रोदिष्यन्वाकरावन्नम्बाय ।

पतितोद्धारणसमये

किं न करसि त्वमात्मानम्

(२६)

भगवत्समीप भणक्त निवेदनमेतत् —

आनीता नटवन्धया तव पुरः शौक्षण या भूमिका

प्योमाकाशखलाभ्यराधिवसवस्तुप्रीतयेऽद्यावधि ।

प्रीतो यद्यसि ताः समीक्ष्य भगवन् तद् वाञ्छितं देहि मे

नो चेद् गृहि कदापि मानय पुनर्यामीदृशीं भूमिकाम् ॥

कृष्णलीला ।

(२७)

शोभयस्य गोपीमनोहरमूर्तिधारणमाह —

नवीनघनसुन्दरे विमलह्रिमपोताम्बरे

विभङ्गिमकलेवरे सुरलिपुम्बिधिम्बाधरे ।

मनोज्ञरसलम्पटे सखि विसोक्य वंशीवटे

मनो मम निरन्तरं मदनमोहने मज्जतु ॥

(२८)

श्रीकृष्ण चूडया कथं वामवक्रता इत्याह —

यद् ध्यायेत् सततं विधिः पदयुगं नाभ्यम्बुजे संस्थितो
 गङ्गां यत्पदसम्भवां स्मरन्निपुर्धत्ते स्वर्गीये सदा ।
 यच्चित्तं कमला च सेव त इदं यत्नेन पादद्वयं
 तद् द्रष्टुं कमलापतेः सुकुटिला वामा च चूडा चिरम् ॥

(२९)

समाकुलकुलावलाकुलदुकूलराशिं हरन्
 कलिन्दतनयासटे निश्चतनौपमां च यन् ।
 स्मिताननसरोरुहे मधुरवेणुमारोपय-
 त्रपायदवपावकादवतु कोऽपि गोपीपतिः ॥
 (हरिहर शास्त्रिणः)

, मुरली ।

(३०)

गुरुलनपरिचर्या धैर्यगाभीर्यलज्जा
 निजनिजगृहकर्म स्वामिनि प्रेमसेवा ।
 इति कुलरमणीनां वर्त्म जायन्ति सर्व्वे
 मुरमयन समस्तं हंसि र्वर्गोरवेण ॥

ऋणाविरहे गोकुलावस्था ।

(२१)

हृष्यविरहेऽथ मज्जराशिना गोपाया मोपोमन्थानाञ्च चमस्या कर्षयत उड्डवस्त्रोन्मिरियम् —

दोहः प्रायो न भवति मर्षा दोहनश्चेत्त पाकः

शोराणां स्यात् स यदि घटते दुर्लभं तद्वधित्वम् ।

दध्नः सिद्धौ क्व खलु मयर्न मन्यने क्षोपयोग-

स्तकादीनामिति गतिरभूदस्य गोधुग्गृहेषु ॥

राधिका ।

(३२)

धन्येयं धरणी ततोऽपि मधुरा तत्रापि हृन्दावनं

तत्रापि व्रजवासभाग्युवतयस्तत्रापि गोपाङ्गनाः ।

तत्रापि चित्त्यगुणैकधामपरमानन्दालिका राधिका

सावण्यार्म्बुनिधिस्त्रिलोकरमणौचूडामणौ काचन ॥

(भट्टमाधवस्य)

(३३)

सखीं प्रति राधिकायाः कीदीक्षितियम् —

न कालिन्दीनीरं गवजसधरं नीलनलिनं

वयस्यां श्यामाभां पिकमधुकरीं गञ्जनभिया ।

हृयोरेषे कुर्वे तदपि सखि मन्त्राण्यविरतं

ननान्दुर्दृग्भङ्गी हरि हरि भुजङ्गी दशति मे ॥

। यशोदागीर्तये ॥

(३३)

यशोदया समा कापि देवता नास्ति भूतले ।
उदूखले यया बहो सुक्तिदो सुक्तिमिच्छति ॥

गोपी ।

(३४)

यस्य तनुरुद्धकुहरे,
नटनं ब्रह्माण्डकोटीनाम् ।
तमिमं गोपकशाङ्गी
लोचनभङ्गी विधूर्णयति ॥

(३५)

इत्यादि विधाय गुरुरागतं कृत्वा प्रति गोपीनामुत्थितम् —

भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदभाद्यपेतं
चेतोऽस्माकं गुणवदगुणं गोदुहामहमेतत् ।
विक्रीतं ते युगपदुभयं स्वीकृतं तत् त्वयाद्य
हृद् गृह्णासि त्यजसि च वपुर्नाथ कोऽयं विचारः ॥

बलरामः ।

ॐ नमो
(३७)

कदाचिद् भगवतो जगन्नाथदेवस्य रथयात्रायै सङ्गत्या रथात् पतितं बलरामं
त्रिलोक्य पुरौराजेन जलविष्णुना शीत्पातितम् इति समयमुक्तम् । तदावस्थितो
जगन्नाथतत्त्वप्रधानमसादाकण्ठः शीत्पातितम् इत्यस्य वक्ष्यमाणश्रीरूपं पुरः
कृतवान् -

शीत्पातिकं तदिह देव विचिन्तनीयं

मारायणो यदि पतिदयवा सुभद्रा ।

जादव्यरीमदविघूर्णितलोचनस्य

युक्तं हि साङ्गलभृतं यतनं पृथिव्याम् ॥

१७ (जगन्नाथतत्त्वप्रधानमस्य)

शिवः ।

(३८)

आमृत्यो सेव्यतामीश आ विश्वादस्ति य सदा ।

तस्मादाराद् भृशं दुःखं तस्मादाराद् भृशं सुखम् ॥

(चङ्कटसागरस्य)

(३९)

चन्द्रार्क्षोभितसलार्कं महामहिम्नं

किं ब्रूम ईश्वर गुणान् गुणसागरस्य ।

त्वन्नामकोर्त्तिपरिकौर्त्तनयत्न एष

पादाक्षरेणुमभिवाञ्छति पूर्णचन्द्रः ॥

(उद्धटसागरस्य)

(४०)

अनुमासमुक्षिप्तं शिरः कोपि —

कल्पान्तमूरकेलिः क्रतुकदनकरः कुन्दकर्पूरकान्तिः

क्रीडन् कौलासकूटे कलितकुसुदिनीकासुकः कान्तकायः ।

कङ्कालक्रीडनोक्ताः कलितकलकसः कालकालोकलत्रः

कालिन्दीकालकण्ठः कलयतु कुम्भं कोऽपि कापासिकः कौ ॥

(४१)

कश्चिन् शिवम् आचिन्तय कथयति देव तव पारिव्रजानां मध्ये एतादृश कोऽपि
नासि यो नम द ह्यं तन्मानिके निवेदयेदिति —

दोषाकरः शिरसि भाति गले द्विजिह्वः

पादाणना सहचरो पशुरन्तरङ्गः ।

दुःखं निवेदयति को भवदन्तिके मे

१ ३ स्वप्न त्रिलोचन निमीलितलोचनोऽसि ॥

(४२)

भूपा भक्षभुजङ्गमास्थिनिचयः स्थानं शमयानं प्रियं
त्रैलोक्यापचयोद्यतं विषमपि त्यक्त्वाऽमृतं स्वीकृतम् ।

यत् त्यक्तं सकलैः सुरासुरनरैस्तप्ते प्रियं प्रायश-

क्यक्तं नार्हसि देव मामपि यतस्त्वत्तोऽस्मि सर्वैः प्रभो ॥

(४३)

कस्यचित् शैव्य खेदोक्तिरियम् :—

एतज्जन्मनि विस्रवस्त्वमतुलं, जन्मान्तरे शम्भुता
शम्भो सेवनया तवेत्यवहृतं व्यासादिवाक्यैर्मया ।
त्वत्सेवाविधिर्नैव सम्प्रति गतं, जन्मैव न शीरभूद-
देवाज्ञापय पारलौकिककथाऽप्येवं यथार्था नु किम् ॥

शिवलीला

(४४)

शिवस्य गङ्गादेहे शिवस्य चिरञ्जिजिह्वारवभाह :—

मृतिरपि भिक्षोः सुकृति-

र्मत्वेति, महाविषं समाश्रमहेयः ।

तत् तत्काण्डे, तस्यौ

जठरानलहेतिभीतिहेतोः सततम् ॥

(उद्वटसागरस्य)

(४५)

शिवस्य चन्द्रकला-संस्कारार्थं कथयति :—

गङ्गाजलेनयमानस-

मिलनादिकत्र नैव कल्याणम् ।

तत् किं धूर्जटिर्मूर्धनि

मध्यस्था वैधव्ये स्तेषा ॥

(४६)

भूतिविभूषितमपि यं —

१७ (१७) शायति विद्वानभक्तिकेतेन ।

मृदुसुदुपरिष्ठच्छूङ्

तमनिशमीडे प्रपन्नोऽहम् ॥

(हरिहर शास्त्रिणः)

(४७)

शिवस्य मन्मथदेहलकारणमाह —

काली कान्ता विषमनयना सर्वदा युद्धशीला

पुत्रोऽप्येकः करिवरमुखो धनुर्मुखश्च द्वितीयः ।

मृत्युश्रेष्ठः कपिवरमुखो बाह्वनं हृष्टं उक्षा

स्मरं स्मरं स्वष्टहृदयवितं मृन्मयो विश्वनाथः ॥

(४८)

शिवस्य विषयानुसारं कथयति —

ब्रह्मोच्चः प्रपलायते प्रतिदिनं सिंहावल्लोकाद् भिया

पश्यन् मत्तमयूरमन्त्रिकचरं भूपागुजङ्गव्रजः ।

क्षुप्तिं क्षुप्तिं मूयिकोऽपि रजनौ मिथ्यासमाभक्षयन्

दुःखेनेति दिगम्बरः अरुह्यो हालाहलं पीतवान् ॥

(४८३)

शङ्काशवासिन शिवस्य गृहस्थाश्रमवासकारणमाह —

उज्जित्वा दिशमम्बरं वरतरं वासो वसानश्चिरं
 हित्वा वासरेसं पुनः पितृवने कैलासहर्म्याश्रयः ।
 त्यक्त्वा भस्म कृताङ्गरागनिचयः श्रीखण्डसारद्रवै-
 र्देवेशोऽपि हिमाद्रिजापरिणयं कृत्वा गृहस्थः शिवः ॥

(५०)

शिवस्य भिक्षाकरवपुर्भवे कारणं कथयति —

सीमन्तिनी यस्य गृहेऽचपूर्णा
 त्रिलोकरक्षां कुरुतेऽवदानेः ।
 भिक्षाचरः सोऽपि कपालपाणि-
 र्ललाटलेखो न पुनः प्रयाति ॥

अर्द्धनारीश्वरः ।

(५१)

शिवस्य अर्द्धनारीश्वरत्वगृहस्थकारणं कथयति —

गरलपानजनिर्भरसंज्वरं
 यपुरवेक्ष्य हरस्य हरमिया ।
 हिमयितुं हिमभूमिधरात्मजा
 किमु तदर्द्धमयी करुणामयी

पार्वती ।

(५२)

निर्वाणदानगीर्वाणसर्वगर्वापहारिणि ।

कार्मनिर्भूलनार्याय दयस्त्र विन्ध्यवासिनि ॥

(उद्धटसागरस्य)

(५३)

दुर्गांनानाधारणमहिमानं दर्शयति —

शूलं शूलो चक्रमादाय चक्रो

दण्डं दण्डी वज्रमस्त्रञ्च वज्री ।

धावन्यये पृष्ठतः पार्श्वतश्च

दुर्गादुर्गावादिनो रक्षणाय ॥

(५४)

दीव्या लीलाविबुध भागं वर्णयन् रक्षा एवानुयच्छं याचते भक्त —

श्रीरूपाऽपि दिगम्बरा त्रिजगतो माताऽपि सद्यौवना

कन्याऽद्रेरपि कीमला त्रिभुवनव्यासाऽप्यदृश्या जनैः ।

साध्वी च क्रमते स्वभर्तृहृदयं श्यामा जगन्मोहिनी

चित्रं रूपमवस्थितं भवतु ते मत्सम्पदे सर्वदा ॥

शक्तिलीला ।

(५५)

अथ नाम दुर्गा दशभुजेत्युच्यते —

पश्यपतेरखिलेषु सा
युगपदर्पयितुं कुसुमस्रजम् ।
परिषये द्विभुजा हिमशैलजा
दशभुजा किमभूदपि लीलया ॥

(५६)

शिवस्य वचोदिशि कालीमूर्तिधारणस्य कारणं ज्ञापयति

मातः कालि तवाऽद्विमुक्तकमलं कौवस्थदं शीतलं
संभ्यस्योरसि कालकूटकवलज्वालापगुत्थे हरः ।
कालप्रासविनाशकारिणि करालास्ये महेष्टप्रिये
संप्राप्याऽतुलनिर्वृतिं किमु भयादद्यापि तमोऽकृति ॥

(५७)

स्वर्गौकसां सुतिगिराऽभिनवेन्दुघूष
वक्षोऽधिकुलचरणा शरणागतानाम् ।
संग्रामसुक्तवसना दशनाग्रदष्ट
नम्रप्रसारिरसनाऽवपयेव काली ॥

गङ्गा-गीर्वाण

(५८)

याविर्भूता सुरहरपदाच्छन्भोः शिरोराजिनी

या त्रैलोकी विहरणपरा कुण्डरा विधेः स्यायिनी ।

या स्वं गर्भं समधिवसतां गर्भासिविध्वंसिनी

सा मन्दस्य प्रभवतु ममाऽनन्दाय मन्दाकिनी ॥

(उद्धटसागरस्य)

गङ्गे तव महिमानं

वक्तुमनोऽयं फणीशोऽपि ।

वितरसि तत् पदमच्युतं

मच्युतचरणच्युताऽपि त्वम् ॥

(६०)

स्थापितमपहरतीयं

मा कुर्व विश्वासमेतस्याम्

इह हि समर्पितवपुषो

॥ भवति वपुषः पुनर्लाभः ॥

(६१)

निधानं धर्माणां किमपि च विधानं नवमुदा

प्रधानं तीर्थानाममलपरिधानं त्रि-

समाधानं बुद्धेरथ खलु तिरोधानमधियां

त्रियामाधानं नः परिहरतु तार्यं तव तनुः ॥

(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

(६२)

गङ्गाया दर्शनाभ्युक्तिरित्याह —

देहस्नेहो यदि तव सखे महचः पालनीयं
गङ्गां द्रष्टुं कथमपि न तत्सन्निधौ यास्यसि त्वम् ।
सुक्तिव्याघ्री तदुभयतटव्यापिनी चित्ररूपा
तत्रायान्तं घसति न पुनर्देहसम्बन्धगन्धः ॥

हरशिरस्यन्द्रः ।

(६३)

शिवशिरसि स्थिता शशिकला कथं शीघ्राऽस्तीति केनचित् पृष्टा पृच्छन् प्रत्याह —

वासः समं नैवहुताग्नेन
गर्जन् फण्योन्द्रो भयमातनोति ।
किं पृच्छसि त्वं वपुषः क्षमस्व
भागीरथी जीवनमादधाति ॥

काशीधाम-महिमा ।

(६४)

(क)

जीवन् सुखदं यत्र भरणश्च ततोऽधिकम् ।
नौमि तां सुक्तिदां काशीं यत्रास्ते सशिवः शिवः ॥

(उद्दट-सागरस्थ)

(ख)

लोलाककेशयौ कोटी गङ्गा ज्या नगरं धनुः ।
कलिर्लक्ष्यं शरो धर्मः शिवो धन्वो करोतु मम ॥

मूर्तित्रयम् ।

(३५)

विधाता चेत् स्रष्टा सृजतु शुभकार्यं मम शतं

हरिचेत् पाता मां जनिमृतिभयात् पातु नियतम् ।

हरचेत् संहर्त्ता हरतु मम पापञ्च बहुलं

यतस्तां ते सर्वे मम सकलं मोचनविधौ ॥

(उद्भटसागरस्य)

हरिहर-मूर्तिः ।

(३६)

विष्णुगण्डवपुङ्गववाहनं ,

भकरकुण्डलि कुण्डलिकुण्डलि ।

वपुरिदं कमलेशमहेशयो-

जयति चन्द्रकिचन्द्रकि चन्द्रकि ॥

प्रश्नोत्तराणि ।

(१) कृष्णायशोदा-प्रश्नोत्तराणि ।

(३७)

कृष्णेनाऽस्व गतेन रन्तुमधुना मृदु भक्षिता स्नेच्छया

सत्यं कृष्णं क एवमाह सुपलो मिथ्याऽस्व पश्याऽननम् ।

व्यादेहीति विफाशितेऽथ वदने दृष्ट्वा समस्तं जग-

न्माता यस्य जगाम विस्मयरसं पायात् स वः केशवः ॥

(लीलाशुकविल्वमङ्गलस्य)

(२) दुर्गाकार्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि ।

(६८)

चापस्यादिह यः सदाऽस्मि विधुरा यास्यामि तातालयं
तातस्ते जनयित्रि को गिरिगणस्येशो हि तातो मम ।
मातस्यं किमहो गिरोशदुहितेत्याभापमाणे शुद्धे
प्रोन्मीलतस्मितसुग्धनम्रवदना गौरी चिरं पातु वः ॥
(प्रेमचन्द्र तर्कवागीशस्य)

(३) बलिवामन-प्रश्नोत्तराणि ।

(६९)

कस्य खर्व द्विजोऽहं कुत इह नृपतेर्दक्षिणार्थं भवेऽस्मिन्
स्वर्णं गां वा गृह्णाण त्रिपदपरिमितां भूमिमभ्यर्चयेऽहम् ।
तुभ्यं दत्तेति यावद् वदति बलिरसौ तावदेव त्रिषादै-
स्त्रैलोक्याक्रान्तमूर्तिः प्रहसितवदनो वामनः पातु युष्मान् ॥

(४) भरतकैकेयी प्रश्नोत्तराणि ।

(७०)

मातस्तातः क्व यातः सुरपतिभवनं हा कुतः पुत्रशोकात्
कोऽसौ पुत्रयतुर्णां त्वमवरजतया यस्य जातः किमस्य ।

प्राप्तोऽसौ काननान्तं किमिति नृपगिरा किं तथासौ वभाषे
 महाग्वहः फलं ते किमिह तव धराधीश्वता हा हतोऽसि ॥
 (हनुमतः)

(५) राधाकृष्ण-प्रश्नोत्तराणि ।

(७१)

राधे त्वं परिसुख नीलवसनं प्रारुह्य नौकामिमां
 वातो वारिदसभ्रमाद् यदि वहिष्मग्ना भवेन्नौरियम् ।
 शुक्लं तद् वसनान्तरं परिदधाम्यादौ तवेदं वपुः
 श्यामं श्याम नवीननीरदसमं तक्रैः समाच्छाद्यताम् ॥

(७२)

राधे चौर्यगुणाऽसि केशव हतं किं ते परस्यैव वा
 हंसोजागु नृगेष्वं विधुसुधा कुम्भीयकुम्भद्वयम् ।
 मञ्चितं हरिमध्यकं विधित्ततं वस्त्रादिचौर्यं न मे
 राधाया इति वाक्यमुग्धद्वयो राधापतिः पातु वः ॥

(६) राधागोपिका-प्रश्नोत्तराणि ।

(७३)

मन्दगोपगृहपण्यवीथिका-

मालि यामि यद् किं तवाऽनये ।

नीलमुज्ज्वलमतोव सुन्दर-

मानयस्व सखि केशवन्धनम् ॥

(७) रावणाङ्गद-प्रश्नोत्तराणि ।

(७४)

कस्यं कस्यासि पुत्रः क पुनरिह गतः किं नु कृत्यस्य कस्माद्
विस्पष्टं विष्टपानां विजयिनमपि मां मन्यसे त्वं तृणाय ।

बन्धो पौलस्त्य पुत्रस्तव बलमथनस्याऽऽदोऽहं सुवेलात्
संप्राप्तो रामदूतः परिहर कुमते जानकीं वा शिरो वा ॥

(हनूमतः)

(८) रावणविभीषण-प्रश्नोत्तराणि ।

(७५)

भग्नं शम्भुधनुर्वुणैरुपहतं सन्ताडिता ताडका

सापि स्त्री जरती खुरप्रभृतयो व्यापादितास्तेऽर्मकाः ।

तासाः सप्त हतास्तृणानि किल ते बाली हतोऽसौ कपि-

बन्धो वारिनिधिर्निरुत्तर इति श्रुत्वाऽभवद् रावणः ॥

(हनूमतः)

(६) लक्ष्मीनारायण-प्रश्नोत्तराणि ।

(८६)

केनचित् कारणेन मानिष्या लज्जा सापराधन्यतया भौतस्य तदतिक-
मतस्य नारायणस्य च चक्रिप्रत्युक्ती —

कास्तु' धन्नी नहि मम घटाद्यर्थिता गच्छ शङ्खौ

नाहं पश्याम्यशुचिमशिवं हुं गदी नास्मि वैद्या ।

खड्गौ खातं वत मम पुरि नास्ति पद्मी तदेहि

क्षिप्रं पद्माकरमिति हरिः श्रीकरं प्रापदुक्तः ॥

(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

(१०) लक्ष्मीपार्वती-प्रश्नोत्तराणि ।

(७७)

भिद्युः क्वास्ति बलेर्मखे पशुपतिः किं नास्त्यसौ गीकुले

सुगन्धे पद्मगभूषणः सखि सदा शेते स त्रिषोपरि ।

दुर्गे सुखे विपादमाशु कामसे नाहं प्रकृत्या चला

चेत्यं श्रीगिरिजासमुद्रसुतयोर्वाक्चातुरी पातु वः ॥

(७८)

हे गङ्गाधरपति चक्रिवधु किं कुत्राऽस्त्यसौ नर्तको

हृन्दारण्यभुवि क सर्पकुतुकी स्यात् कालियस्य हृदे ।

भिद्युः कुत्र गतोऽस्ति यत्रसदने क्वासौ विपादी वको-

क्रोडे स्यादिति पद्मजागिरिजयोर्वाग्भट्टयः पातु वः ॥

(११) विष्णुशस्त्र-प्रश्नोत्तराणि ।

(७८)

चक्रं ब्रूहि विभो गदे जय हरे कम्बो समाज्ञापय
भो भो नन्दक जोव पद्मगरिपो किं नाथ भिषो मया ।
को दैत्यः कतमो हिरण्यकशिपुः सत्त्वं भवद्भयः शपे
केनास्त्रेण नखैरिति प्रवदतो विष्णोर्मुखं पातु वः ॥

(१२) हरपार्वती-प्रश्नोत्तराणि ।

(८०)

मौली किं तु महेश मानिनि जलं किं वक्त्रमश्वोरुहं
किं नीलालकषणिका मधुकरो किं भ्रूलता वीचिका ।
किं नेत्रे शफरी किमु स्तनयुगं रम्यं रथाङ्गद्वयं
सासूयामिति गोपयन् गिरिसुतां गङ्गाधरः पातु वः ॥

(८१)

निशि तमसि हसुपन्धितं शिवमवलोक्य पार्वती पृच्छति भिषोऽपि तां प्रत्याह —^१

केयं मूर्ध्निन्धकारे तिमिरमिह कुतः सुभ्रु कान्तेन्दुयुक्ते
कान्ताऽप्यव्रास्ति काचिन्ननु भवतु मया पृष्टमेतावदेव ।
माहं हन्तं करोमीत्यपनय शिरसस्तूर्णमिगामिदानो-
मित्यं प्रोक्तो भवान्धा प्रतिवचनजितः पातु वयन्द्रधरः ॥

(८२)

निघाटनात् प्रतिनिहत्य सद्य गुह्यायत शिवं पार्वतीं पृच्छति, सोऽपि तां प्रतिवर्त्ति .—

कक्ष्वं भो रजनीमुखे पशुपतिः किं मे हरिर्वाहनं

देवोमापतिरत्र नास्ति कमला शूली न वैद्यालयः ।

भीमोऽहं गिरिराजपुत्रि चपले न द्रौपदीमन्दिर-

मित्यं तत्परिहासकेलिकलया सुग्धो हरः पातु वः ॥

(८३)

कस्मात् पार्वति निधुराऽसि सहजं शैलोद्भवानामिदं

निःस्नेहाऽसि कुतो न भस्मपरुषः स्नेहं क्वचिद् विन्दति ।

कोपस्ते मयि निष्फलः प्रियतमे स्थाणोः फलं किं भवे-

दित्यं निर्वचनौकतो दयितया ग्रन्थुः शिवायाऽस्तु वः ॥

(८४)

कक्ष्वं शूली मृगय मिथजं नीलकण्ठः प्रियेऽहं

केकामिकां कुरु पशुपतिर्लाङ्गुलं ते कथं न ।

स्थाणुर्मुग्धे न वदति तरुर्जीवितेशः शिवाया

गच्छाटव्यामिति हतवचाः पातु वयन्द्रचूडः ॥

जीव-तरङ्गः ।

राजा ।

(८५)

इन्द्रात् प्रभुत्वं ज्वलनात् प्रतापं

क्रोधं यमाद् वैश्ववणाच्च वित्तम् ।

पराक्रमं रामजनार्दनाभ्या-

मादाय रात्रः क्रियते शरीरम् ।

राजसभा ।

(८३)

अन्धा विद्वज्जनैर्हीना मूका कविभिरुज्जिता ।

। बधिरा गायनैर्हीना सभा भवति भ्रष्टताम् ॥

(भट्टमहर्ष्य)

मन्त्री ।

(८७)

अमात्यः स सदा श्रेयान् काकिर्नी यः प्रवर्धयेत् ।

कोपः कोपवतः प्राणाः प्राणाः प्राणा न भूपतेः ॥

साधारण-राजस्तुतिः ।

(८८)

लक्ष्मीः स्थिरा क्वचिदहो क्वचिदेव याणी

नैकत्र धीर वसतः सततं विरोधात् ।

चित्तं परं तदुभयोस्त्वयि सखिवेशो

मन्ये तयास्ति हृदये भगवान् मुकुन्दः ॥

(८८)

दुर्योधनः सकर्णोऽसि हृदि शल्योऽसि विहिषाम् ।

सक्तपो धृतराष्ट्रोऽसि त्वमेकः कौरवायसे ॥

(८९)

द्वारं खड्गभिरावृतं बहिरपि प्रस्त्रियगच्छैर्गजै-

रुतः कक्षुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ।

आक्रान्तं महिषीभिरेव गगनं त्वद्विहिषां मन्दिरं

राजन् सैव चिरन्तनप्रणयिनी शून्येऽपि राक्षस्यस्यतिः ॥

जन्तुवर्गः ।

काकः ।

(९१)

तिमिरारिस्तमो हन्ति तेन शङ्कितमानसाः ।

वर्यं काका वर्यं काका रटन्त्योति प्रगे द्विकाः ॥

(९२)

* नो चारु चरणौ न चापि रुचिरा चक्षुर्न रुच्यो रवो

नो लीलाललिता गतिर्न च शचिः पद्मशङ्खोऽयं नृप ।

योऽह्युत्यतिदुर्भगं रवमिह स्थाने हृष्येवोद्भिरन्

मूर्खं ध्वाङ्गं न लज्जसेऽप्यसदृशं पाण्डित्यमुप्राटयन् ॥

कोकिलः ।

(८३)

पिकः कृणो नित्यं परमरुणया पश्यति दृशा
 परापत्यदेष्टी स्वसुतमपि नो पालयति यः ।
 तथाप्येयोऽसीयां सकलजगतां यत्नभतमो
 न दोषा गण्यन्ते मधुरवचसां केनचिदपि ॥

(८४)

कोकिलानां कुङ्कुमकारणनाह —

निःशेषक्षयकारिणीं सुसुदिनोनायस्य बन्धोः कुङ्कुं
 हन्तुं प्राक्तनरासने रतिपती कोधादिव भ्राम्यति ।
 अन्विष्यन्त इवास्य गूढपुरुषाः सर्वे मदा सम्भ्रमा-
 दवात्रेत इतः कुङ्कुः कुङ्कुरिति प्राङ्मुहुः कोकिलाः ॥
 (श्यामाचरण कविरत्नस्य)

चक्रवाकः ।

(८५)

कथय किमपि दृष्टं स्थानमस्ति श्रुतं वा
 व्रजति दिनकरोऽयं यत्र नास्तं कदाचित् ।
 इति विद्मगसमूहान् सादरं वक्ति नित्यं
 रजनिविरहभौतयकवाको वराकः ॥

चक्रवाकी ।

(८६)

राशौ विरहिणौ चक्रवाकी दिवा चक्रवाकीष सह कृतं कार्यं धरन्तो विनयित —

कवलितमिह नासं कन्दलच्छेह दष्ट-

मिह हि कुसुदकोपे पीतमन्त्रः सुश्रोतम् ।

इति विलपति राशौ पर्यटन्ती तटान्ते

सहचरपरिसुक्ता चक्रवाकी वराकी ॥ ६

चातकः ।

(८७)

शङ्खगौरव सर्वथा रचणोद्यमित्याह —

शक्यते येन केनाऽपि जीवनेनैव जीवितुम् ।

किन्तु कौलव्रतोच्छेदप्रसङ्गः परदुःसहः ॥

छागः ।

(८८)

व्याघ्रं नैव गजं नैव सिंहं नैव च नैव च ।

अजापुच्छं बलिं दद्याद् देवो दुर्बलघातकः ॥

जीव-तरङ्गः (भेकः)

दात्यूहः ।

(८८)

प्रावृत्काले गृहं त्यक्त्वा सुखी को वा भवेत् ~~कृषी~~
इतीरयति दात्यूहः को वा को वा क वा क वा ॥

वकः ।

(१००)

तीरेऽस्मिन् शफरीं गिलवनुदिनं गान्भीर्यमग्नीनिधे-
र्धिघातुं कथमुद्यतोऽसि वक हे निक्षिप्य चक्षुषुटम् ।
यो मग्नामिह भेदिनीमुदहरत् कल्पात्तनीरस्थिता
जानीते यदि केवलं स भगवान् कोलावतारो हरिः ॥

भेकः ।

(१०१)

दिष्यं चतुरस्रं पीत्वा गर्वं नाप्नोति कोकिलः ।
पीत्वा कर्दमपानीयं भेको मकमकायते ॥

(१०२)

भेकः स्वावासकूपे देवादागत राजहंसं विलोक्य कथयति, राजहंसस्य च प्रवृत्तिः —

रे पश्चिमागतस्त्वं कुत इह सरसस्तात् कियद् भो विशालं
किं महान्नोऽपि खादं नहि नहि सुमहत् पाप मा ब्रूहि मिथ्या ।
इत्थं कूपोदरस्थः शपति वटगतं ददुरो राजहंसं
भेकः स्वल्पेन गर्वी भवति सुविषमं नापरो येन दृष्टः ॥

भ्रमरः ।

(१०३)

पलाशकुसुमभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः ।

सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति ॥

मत्स्यरङ्गः ।

(१०४)

मत्स्यरङ्गस्य खेदीतिरियम् —

सरट्कुरुरकडाः काककादम्बहंसा

अहिनकुलमनुष्याः के न खादन्ति मत्स्यान् ।

अहमतितनुजीवी क्षीणमीनोपभोजी

जगति विदितमेतद् मत्स्यरङ्गः कलङ्गी ॥

मयूरः ।

(१०५)

मयूरं प्रति तत्पुच्छानाम् उक्तिरियम् :—

अस्मान् विचित्रवपुषश्चिरपृष्ठलग्नान्

कस्माद् विमुञ्चसि विभो नहि मुञ्च मुञ्च ।

हा हन्त केकियर हानरियं तवैव

गोपालमौलिमुकुटे भविता स्थितिर्नः ॥

(राममाणिक्य विद्यानन्दारस्य)

(१०६)

केका कर्णामृतं ते कुसुमितकवरीकान्तिहारी कलापः

कण्ठच्छाया पुरारर्गलरुचिरुचिरा सौहृदं मेघसंघैः ।

यिम्नदेपिदिजिह्वस्फुरदुरुपिशितैर्नित्यमाहारवृत्तिः

कैः पुण्यैः प्राप्यते तत् सकलमपि सखे चित्रवृत्तं मयूर ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

(१०७)

मयूराणां कैकारणकारणमाह :—

निर्घोषवनीलनीरदधयैच्छसे नभोमण्डले

के गच्छन्ति जना विदेशमधुना का काञ्चला मानिनी ।

एतत् केकिङ्कुलं ब्रवीति परितः संक्षिप्य संसम्भ्रमात्

कृत्वा यर्हविकाशमुद्यतशिरः केकेति वार्ष्णी रूपा ॥

(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

शङ्कः ।

(१०८)

पिता रत्नाकरो यस्य कमला यस्य सोदरा ।

शङ्को रोदिति मिचार्थी फलं माग्यानुसारतः ॥

(भट्टगोविन्दराजस्य)

शशकः ।

(१०८)

न कोऽपि दैवमतिवर्त्तते —

सिंहिकासुतसन्वस्तः शशः शोतांशुमाश्रितः ।

जघ्रास साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥

शृगालः ।

(११०)

प्रत्यार्थं प्रतिपद्यति प्रतिपलं चक्षूर्यमाणो मुदा

त्वं शार्ङ्गलरवानुकारिनिनदं कृत्वाऽध्वगांश्चासय ।

यस्तत्त्वं तव वेत्ति फेरव महान् यत्रोऽपि तस्मिन् सुधा

तस्मात् संवृत एव तिष्ठ न यथा पान्यैः स्फुटं प्रायये ॥

सर्पः ।

(१११)

वासः सार्धं मलयजगणैः कोमलस्पर्शमङ्गं

क्षुचिर्वाहः प्रयतपवनैः मस्तकां रत्नयुक्तम् ।

तत्राप्याशौविष इति जनैस्त्यज्यते नाममात्राद्

निन्द्यः सर्वो भवति नितरामास्यटोषेण दृष्टः ॥

सिंहः ।

(११२)

यणः क्रीडति शूकरस्य खनति क्षोपी च गर्वायते
 क्रोष्टा क्रन्दति यत्नातीह अशको वेगाद् रुद्धावति ।
 निःशङ्कैः करिषोत्तकैर्गिरितटस्योत्पाद्यते लीलया
 हंसो सिंहं विना त्वयाऽद्य विपिने क्रीडन् दशा वर्त्तते ॥

हंसः ।

(११३)

“तजस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः” इति वाक्यं दृष्टानेन द्रवयति :—

अस्ति यद्यपि सर्वत्र मोरं मोरजराजितम् ।
 रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥

(११४)

पुरा सरसि मानसे विकचपङ्कजालिखलत्-
 परागधयलीकृते पयसि येन नीतं ययः ।
 स पश्यलजलेऽधुना मिसदनेकमेकाकुले
 मरालकुलनायको विषदने विधौ वर्त्तते ॥

हरिणाः ।

(११५)

षडसोक्तिरियम् —

त्यक्तं जन्मवनं हृणाद्गुरवती मातेव सुक्ता स्थली

विश्रामस्थितिहेतवो न गणिता बन्धूपमाः पादपाः ।

वासापत्यवियोगकावेरमुखी त्यक्ताऽर्द्धमार्गे मृगी

पश्यन्तः पदवीं तथाप्यकण्ठस्थाधा न मुञ्चन्ति माम् ॥

हस्ती ।

(११६)

कविर्धो कलधित् धनिनो मृदात् हताय इतिनिवर्तमानसमिदमाह —

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णघातै-

र्दूरोक्ताः करिवरेण मदाम्बुधरा ।

तस्यैव गच्छयुगमच्छनहानिरेषा

मृदाः पुनर्विकचपशवने घरन्ति ॥

उद्भित्-तरङ्गः ।

सामान्य-वृक्षः ।

(११७)

नूतनैर्दलसन्दोहैस्तरुणैरेव शोभते ।

जहाति जीर्णास्तानेव किं वा चित्रं कुञ्जक्षमः ॥

(उपाध्यायोदयस्य)

आम्रः । ४४४५

(११८)

येऽभिज्ञा मुकुलोद्गमादनुदिनं त्वामाश्रिताः षट्पदा-

स्ते भ्राम्यन्ति फलाद् बहिर्बहिरहो दृष्ट्वा न संभावसे ।

ये कीटास्तव दृक्पथश्च न गतास्ते त्वरफलाभ्यन्तरे

धिक् त्वां चूततरो परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान् ॥

इक्षुः ।

(११८)

पराये यः पौडामनुभवति भङ्गेऽपि मधुरो

यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः ।

न संप्राप्तो वृद्धिं यदि स भृशमचेतपवितः

किमिच्छोर्दीपोऽसौ न पुनरगुणायामरुतुषः ॥

(इन्द्रराजस्य)

कदली ।

(१२०)

धरिन्नि पुष्पाञ्जलिरेव तुभ्यं

सुता मदीयास्तव पालनीयाः ।

इतीव रम्या नमितायमौलिना

रोदयमाना मकरन्दविन्दुना ॥

(१२१)

तालौतरोरनुपकारि फलं फलित्वा

सल्लायशादुचित एव विनाशयोगः ।

एतत्तु चित्रमुपकृत्य फलैः परेभ्यः

प्राणान् निजान् भटिति यत् कदली जहाति ॥

कल्पवृक्षः ।

(१२२)

कश्चित् भनिस्तुदिश उक्तिरियम् —

सुरतरुमूलनिवासी

यद्युपवासी भवेदर्था ।

कमपरभूरुद्धमवनौ

स्त्रीदरभरणाय याचतामिषः ॥

केतकी ।

(१२३)

ध्यालाश्रितापि विफलापि सकण्टकापि

वक्रापि पङ्क्तिभयापि दुरासदापि ।

गन्धेन दम्भुरसि केतकि सर्वजन्तो-

रेको गुणः खलु निहन्ति समस्तदोषान् ॥

चन्दनः ।

(१२४)

सारवान् चन्द्रोऽपि असारसुव्रतं पराभवतोल्याह —

सन्त्येव गलिताकाशा महीयांसो महीरुहाः ।

तथापि जनताचेतो नन्दनचन्दनदुमः ॥

(हरिगणस्य)

(१२५)

विबिधगुणसम्पन्नोऽप्य धनशून्ययेन न दरिद्राय न रोचते इत्याह —

छायया कति न तर्पिता जनाः

सौरभैः कति न वासिता दिग्ः ।

को भवन्तमपहातुमीहते

क्षुन्न चैल्लगति चन्दनदुमः ॥

तिन्तिडी ।

(१२६)

जगत्प्राणो हरेत् प्राणान् जीवनं जीवनं हरेत् ।

यशोहरे किमाश्चर्यं प्राणदा यमदूतिका ॥

(कविचन्द्रस्य)

धुस्तूरम् ।

(१२७)

माधुर्यसाराधरितानृतस्य

तत् कण्टकित्वं पमसस्य सद्यम् ।

उन्मादिनो मातुलपुत्रकस्य

सद्यमहे किं तव कण्टकित्वम् ॥

पद्मम् ।

(१२८)

यन्माता विष्णुनाभिः समजनि तनयो यस्य देवः स्वयम्भू

र्लक्ष्मीर्यसंश्रयाभूद् यदपि करतले भारती संवभार ।

भानुर्यस्यास्ति मित्रं तदपि सरसिजं चीनमिन्दोर्मयूखै

स्त्रातुं नैवोक्तहन्ते गतसुकृतफलं प्राप्तकालं सहायाः ॥

(१२९)

खण्ड्योतास्तरलीभवन्ति भगवानस्तं गतो भानुमान्

कोकः शोकमुपैति मत्तमनसः क्रैकुर्वते कौशिकाः ।

इत्थं चेत् सदसद्विवेकविधुरो धाता तदेतादृशं

न द्रष्टव्यमितीव मुद्रितवती यत्नेचणं पद्मिनी ॥

पलाशः ।

(१३०)

किंशुके शुक्लं स्मृतिश्च चिरं भाविफलाशया ।

वाह्यरङ्गप्रपञ्चेन के के नानेन वञ्चिताः ॥

शालिः ।

(१३१)

शाखासन्ततिसन्निवृद्धनभसो भूयांस एवावनौ

विद्यन्ते तरवः फलैरविकलैरार्त्तिच्छिदः प्राणिनाम् ।

किन्तु द्विदलैरलङ्घ्यततनोः शालेः सुमसृङ्गतां

दत्त्वा येन निर्जं शिरः सुखतिना के नाम न प्रीयिताः ॥

स्वभावोक्ति-तरङ्गः ।

तडागः ।

(१३२)

मन्थनरभिर्हीनं चात्रितो जनं चाश्रयभूतं दातारं दानविमुखं विदित्वा १२भाङ्गः —

आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतद्वा

वृद्धा रसालमुकुम्भानि समाश्रयन्ति ।

सङ्कोचमश्रुतिं सरस्वयि दीनदीनो

मीनो नु हन्त कृतमां गतिमभ्युपैति ॥

नदी ।

(१३३)

धन पदगौरव मा न विन विवर्ति तज्यात् तन्मदमपातया किमपि दुष्कृतं न
करचोयमित्युपदिशति —

कतिपयदिवसस्थायी

पूरो दूरोन्नतोऽपि भविता ते ।

तटिनि तटद्रुमपातन

पातकमेकं चिरस्थायि ॥

मलयः ।

(१३४)

विद्योतन्ते कति न गिरयस्तेषु किं नोदयन्ते

शास्त्रवन्तः खदिरवदरीशालशाखोटकाद्याः ।

धन्यस्तावन्मलयशिखरी यत्र जातास्त एव

स्वैरामोदैस्त्रितयभुवनं प्रीणयन्तः स्फुरन्ति ॥

मेघः ।

(१३५)

चावद्वा भूमिसम्पत्तिरूपां प्रोविकामुन्मोचयितुकाम सोऽपि वस्यचिद् भूस्वामिन
शरणापन्नत्वेन प्रीतिवचसा प्रीयितोऽपि स्वार्थसिद्धिमलभमानसमिदमाह —

तवैव शरणागतं भवदधीनवृत्तिं प्रभो

वृत्तार्थमपि चातकं जलद वञ्चितं मा कुरु ।

इदमु यदि निश्चितं समिलमेव देयं न मे
कथं मधुरनिस्वनैर्विधुरमाखसिप्थादरात् ॥

(१३६)

अश्विदयोः सखचिह्ननिनी शृङ्ग मत्वा तन्मुखदमेचय सुधिरनवतिहमान-
सध्याज्ञापनावमपि मोपलब्ध तमिदमाह —

नभसि निरवलम्बे सौदता दीर्घकालं
त्वदभिमुखनिविष्टोत्तानधसूप्तेन ।
जलधर जलधारा दूरतस्तावदास्ता
ध्वनिरपि मधुरस्ते न श्रुतयातकेन ॥

वायुः ।

(१३७)

प्राणास्त्वमेव जगतः पवनस्त्वमेव
विश्वं पुनासि परितः परितो विहृत्य ।
एकं पुनः सकलभूषण दूषणं ते
वक्त्रेः सखा भवसि यद् भवनं दिधक्षोः ॥

सरोवरः ।

(१३८)

मेरुं प्रति सरोवरस्तोक्तिरियम् —

निष्पद्य' शिशिरेण धीवरमणेर्निर्गर्भीनिनिष्कूम्भकं
व्याधैर्निर्विडमं निरम्बु रविणा निर्नालकं दन्तिभिः ।

निःशालूकमकारि शूकरगणैर्नामावशेषं सरो

हे पाथोद परोपकारक पयोदानेन मां पूरय ॥

(१३८)

प्रागतिवदान् पथात् चौचसन्धदमपि याचन्निभ्य ययाशक्ति ददा कश्चिद् दाता-
रमभिनेत्य कस्यचित् कवेरुक्तिरियम् —

मातैः शीकरवर्षिभिः श्रुतिसुखैर्हैसावलीनिस्त्रनै-

रुचिष्ठैः कमलैः पयोभिरमलैर्नीत्वा जनान् निर्वृतिम् ।

पथात् चौचधनां बहन्निजतनुं धन्यो नृणालीच्छला

दर्शिभ्यः प्रददमवेन्दुविग्रदान्यस्थीनि पद्माकरः ॥

सागरः ।

(१४०)

हृत्पापकारमपि दुष्कृतं प्राज्ञकानां सुज्ञनां सपकुर्वन्नेवेत्याह —

यद्यपि बहः शैलै-

र्यद्यपि गिरिमथनमुपितसर्वस्वः ।

तदपि परभोतभूधर

रचाया दीक्षितो जलधिः ॥

(१४१)

कृत्स्नपि बहुधनेषु यदि है परोपकारी न स्यात् तदा तानि विप्रचानेवेत्याह —

मा कुरु गुरुतागर्वं

लघुरन्यो नास्ति सागर त्वत्तः ।

जलसंग्रहमन्यस्मात्

त्वयि सति कुर्वन्ति पीतस्थाः ॥

(१४२)

हतोपकार जन कणश्चिद्वावमभेतेत्याह :—

कल्लोलवेक्षितदृष्ट्यरूपप्रहारे

रत्नाब्जमूनि मकराकर भावमंस्थाः ।

किं कौस्तुभेन विदितं तव नाम नासौत्

प्राप्तुं प्रसारितकरः पुरुषोत्तमो यम् ॥

(१४३)

भगवत्पिता राजानिकमुपागतस्य सपदि त राजान विरमविषद्व्याकुल
विलोकितवतो यावकस्योक्तिरियम् —

अयं वारां पूर्णो निलय इति रत्नाकर इति

श्रितोऽस्माभिस्तृष्णाविचलितमनोभिर्जलनिधिः ।

क एवं जानीते निजकरपुटोकोटरगतं

अणादेनं ताम्यस्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥

(मालवहृदस्य)

(१४४)

कश्चिदिदृष्टमे कल्लवित् राज सहाजान् राजान्वरसन्निधि मनुमुद्यते प्रथमं
राजानं प्रति कश्चिदुक्तिरियम् —

निर्घीतपीनतिमिराणि मनोहराणि

रत्नानि सन्ति न कियन्ति तवान्तिकेषु ।

एतस्य कौस्तुभमणैर्व्रजतः परन्तु

पायोनिधे स्मरणमान्तरमावहेयाः ॥

सूर्यास्त-वर्णनम् ।

(१४५)

दिशि दिशि विलसन्तः सन्ति खद्योतपोताः

प्रतिष्ठहमपि दीपा दर्शयन्ति प्रतिष्ठाम् ।

अधिगगनमनन्तास्तारका राजमानाः

मवितरि परिभूते किं न लोकेरलोकि ॥

(क्षणकान्त विद्यावागीशर

(१४६)

ध्वान्तौघः कवलोकरोति जगतीं निर्व्वान्ति सूर्योपलाः

खद्योताश्च परिस्फुरन्ति सततं सौदन्ति पद्मान्यपि ।

ये तु ध्वाङ्गभिया स्वकोटरमहिर्निर्व्वान्ति नो कर्हिषित्

तेऽप्युच्चैर्विहरन्ति हा दिनमणे कुत्र त्वया प्रस्थितम् ॥

निन्दा-प्रशंसा तरङ्गः ।

(क) निन्दा-तरङ्गः ।

असन्तोष-निन्दा ।

(१४७)

व्यवस्थाया शक्तिं दर्शयति —

तृणो क्षणोऽपि ते शक्तिर्दृष्टा मर्तेऽपु का कथा ।

त्रैलोक्यव्यापि यद् रूपं तत् त्वया यामनोक्तम् ॥

(१४८)

वक्ष्यामि मुक्तयोर्जगद्विचक्षण मेदनेष्वित्युद्वेगयति —

तृष्णैवास्ति मनुष्याणां काचिदाद्यर्थशृङ्खला ।
प्रधावति यया बद्धो मुक्तस्तिष्ठति पङ्कजम् ॥

उदर-निन्दा ।

(१४९)

राहो शिरोव्यतिरिक्तं शरीरं नास्तीत्यभिसम्बाधं चाह —

एकं स एव जीवति
हृदयविहीनोऽपि स हृदयो राहू. ॥
यः सकललघिमकारण-
मुदरं न विभर्ति दुष्पूरम् ॥

कृष्ण-निन्दा ।

(१५०)

नहि सप्तमर्षं कालं प्रतप्तं इत्याह —

अन्तकोऽपि हि जन्तूनामन्तकालमपेक्षते ।
न कालनियमः कसिदुत्तमर्षस्य विद्यते ॥

कलिकाल-निन्दा ।

(१५१)

कलिकालेऽयं व्याधिभक्तिविहीनानां नारीणां दोषान् दर्शयति —

भायस्ते यनिताः कलौ प्रतिवचोऽप्रोतिप्रदं स्वामिन-

स्तासां यत् पतिदेवतेति वचनं षष्ठीसमासाश्रितम् ।

लज्जाधर्मभयं न तासु कतिचित् कार्यं यद्येच्छं रता

नासावद्वगवोपमान् निजपतीन् कुर्वन्ति धन्यः कलिः ॥

कापुरुष-निन्दा ।

(१५२)

तेजस्विसकाशात् त्वत्तेजसो जगस्य तेज, सोऽहं न शक्नोते इत्याह —

सद्यं तेजीयसां तेजस्तेन तेजीयसां न तु ।

मूर्द्धि सद्यं रवेस्तेजः सिकता न पदे पुनः ॥

कुक्कवि-निन्दा ।

(१५३)

कुक्कविः सुकवेर्दीपं धत्ते यत्तैर्जहदु गुणम् ।

यत्नतः शर्करा हित्वा पुरीषमस्ति शूकरः ॥

(१५४)

अवयः केवलकवयः

कोराः स्युः केवलं घोराः ।

निन्दा-तरङ्गः (कुसंसर्ग निन्दा)

वीराः पण्डितकवय-

स्तानवमन्ता तु केवलं गवयः ॥

कुपुत्र-निन्दा ।

(१५५)

शनैः शनैर्विनीयन्ते रोषयैस्तोषणैरपि ।

नवाग्ना इव कुशलेर्वालाद्यपलचेतसः ॥

(हरिहरस्य)

कुवैद्य-निन्दा ।

(१५६)

कुवैद्यो वदन् रोगिणो नाशयतीत्याह —

वैद्यनाथ नमस्तुभ्यं नाशितायेषमानव ।

त्वयि विन्यस्तभागेऽयं सुपुतः स्वयमन्तकः ॥

कुसंसर्ग-निन्दा ।

(१५७)

अक्षरव्यसतां सङ्गो नितरां हन्ति मद्गुणम् ।

गुणरूपान्तरं याति दुष्णं तप्तस्य बिन्दुना ॥

मूर्च्छापद्मशिखूनसून् विजहतो दृष्ट्वा च भिक्षोरवै-
र्लूतातन्तुवितानसंहतमुखौ शुष्णौ चिरं रोदिति ॥

(विक्रमादित्यस्य, केषाक्षिभ्यते दुर्गतस्य)

(१६६)

आविष्ट विदुषो रमणो धनोपासनाय प्रेषित स्वामिसुहिष्य पादः—

विकसामि रषावुदिते

सङ्कोचमुपैमि चास्तमुपयाते ।

दारिद्र्यसरसि मग्ना

पङ्कजलीलामनुभवामि ॥

(जयन्तीदेव्याः)

(१६७)

दूये कान्ताकरं वोच्य मणिकङ्कणवर्जितम् ।

अतःपरं परं दूये मणिकङ्कणवर्जितम् ॥

(जयन्तीदेव्याः)

(१६८)

दग्धं खाण्डवमर्जुनेन बलिना दिव्यैर्द्रुमैः सेवितं

दग्धा वायुसुतेन रावणपुरी लङ्का पुनः स्वर्णभूः ।

दग्धः पञ्चशरः पिनाकपतिना तेनाप्यशुक्लं कृतं

दारिद्र्यं जनतापकारकमिदं केनापि दग्धं नहि ॥

(निशानारायणस्य)

दुर्जन-निन्दा ।

(१६८)

कर्णामृतं सूतिरसं विमुच्य

दोषेषु यत्नः सुमहान् खलस्य ।

प्रवेक्षते केलिवनं प्रविश्य

कमेलकः कण्टकजालमेव ॥

(विद्वणस्य)

(१७०)

यस्य यः स्वभावः स कथमपि नापेक्षितोऽहम् —

सुनिष्णातोऽपि वेदान्ते साधुत्वं नैति दुर्जनः ।

चिरं जलनिधौ मग्नो मेनाक इव मार्दवम् ॥

(१७१)

श्रेष्ठमाश्रित्य खलानलघौ सान्धं दर्शयति .—

मित्रोदये ज्ञानिमुपैति सम्यग्

दोषागमे द्योतत एव नित्यम् ।

सम्बन्धमात्रेण दहत्यवश्यं

खलेऽनले वा कतरो विशेषः ॥

(१७२)

शक्तानां परगुणसङ्घिततामाह —

आविष्कृतान् परगुणान् कलयन्ति तूष्णीं

दुयेतसो ननु विदूषयितुं न रागात् ।

आकर्षयन्ति किल कोकिलकूजितानि

सन्धातुमेव निजसप्तनलीं किराताः ॥

(१७३)

याचकान् प्रति धनिनामाचरन्माह :—

एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मीनं समाचर ।
 एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥

—

नारी-निन्दा ।

(१७४)

परं प्रचण्डा कटुवाक्कवादिनौ
 विवादशीला परगेहगामिनौ ।
 मौख्ययुक्ता च पतीष्टनाशिनी
 त्यज्येत भार्या दशपुत्रपुत्रिणी ॥

—

निर्गुण-निन्दा ।

(१७५)

पूर्णाऽपि कुम्भो न करोति शब्दं
 रिक्तो घटो घोषमुपैति घोरम् ।
 विद्वान् विनीतो न करोति गर्वं
 बह्वि जल्पन्ति गुणैर्विहीनाः ॥

—

भिक्षा-निन्दा ।

(१७६)

कदाचिदेको धनवान् कवि देवशब्दाद् दारिद्र्योपहतोऽपि मानमिथा कस्या
पन्निकं गन्तुं नीक्षेष्टः । एवमेव यदा मार्यनाप्रयोजनं नितरामिव जातं तदानीं
कस्यचित् धनवत् समीपमुपगत्य वक्ष्यमाणपद्येन स्वाभिव्यक्तिं विज्ञापितवान् —

(क)

नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।

वचोजीवितयोरासीत् पुरोनिःसरणि रणः ॥

स ममत् स्त्रीनाबल्योऽसौ धनवान् कवि श्लोकमाकर्ष्य श्लोकश्लेषपरिचर्चनं
माकण्ड्यं कीशलीलोक्तवान्, महात्मन् भवत् श्लोको नितरामिव चाहतर किन्तु चकि
तावदथ दीपनेन मन्त्रे याचमानस्येत्यत्र यकार पठितः, एतदयमेवैव च मम
अभिप्रायी भवता ज्ञातव्यो भवेत् एवमभिप्रायं वक्ष्यमाणप्रकारेण पठितवान् —

(ख)

नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।

वचोजीवितयोरासीत् पुरोनिःसरणि रणः ॥

(१७७)

भक्षिकासाहाय्येन भिक्षुकान् निन्दति —

अनाङ्गताः स्वयं यान्ति रसास्वादविलोभुषाः ।

निवारिता न गच्छन्ति भक्षिका इव भिक्षुकाः ॥

(१७८)

याचकमशक्यो साहाय्यं दर्शयति —

याचके मशके तुल्या वृत्तिः सृष्टिकृता कृता ।

प्रायः प्रहारभागित्वं क्वचिदाहारभागिता ॥

मृत्यु-निन्दा ।

(१७८)

यतिभक्तयोः साम्यं वैषम्यञ्च दर्शयति :—

भूशय्या ब्रह्मचर्यञ्च कृतत्वं सधुभोजनम् ।
सेवकस्य यतः साम्यं पार्थक्यं पापधर्माजम् ॥

मद्यपान-निन्दा ।

(१८०)

मद्यपस्य कुतः सत्यं दया मांसाशिनः कुतः ।
कामिनश्च कुतो विद्या निर्धनस्य कुतः सुखम् ॥

मूर्ख-निन्दा ।

(१८१)

हरेः पादावतिः श्लाघ्या न श्लाघ्यं खररोहणम् ।
स्पर्धापि विदुषा युक्ता न युक्ता मूर्खमित्यता ॥

पुत्र-निन्दा ।

(१८२)

जायमानो हरेद् दारान् वर्द्धमानो हरेद् धनम् ।
म्रियमाणो हरेत् प्राणान् कथं पुत्रः सुखावहः ॥

प्रेम-निन्दा ।

(१८३)

अत्यन्तप्रेमसम्बन्धो न सुखाय कदाचन ।
चर्द्धनारीश्वरः शम्भुः प्रियावक्त्रं न वीक्षते ॥

लोकवाद-निन्दा ।

(१८४)

निरङ्कुशः अनात्ममिति कथयति —

अर्थिनं याचकं रक्षाकर्त्तारं च अनादैनम् ।
संस्कारकं शिवं वक्ति भुवि लोको निरङ्कुशः ॥

लोभ-निन्दा ।

(१८५)

किं दातुरखिलैर्दोषैः किं लुब्धस्याखिलैर्गुणैः ।
न लोभादधिको दोषो न दानादधिको गुणः ॥
(नीलकण्ठदीक्षितः)

स्थानच्युति-निन्दा ।

(१८६)

सिंहशुषकरोन्द्रकुम्भपतितं रक्ताक्तमुक्ताफलं
 कान्तारि बदरीम्भमाद् द्रुतमगाद् भिलस्य पत्नी मुदा ।
 प्राणिभ्यां परिगृह्य शुभ्रकठिनं तद् बीज्य दूरे जहा-
 वस्थाने पततामतीवमहतामेतादृशी दुर्गतिः ॥

(ख) प्रशंसा-तरङ्गः ।

उद्भट-कविता-प्रशंसा ।

(१८७)

उद्भटकवितोत्कर्षं कथयति .—

उद्भटश्लोकसद्बन्धसंयुतं न करोति यः ।
 प्रस्तावयन्नसंप्राप्तौ कां स दास्यति दक्षिणाम् ॥

(१८८)

उद्भटश्लोकसङ्गीतबाललीलाप्रकाशनैः ।
 मनो न भिद्यते यस्य स योगी ह्ययवा पशुः ॥

(१८९)

उद्भटाः कविताः प्राचां रसभावोद्भटाः पराः ।
 सर्वदैव नवायन्ते न या सन्ति पुरातनाः ॥

(१८०)

यशो धर्मो नयो दाक्षमुद्गटश्लोकवाग्मिता ।
एतेषां गुणरत्नानां संग्रही नावसीदति ॥

उद्यम-प्रशंसा ।

(१८१)

समन्ते न विनीद्योगं प्राणिनः सम्यदा पदम् ।
अभिमन्यनजं दुःखं सन्धा देवाः सुधां पयुः ॥

गुण-प्रशंसा ।

(१८२)

गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते दूरेऽपि वसतां सताम् ।
केतकीगन्धमाघ्रातुं स्वयं गच्छन्ति पट्पदाः ॥

गृहविशेष-प्रशंसा ।

(१८३)

यदि रामा यदि च रमा ।
यदि तनयो विनयधीगुणोपेतः ।
तनयात् तनयोत्पत्तिः
सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ॥

(१८४)

ब्राह्म, गृहस्थाश्रमं वर्णयति :—

सानन्दं भदनं सुताश्च सुधियः कान्ता मनोहारिणी

सन्मित्रं सुधनं स्वयोषिति मतिः सेवारताः सेवकाः ।

आतिथ्यं सुरपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे

साधोः सद्गुणपासना च सततं धन्यो गृहस्थायमः ॥

दान-प्रशंसा ।

(१८५)

वित्तत्यागशीर्षोक्तं श्रौति :—

गुणो वित्तवतां त्यागो वित्तं त्यागवतां गुणः ।

परस्परवियुक्तौ तु वित्तत्यागौ विदुर्बुधना ॥

(भट्टप्रद्युम्नस्य)

(१८६)

तुरगशतसहस्रं गोगणानाञ्च सत्त्वं

कनकरजतपात्रं मेदिनीं सागरान्ताम् ।

विमलकुलवधूनां कीटकन्याश्च दद्याद्

नहि नहि सममेतद् भक्तदानैः प्रधानैः ॥

दाम्पत्यप्रेम-प्रशंसा ।

(१८७)

आहत्य चिनुमः स्वर्गमपवर्गमपि क्रमात् ।

अनुकूले हि दाम्पत्ये प्रतिकूलं न किञ्चन ॥

(नीलकण्ठदीक्षितस्य)

धन-प्रशंसा ।

(१८८)

दुन्दुभिश्च सुतरामचेतन

स्वाम्मुखादपि धनं धनं धनम् ।

इत्यमेव निनदः प्रवर्त्तते

चेतनो यदि जनः किमज्ञूतम् ॥

धर्म-प्रशंसा ।

(१८९)

दुःखेनोपार्ज्यते धर्मः सुखेन तु विनाशयते ।

कष्टलव्यमिमं व्रातुं नेच्छन्ति मुनयः सुखम् ॥

(नीलकण्ठदीक्षितस्य)

धीर-प्रशंसा ।

(२००)

आपलोदयकर्म्याचो हि धीरा इत्याह :—

रत्नैरमूखैस्तुषुर्न देवा
 न भेजिरे भीमविषाद् विभोतिम् ।
 सुधां विना न प्रययुर्दिरामं
 न निचितार्थाद् विरमन्ति धीराः ॥

परिहृत-प्रशंसा ।

(२०१)

शून्यमापूर्णतामेति भृतश्चाप्यभृतायते ।
 विपत् सम्पदिवाभाति विद्वज्जनसमागमात् ॥
 (भट्टेन्दुराजस्य)

परिच्छुद्-प्रशंसा ।

(२०२)

वासः प्रसूतिः खलु योग्यताया
 वासोविज्ञो न विज्ज्ञाति लक्ष्मीः ।
 पीताम्बरं वीक्ष्य ददौ वनूजां
 दिगम्बरं वीक्ष्य विषं समुद्रः ॥

परोपकार-प्रशंसा ।

(२०३)

पियन्ति नद्यः स्वयमेव नाभः

स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः ।

नादन्ति शस्यं खलु वारिवाहाः

परोपकाराय सतां विभूतिः ॥

पौरुष-प्रशंसा ।

(२०४)

किं जगन्ना च महता पितृपौरुषेण

शक्तैव याति निजया पुरुषः प्रतिष्ठाम् ।

कुम्भोऽपि क्षूपमपि शोषयितुं न शक्तः

कुम्भोद्भवेन मुनिनाऽबुधिरिव पीतः ॥

प्रार्थनाकौशल-प्रशंसा ।

(२०५)

शब्दशास्त्रविदो चित्तमर्धाहरणकौशलम् ।

अव्यरोधोऽपि ये चार्थान् निष्कर्षन्ति सहस्रशः ॥

प्रेम-प्रशंसा ।

(२०६)

न खलु स्त्रीयान् जनान् प्रति प्रेमुष्यमुचिर्तं कदापि म्रानिम इत्याह —

अन्तरायपरिग्रस्ता स्त्रीयमित्यनुकम्पया ।
दुर्दिनेऽपि दिनेशोऽयं प्रफुल्लयति पद्मिनीन् ॥

(२०७)

आधारभेदादेकस्यापि आश्रयस्य भिन्नता दर्शयति —

योऽन्यमुखे दुर्वादः
प्रियतमवदने स एव परिहासः ।
तरन्वज्जो धूमः
स एव चागुरुभवो धूपः ॥
(गोवर्द्धनाचार्यस्य)

ब्राह्मण-प्रशंसा ।

(२०८)

ब्राह्मणनौ राजसपूर्व्वे भवार्णवे ।
एतद्यःस्थिता लोका मज्जन्त्युपरिवर्त्तिनः ॥

मधुरभाषित्व-प्रशंसा ।

(२०८)

वाङ्माधुर्यात् सर्वलोकप्रियत्वं

वाक्पारुष्यात् सर्वलोकाप्रियत्वम् ।

किं वा लोके कोकिलेनोपमोक्तं

किं वा लोके गर्दभेनापनीतम् ॥

मनस्वि-प्रशंसा ।

(२१०)

अनामा भूषणं धत्ते न कनिष्ठा न मध्यमा ।

निजनामप्रसिद्धानां भूषणेः किं प्रयोजनम् ।

मानि-प्रशंसा ।

(२११)

रिपय एव मानिमाभ्युदयनिदानमित्याह :—

श्रीरामस्य दशाननो न कृतवान् दारापहारं यदि

काम्बोधिः क्व च, सेतुबन्धघटना कोत्तीर्थे नृदाजयः ।

पार्यस्यापि पराजयं यदि रिपुर्नाधात् क्व तादृक् तपो

नीयन्ते रिपुभिः समुच्चतिपदं प्रायः परं मानिनः ॥

यज्ञोपवीत-प्रशंसा ।

(२१२)

परशुरामं प्रति रामचन्द्रस्योक्तिरिवम् —

भो ब्रह्मन् भवता समं न घटते संग्रामवार्त्ताऽपि नः
 सधे हीनबला वयं बलवतां यूयं स्थिता मूर्धनि ।
 यस्मादेकगुणं शरासनमिदं राजन्यकानां बलं
 युष्माकं द्विजजन्मानां नवगुणं यज्ञोपवीतं बलम् ॥

विद्या-प्रशंसा ।

(२१३)

न चीरहार्यं न च राजहार्यं
 न भ्रातृभार्यं न च भारभूतम् ।
 व्ययेऽपि यद् वृद्धिसुपैति नित्यं
 विद्याधनं तत् परमं धनेषु ॥

विनय-प्रशंसा ।

(२१४)

आदावेव विनोतः सद्युपायं चिन्तयेत् सुधीः ।
 पूर्वमेव चितौ नत्वा दन्तिभं हन्ति केशरी ॥

(कुसुमदेवस्य)

श्यालकः-प्रशंसा ।

(२१५)

भगिनीपतेरन्तिके श्यालकस्य आदरातिशय एव इत्याह —

गृहिणीसोदरस्येह गृहिण्या आदरः परः ।
कौस्तुभो हृदये नित्यं लक्ष्मीः पादतले हरिः ॥

सन्तोष-प्रशंसा ।

(२१६)

सन्तोषावतदन्तिर्हि गरीयसीत्याह —

अकृत्वा परसन्तापमप्राप्य नीचनस्त्रताम् ।
अनुत्सृज्य सतां मार्गं यत् स्वस्थमपि तद् बहु ॥

सुकवि-प्रशंसा ।

(२१७)

करीन्द्रस्य कवीन्द्रस्य भूषत्तुष्टिकराबुभौ ।
उभावप्येकधर्माणौ भेदस्तु रवयोस्तयोः ॥

(२१८)

सुकेशरपि विपदं दर्शयति :—

अग्रे तार्किककेशरी प्रचलति क्रोधेन रक्तेक्षयः

यसाद् याति च शब्दचारुचतुरः कालापशार्दूस्तकः ।

सम्प्राप्ये कथिते कुरङ्गदयिते शक्नोषि चेष्ठीवितुं

हारं रत्नमयं गले तव तदा दास्याम्यहं सादरम् ॥

मुकाव्य-प्रशंसा ।

(२१९)

श्लोकी हि भवति श्लोकी यत्र तिष्ठन्ति साधवः ।

लकारोऽनुप्राप्ते यत्र यत्र तिष्ठन्त्यसाधवः ॥

(२२०)

मुखाद्यावरसयो, यार्थकं न ज्ञातुं शक्नोति इत्याह —

कान् पृच्छामः सुराः स्वर्गे निवसामो वयं भुवि ।

किं वा काव्यरसः स्वादुः किं वा स्वादीयसी सुधा ॥

मुजैन-प्रशंसा ।

(२२१)

गङ्गा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुर्हरिन् ।

पापं तापश्च दैन्यश्च हरिन् साधुसमागमः ॥

(२२२)

नवनीतविलसत् सञ्जनहृदयमिति दर्शयति —

सञ्जनस्य हृदयं नवनीतं
यद् वदन्ति कवयस्तदलीकम् ।
अन्यदेयविलसत्परितापात्
सञ्जनो, द्रवति नो नवनीतम् ॥

सुपुत्त-प्रशंसा ।

(२२३)

सत्कुलं भूषणं पुंसः सङ्गार्या कुलभूषणम् ।
सत्पुत्रभूषणा भार्या पुत्राः सन्धतिभूषणाः ॥
(हरिहरस्य)

सुवैद्य-प्रशंसा ।

(२२४)

भस्ते दुःसहवेदनाकवलिते भग्ने स्त्ररेऽन्तर्गलं
तप्तार्या ज्वरपावकेन च तनौ तान्ते द्वयीकव्रजे ।
दूने बन्धुजने कृतप्रलपने धैर्यं विधातुं पुनः
कः शक्तः कलितामयप्रशमनाद् वैद्यात् परो विद्यते ॥
(वेङ्कटाधरिषः)

सुसंसर्ग-प्रशंसा ।

(२२५)

ज्ञानं वर्धयति त्रियं वितनुते वैदग्ध्यमामुञ्चति

श्रेयः पञ्चवयत्यघानि दलयत्यम्बोलयत्युत्थितिम् ।

दुहिं संपरिशोधयत्युपचिनोत्युच्चैः कलाकौशलं

किं किं नारभते हरेरिव कथासूर्या सता सङ्गतिः ॥

रस-तरङ्गः ।

अद्भुत-रसः ।

(२२६)

कस्मै किं कथनीयं

कस्य मनःप्रत्ययो भवति ।

रमयति गोपवधूटी

कुण्डकुटीरे परं व्रद्धा ॥

करुण-रसः ।

(२२७)

अग्रे व्याधः करुणतमः पार्श्वतो जालमाला

पृष्ठे वज्रिर्दहति निगरां सन्निधौ सारमेयाः ।

एषी गर्भादलसगमना श्रावकै रुद्धपादा

चिन्ताविष्टा वदति हरिणं किं करोमि क्व यामि ॥

(सातलस्य)

शान्तरसः ।

अनित्यता ।

(१२८)

महारिषामविद्याजनितं बभूव दर्शयति —

जातोऽहं जमको ममैष जननी चैवं कलत्रं कुलं

पुत्रा भित्तमरातयो वसु गृहं भ्राता स्वसां बान्धवाः ।

संसारे शयने निमज्जा सुचिरं निद्रामविद्यामयीं

लब्ध्वा चित्तं विधूयितं बहुविधान् स्वप्नानिमान् पश्यसि ॥

(कथाभिन्नस्य)

उपदेशः ।

(१२९)

संसार तव निःसारपदवी न दवीयसी ।

अन्तरा दुस्तरा न स्यात् यदि रे मदिरेक्षणा ॥

(भर्तृहरेः)

कर्मफलम् ।

(२३०)

महतामाश्रयः कार्यः फलं भाग्यानुसारतः ।

शिवस्य कण्ठलम्बोऽपि भुजगो वायुभक्षकः ॥

(भर्तृसारस्वतस्य)

कालचरित्रम् ।

(२३१)

अशर्म मे वसनं मे

जाया मे बन्धुवर्गो मे ।

इति मे मे कुर्व्याणं

कालवृक्षो हन्ति पुरुषात्मन् ॥

। दैव-वत्सम् ।

(२३२)

रामेण सीता कथिता त्वरस्व

सूर्येण तापैः परितापिताऽभूत् ।

पृथ्वापि विद्धा निजकण्ठकैश्च

विधौ विरुद्धे स्वजनोऽपि शत्रुः ॥

प्रार्थना ।

(२३३)

शान्तिकन्यालसत्करलो मनःस्थालीमिलत्करः ।
द्विपुरारिपुरद्वारि कदाहं मोक्षभिञ्जकः ॥

विवेकः ।

(१३४)

पुनःपुनर्भूवि क्षितः पुनरेति स्वसन्निधिम् ।
मन्दकन्दुकवज्जातो मृत्योः श्लोङ्गकं नरः ॥

(लक्षणम्)

(२३५)

तस्मादां परमां मन्ये यत् सुखं स्वजनादपि ।
निदाघवारणायाऽलं निजच्छाया न कस्यचित् ॥

विषय-निन्दा ।

(२३६)

न्यस्तं यथा मूर्ध्नि मुदाऽस्ति मेघो
दूर्वाचतादां बलिकल्पितः सन्
मृत्युं समीपस्थितमप्यजानन्
भुङ्क्ते मनुष्यो विषयांस्तथैव ॥

हास्य-रसः ।

(२३०)

निन्दाच्छेन रामं शोति —

साधु साधु रघुनाथ यत् त्वया
पर्यषायि जनकस्य कथंका ।
कार्यमेतदपरेण दुष्करं
युक्तमेतदजवंशजन्मनः ॥

विविध-तरङ्गः ।

आयव्ययौ ।

(२३८)

इदमेव सुपाण्डित्यं चातुर्यमिदमेव च ।
इदमेव सुबुद्धित्वमायादल्पतरो व्ययः ॥

उपनेत्रम् ।

(२३८)

श्री वि परमेश्वरेण कस्यचिद् इत्यात्मवदयम् प्रगल्भं तं निन्दति निन्द' वा
शोति तं प्रशुक्तिरियम् .—

दृश्यतेऽणुर्महत्त्वेन महानणुतया त्वया ।
दिश्यदृष्टेर्न दोषोऽयं दोषोऽयमुपचक्षुषः ॥

कण्टकः ।

(२४०)

सुमुखोऽपि सुहृत्तोऽपि सन्मार्गपतितोऽपि सन् ।
साधूनां पादलग्नोऽपि व्यथयत्येव कण्टकः ॥

कस्तूरी ।

(२४१)

अयि वत गुरुगर्वे मा क्व कस्तूरि कार्षी-
रखिलपरिमलानां मौलिना सौरमेश ।
गिरिगहनगुहायां लीनमत्यन्तदीनं
स्वजनकमसुनैव प्राणहीनं करोषि ॥
(यष्टितराजजगन्नाथस्य)

कुम्भः ।

(२४२)

दृढतरंगलघुनिबन्धः

कूपनिपातोऽपि कलसं ते धन्यः ।
यज्जीवनदानैस्त्वं
तर्षामयं नृणां हरसि ॥

गोपी-यन्त्रम् ।

(२४३)

अलावुतन्तुकाष्ठानां संयोगे मधुरध्वनिः ।
भिच्चापात्रं कटीसूत्रमिन्धनञ्च पृथग् यदि ॥

घटिका-यन्त्रम् ।

(२४४)

अवाचित् मङ्गराजलक्षणेन कवे कथय तावत् घटिकावत् रात्रिर्दिप्तं कथं
ध्वनतीति इदं वाणिश्वरविद्यालङ्कारसमुदाय —

अलभ्यं यदायुःपलः स्वर्णभारै-

रहो तस्य दण्डो वृथा याति यामः ।

दिनञ्च त्रियामा प्रमादान्नराणां

मितोवानिशं घोषयन्ती घटीयम् ॥

(वाणिश्वर विद्यालङ्कारस्य)

जिह्वा ।

(२४५)

अमुतमीतद् यद् दन्तेन जिह्वा दधति इत्याह —

हात्रिंशद्दशनद्वेपिमध्ये अमसि नित्यशः ।

तदिदं शिचितं केन जिह्वे सञ्चारकौशलम् ॥

तमाखुः ।

(२४६)

उद्दिष्टप्रत्युक्तौ :—

भ्रातः कस्य तमाखुर्गमनमिह कुतो वारिधेः पूर्वपारात्
 कस्य त्वं दण्डधारी नहि तव विदितं श्रीकलेरेव राज्ञः ।
 चातुर्वर्ण्यं विधात्रा विविधविरचितं धर्मकर्मप्रमेद-
 मेकीकर्तुं बलात् तन्निखिलजगति तच्छासनादागतोऽस्मि ॥

तुलादण्डः ।

(२४७)

गुरुषु मिलितेषु शिरसा
 प्रणमसि लघुपूजता समेषु समा ।
 उचितज्ञासि तुले किं
 तुलयसि गुञ्जाफलैः कमकम् ॥

दुग्धम् ।

(२४८)

सहजमाधुर्ये न कथमपि विचलतीत्याह .—

को हि तुलामधिरोहति
 शुचिना दुग्धेन सहजमधुरेण ।
 तप्तं विकृतं मथितं
 तथापि यत् स्रष्टुमुद्भिरति ॥

धनुर्वाणौ ।

(२४८)

कोटिद्वयस्य लाभेऽपि नतं सदंशजं धनुः ।

असदंशः शरः स्तब्धो लचलाभाभिकाङ्क्षया ॥

धूमः ।

(२५०)

धूमः पयोधरपदं कथमप्यवाप्य

वर्षांशुभिः शमयति ज्वलनस्य तेजः ।

देवादवाप्य ननु नीचजनः प्रतिष्ठां

प्राप्यः स्वबन्धुजनमेव तिरस्करोति ॥

नखरञ्जनौ ।

(२५१)

शब्दद्वेगलोलुप कविरुत्तमाधमयोरभेदं दर्शयति —

अनन्तचरणोपान्तचारिणी मूलहारिणी ।

पुनर्भवच्छेदकरो गङ्गेव नखरञ्जनौ ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

नस्यम् ।

(२५२)

नस्यं भूसुरसूरिसेवितमलं नस्यं सुखेवे स्वयं

नस्येनैव विकाशते कविकुलं नस्याय तस्मै नमः ।

नस्यात् शस्यतरं न चास्ति भुवने नस्यस्य वश्योऽस्माहं

नस्ये मे नियतं विराजतु मनो हे नस्य मामुचर ॥

(उद्धटसागरस्य)

नौका ।

(२५३)

नौका च खलजिह्वा च प्रतिकूलप्रवर्तिनी ।

प्रतारणाय लोकानां दारुणा केन निर्मिता ॥

प्रदीपः ।

(२५४)

(क)

प्रदीपं लक्ष्मीलक्ष्य उपदिशति —

रक्ष पातगतं ह्येहं दोष स्वयंविषर्जनम् ।

प्रयास्यन्ति विना तेन भयत्वं भवतो गुणाः ॥

(भद्रादेवस्य)

(ख)

आश्रितवास्तव्यं शयोरपि हृदयमधिकरोतीत्याह —

हृन्त्याद् द्विषमविनीतं

किन्तु न शरणागतं द्विषं हृन्त्यात् ।

दीपस्तिमिरविनाशी

दलयति नाधोगतं तिमिरम् ।

वडिशदण्डः ।

(२५५)

यत् सङ्कुणोऽपि सरलोऽपि तटस्थितोऽपि

वशोद्भवोऽपि विदधासि नृशंसकर्म ।

वक्त्रात्मनो वडिशदण्ड तदेव तस्य

जानामि सङ्गतिफलं तव कण्टकस्य ॥

मध्यस्थः ।

(२५६)

जलस्य वङ्किना वैरं विधाचा परिकल्पितम् ।

सुपात्रं यदि मध्यस्थं नृणां भोगाय कल्पते ॥

विधि-विडम्बनम् ।

(२५०)

पृष्ठेन कुक्षयरणेन खञ्जो

नेत्रेण काणो रसनेन मूकः ।

कायेन खर्च्यः श्रवणेन चैहो

नसाऽवनाटो विधिवस्थितो यः ॥

(चङ्कटसागरस्य)

विवाह-पणः ।

(२५८)

कन्यायै रोचते रूपं माते च मोदते धनम् ।

ताताय स्रदते शास्त्रं वरस्योपयमोत्सवे ॥

(चङ्कटसागरस्य)

सुजन-दुर्जन-पार्थक्यम् ।

(२५९)

(क)

आकोपितोऽपि सुजनो मधुरं हि रीति

निष्पीडितो मधुरमुद्गिरते यथेष्टः ।

नीचो जनो गुणशतैरपि पूज्यमानो

हंसास्तेन यद् वदति तत् कलहेऽप्यवाच्यम् ॥

(ख)

सरलयोः खलु सख्यमनारतं
 कुटिलयोर्घटनैव न जायते ।
 यदि भवेत् सरले कुटिले तदा
 न चिरमस्ति घनुःशरयोरिव ॥

३

स्वभावाख्यानम् ।

(२६०)

साधुरेव न जहाति साधुतां
 दुर्जनेन सह सन्मिलनपि ।
 जन्मतः प्रभृति काकसङ्गतः
 पश्य रीति मधुरं हि कोकिलः ॥

इति द्वितीय-प्रवाहः समाप्तः ।

परिशिष्टम् ।

द्वितीय-प्रवाहः*।

टिप्पणी ।

(१) ब्रह्माभिधेय—परब्रह्मसञ्ज्ञकम् । भट्ट—ज्योति । एते व्याधिरुक्तादयो यदा दुःखनिवृत्तये वैद्यादीन् चरन्ति तदाऽहमपि आत्मन्तिकदुःखान्भकारदूरीकरण्याय एतं शरणां ततश्च चरामौत्थये ।

(२) कुलशान्दल—कुलक्षेता अष्टकुलपर्यंता एव दलानि यथापि यस्य तत् । पूर्वम्—अखण्डम् । सुवर्णगिरिकर्षिक—सुवर्णगिरि सुमेरुरिव कर्षिका भोजकीये यस्य तत् । अनन्तनाल—अनन्त विष्ट एव बालं यस्य तत् । कमलविष्टरम्—पद्मासनम् ।

(३) स्याटिकी—सूत्रिकमयीम् । अथमासां—अपमासाम् । तद्विकिरण-विमिश्राम्—करतलरश्मिमिश्राम् । प्रतिपल—प्रतिचक्षम् । कौर—प्रकाशः । मूखी—मङ्गलाय ।

(४) इति—वर्तनं व्यवहारादिकमित्यर्थः । सतत्ता—साधीना । सुवायाम्—पुत्रबधूनाम् । सरसतां वृक्षं यत्रो, विष्णोर्नाभिकमलात् जात इति विश्वं वृक्षं पिता लक्ष्मीय माता । अतएव लक्ष्मी सरसत्या नन्दुरिति सङ्गच्छते । पण्डितोऽपि निर्धनो नाद्रियते इति श्लोकार्थः ।

(५) लक्ष्मीय पलायते अपमता भवति । लक्ष्मीयापि न अपलायते अक्षया न भवति ।

(६) चरतरश्मिलतमुरपरमघन—सुशान्तिशये कृतं सुरपराणां सुरवेरिणाम् असुराणां भयने येन तत्कम्बोदने । “अतिघातिपरारातिप्रवर्धिपरिपन्थिनः”—इत्यमरः । खगधर—यदकपान । नवधर—वीरवैभक्तिधारिणम् । कषधरश्मयन—शेवययः । परपदमय कर—भोग्यपददायकः । भवदरश्मयन—भवभयनाशकः । जगद्वचम् अपहर—अगत समस्तं पाप दूरीकुल स्वमिति शेषः । सरसिजनयन—पद्मनेत्रः ।

(८) नाथि—स्वामिनि नारायणे इत्यर्थः । कृतपदघात भगुमुनिरित्यर्थः ।
 पुस्तुविततात—पुस्तुकिन् यष्टुवेष पीतं वात पिता समुद्रं येन स अगस्त्य इत्यर्थः ।
 सपत्रिकासेवी—सरस्वतीसेकक पञ्चित इत्यर्थः ।

(१०) विषोरुरसि—नारायणस्य वक्षस्वले । कुम्भसम्भवमुनि—अगस्त्य ।
 ताते पितर समुद्रमित्यर्थः ।

(११) लक्ष्म्योक्तम् सदया वाक् भवन, वधू सुख पीडयामिततनु, जगदर,
 एतानि सुलभान भवन्ति । येन सा न तथा कृपावती तदा एतेषां पदानां प्रथमवर्णं
 परिव्याप्ती यत् भवति तदेव ह्यात् । वनम् अरण्यां धू भारं सकलमीव कष्टकरम्
 खम् आकाशं सर्वं शूलम् दयामिततनु कोपपूर्णदहं नादरं सर्वत्र सम्मानमात्र ।

(१२) प्रविष—वनम् । मत्सर—विषेव । मत्सरिणी—विशेषकारिणी

(१३) कम्बरा—वीर्याम् शिव—ई अमल ।

(१४) राजनसि—राजश्रेष्ठ । रमेर—रमाया ईश यतिं नारायणमित्यर्थः ।
 निमाचरधम्—राजसवैश्यानि । शुभायनं शुभं मङ्गलदायकं अयनं चाश्रयः ।

(१५) दारुदण्डदण्ड—“जातिरप्रापिनाम्” इति इवैकदण्डाव, “इनामुदपद्मानात्
 समाहारी” इति समासानष्टम् ।

(१६) खरोषिषा—निगकिरयेन । अलङ्करोति—प्रकाशयति । तदन्वये—
 तुल्ये सूर्यकुले इत्यर्थः । दिग्भरताङ्ग—दिग्भरं दम्पूर्वं शताङ्गं रघुं दम्भय
 इत्यर्थः । एकराट्—एकाधिपति । खरविगने—खरयोर्वपरोत्वेन ऐह्ये

(१७) ताताश्या—पिपादीयेन । तात—यष्टः । व्याजिन—हृत्वेन । पुरः
 सरन्तु—पुरःसरं अगमिनं अनुचरा इति आचरन्तु किरणानमघातो वपम् ।

(१८) सिता—शर्वरा । अपविद्या—अविद्या अज्ञानता इत्यर्थः । “दहोऽहं
 मिति या बुद्धिरविद्या सा प्रचीर्णिता” । रोषिका—रुषिकरी ।

(१९) अदध—मूर्ध्नि सक्तमानवर्णत्वादयं कृष्णपदलमित्यर्थः । विषुपाली—
 अन्धश्रेणी गदाकारत्वादयं कृष्णपदमखण्डादित्यर्थः । तमःशोभ—अभ्यङ्गारराशि
 अथ कृष्णस्य अरण्यपरिमाणः । एते परस्परं शब्दावापन्ना अपि कृष्णपरधनाद्विज
 सहस्रसन्ति । शमिवम्—शमुक्ता ।

(२०) भूमिका—कानिकोटपतङ्गादिदृष्याभरपरिपङ्कपा । शोभाकामस्तुला
 अराधिवसव—अदृश्या वामद्वया अतुरग्रीविनचसल्याया (८००००००) भूमिका
 इत्यर्थः । मानव—मां पानयः ।

(२८) सेवति—वोपदेवमते सेवधातुद्वयपदी ।

(२९) हरि हरोति—खेदसूचकमव्ययम् ।

(३५) तनूद्वयकुहरे—लोमद्वये । नटन—नर्तनम् । तनिभ—श्रीकृष्णमिति

शेष

(३६) गुणवत् गुणविशिष्ट वेत । अगुण—सौन्दर्यादिगुणरहितम् अङ्गम् ।

(३७) औत्पातिकम्—अमङ्गलम् । कादम्बर—मद्यविशेष । लाङ्गलघत—

इति न बलरामस्य इत्यर्थः ।

(४०) श्री दृष्टिः श्रीऽपि अपूर्व्यं आपासिक कपालपाणि कथितं देव शिव इत्यर्थे कुशलं कलयतु । कल्पान्ते प्रलये क्रूर संहारकारकं केलिं लोका यस्य स । कृतकदनकर—यश्च वनाङ्गक । कलितं श्रीकृतं कुमुदिनीकामुक चन्द्र येन स । कङ्कालश्रीकृष्णोक्तं—कङ्काले अस्तिभिः क्रीडने खेलार्थं उत्कं वनसुक । कलितं कलकल—कलिता अवलम्बिता कानि मधुरास्कुटजविना कक्षा गृह्यगीतवाद्यादिरूपा येन स, अथवा कलितं गृह्योक्तं कलकलं कोलाहलो येन । काली कृष्णवर्णा काली कलत्रं यस्य तादृश । कालिन्दोव कालं हृष्यं कच्छी यस्य स ।

(४१) दीपाकर—चन्द्र यस्य दीपायानाकर । दिग्विज—सर्पः, यस्य विभावो । पावायजा—पाव्यन्ती, यस्य कठिनहृदया । पशु—इव । अमरज—आत्मीयं शिव इत्यर्थः ।

(४५) धूर्जटिभूङ्गि—शिवमल्लिकी । मध्यम्या—मध्यदेशवर्तिनी यस्य विवाद कामिनी । दीवती—विधुमन्वन्विनी । मिलनात्—कुलचन्द्रमते मिलधातो पाक्षिकं कुटादित्वात् मिलनं मिलनमिति रूपद्वयसिद्धिः । तथाच—‘महापातकिनं यस्य मिलितव्यं न ते सह’—इति शिष्टप्रयोगः ।

(४६) मृङ्गम्—महादेवम् । लङ्परिहृतचूडम्—लङ्गुना नचवाचां परिहृतं अधिपति चन्द्र इत्यर्थः स एव चूडायां यस्य तम् ।

(४७) विषमनयना—विनेता वक्रदृष्टिः । अपिबरसुख—नन्दो, तस्य वानरवन्मुखमिति प्रसिद्धिः ।

(४८) सञ्जिह्वा—खड्गा । वास—वस्तम् । पिङ्गवे—यस्याने । वास रस—वसतिमुखम् । शोखसुखसारद्वये—चन्दनरसे ।

(५०) सोमनिनी—सोमस्य केशविन्यास, सोऽस्या अक्षेति सोमनिनी रमणी । मिलोकरा—आवयवो लोकस्त्रिलोक इति आक्षेपार्थिवादित्वात् समास, तस्य रथा

ताम्, अथवा वयाणां लोकानां रक्षा वामिति उत्तरपदे परे द्विगु । कपालपाणिः—कपाल, भिषाभाजनं पाथीः यस्य तादृशं सन् । सलाटलेख, —विचित्रता सलाट-लिपिः । न पुनः प्रयाति—अन्यथा सन् न याति, अन्यथा न भवतीत्यर्थः ।

(१३) दक्षी—कालः । एते सदैव तं रचन्ति ।

(१४) झीरपा—सञ्चारपा । दिगम्बरा—नद्या । क्रमते—पादेनाक्रामति । “अनुपसर्गाद्या,” इति पाक्षिकमात्मनेपदम् ।

(१५) अलिखितु गलेषु—पञ्चवक्त्रत्वात् पञ्चषु कण्ठेषु । हिमरैलजा—हिमा-लयजाता दुर्गा । खीलया—विलासेन ।

(१६) कान्तकूटकवलज्वालानां अपनुतौ अपनोदमाद्य । तत्—अद्वि, पुष्प-कमलम् ।

(१७) स्वर्गोक्त्या—देवानाम् । स्तुतिगिरा—स्तोत्रवासेन । संयामस्तुतवचना—मयामि स्तुतं वचनं यथा तादृशी ।

(१८) विधि कुण्डा—वज्रञ्च कमण्डलुमध्ये । वर्भाक्षिभिर्धंसिनी—स्तुति-दायिनी ।

(१९) गन्ध,—लिय । एवा व्याप्ती यं यस्मात् तस्य जन्मान्तरपरिवर्त्येण देह-सन्धौ न भवति, तदस्याशिवरूपत्वमिति ।

(२०) जीवन—जलम्, पक्षे प्राणान् ।

~ (२१) विहगपुङ्खपुङ्खववाहन—विहग पुङ्ख इव विहगपुङ्ख खगमेष्टो गच्छति, पुमान् गो पुङ्खो वपश्च तौ वाहने यस्य तत् । मकरकुण्डलि—मकराकृति कुण्डलधारि । कुण्डलिकुण्डलि—कुण्डली सर्प स एव कुण्डलं, तद्विशिष्टम् । चन्द्रकिचन्द्रकि—चन्द्रकिम भवूरस्य चन्द्रक पुष्कमिति यावत्, तद्विशिष्टम् । चन्द्रकि—चन्द्रकचन्द्र. सोऽस्यास्तीति, चन्द्रशोभितमित्यर्थः ।

(२२) चम्प—मात । रन्तु—क्रीडितुम् । सुधन्वी—धनराम । व्यादिहि—विस्तृत कुट्ट आननमिति शेषः ।

(२३) विधुरा—कातरा । जनयिनि—जननि । गिरीश—हिमालय शिवश्च । प्रीत्योलेत्यादि—प्रकर्षेण चन्द्रीकृतं यत् स्थिरं तेन सुगन्धं मनोहरं (लम्बया) नखश्च वदनं यस्याः सा तथोक्ता ।

(२४) निपाटे—विशेष्यका पादा तौ ।

(२५) किं तयासी वभाये—असौ तावः किं कथं तया वभाये चक्षयान् ।

(७१) वारिदसम्भूतात्—मिथ्यान्त्या । दृक्कर्मित्यादि राधाया उक्ति । तत्रै
—तत्र 'घोल इति भाषा ।

(७२) कुम्भीय —करीन्द्र । हरिमध्यकम्—सिद्धकटिदेश । विधिकृतम्—
मम एतत् सत्ये विधाया निश्चित तव मे को दोष इति भाव ।

(७३) पण्डवीयिका—विपणिम् । मन्दमापट्टस्थिता पण्डवीयिकाम् , पक्षे
मन्दगोपट्टमिव पण्डवीयिकाम् । चालि—सखि । उज्ज्वलमुख—गुण सूत्रम् , पक्षे
दयादाचिच्छादिगुण । केशवधनं—केशवधनसाधनं केशनिर्मितं कोरकम् , पक्षे
केशव लघुदर्प धनम् ।

(७४) लज्जीरवाच—कस्तुम् । भारावण प्रत्युवाच—चञ्चो सुदर्शनचक्रधारी
चक्रम् । कुम्भकारोऽपि चञ्चोत्यच्यते, तथाच मेदिनी चञ्चो तैलिकमित्कीक
कुलालात्रादिसूचके इति , इत्येतन्मय चटयित्वा लज्जीरवाच—मम घटाधार्यता
भटादिभि प्रयोजनमित्यर्थं नहि न विद्यते । एवमर्थान्तर शङ्कादिपदेभ्यपि श्रयम् ।
तथात् अर्थावरनाकलज्यैव लज्जा उक्तिपरम्परा । खञ्जी—वासञ्जनानामकर्मज्ञधारी ,
पक्षे नरसिरोऽभ्यधारी । आगवम्—अमङ्गलम् , प्रशस्तिधारी अद्यचिरमङ्गलय इति
भाव , पक्षे शिवादन्यम् नरकपानधारी सन्नपि शिव एव परमं शुचि , तदन्य सर्वं
अद्यचिरिति भाव । गदी—क्रीनोदकोनामकगदाधारी पक्षे गदी रोगोऽस्यास्तीति
गदी । खञ्जी—मन्दकानामकखड्गधारी , पक्षे गच्छक 'गच्छार इति भाषा (गच्छका
हि , प्राय पुष्करिच्छादौ मघातिष्ठति) । घञ्जा—पद्मधारी , पक्षे हस्ती ।
तर्दहि—तदा इहि गच्छ , पक्षे तत् तदा वा एहि आगच्छ । पद्माकरम्—तडागम्
(इतिनो हि प्राय तङ्गागदी जलकोटौ कुञ्चन्ति मृचालादक भक्षयन्ति च) , पक्षे
पद्माया लज्जा करं पाणिम् । प्रापत्—धृतवानित्यर्थः ।

(७५) मिष्ट —शिव विवादपरिमितभूमिप्राप्तौ धामनय । मले—बलेर्दंष्ट्रे ।
पशुपति —शिव , शोपालक लुचय । पञ्चमभूषण—संपदेहित शिव , पक्षे
मर्षापरि शयान विष्ट । श्रुते स श्रेयोपरि—विद्योरमनशया प्रसिद्धेव । विशद—
विषमचक्र शिवम् , दुःखय ।

(७६) मङ्गाधरपति—संपदोर्विशिष्टे । सापि भ्यामिनस्तव शिरसि वर्त्तते इति
अभिप्राय । चक्रिबधु—चक्रिब विष्टो हलनाप्रियस्तेति अभिसम्मानम् । मर्षक—
शिवस्य तावदर्थं प्रसिद्धम् । संपङ्कतुको शिवस्य संपभूषणत्वात् विष्टोऽ वाच्य

निगद्यकत्वान् । विषादो—विष गरलम् अतीति गरलपाथी । वक्षो—पुतना
तस्या विदलित स्तने लक्ष्यं पुषी ।

(८०) मौखी—मलके । मौखीत्यादि—अलङ्कारयुक्तुनाला, वैषिका—विन्यस्त
केशपाथ, अलङ्कारहिता वैषिका, पयाद्रीला अलङ्कारवैषिका मौलालङ्कारवैषिका ।
वैषिका—तरङ्ग । शङ्करी—मन्यविशेषी । रयाद्भय—अलङ्कारयुगलम् ।

(८१) पार्वती प्राह हे अम्बकारि अम्बकल तन्नामकासुरस्य अपि शिव तत्
सम्बुद्धिं मूर्ध्नि इय का । मूर्ध्नि अम्बकारे तमसि इयं का इत्येव पार्वतीप्रश्नाद्दे
घटयित्वा शिवेनोक्तं हे सुधु कान्त सुन्दर इन्दु तेन युक्ते इह मूर्ध्नि तिमिर कुत
नास्तीव तिमिरमित्यर्थः । पार्वती तु कान्तेन्दुयुक्ते इत्यस्य कान्ता च इन्दुश्च ताभ्यां
युक्तं तस्मिन् मूर्ध्नि इत्ययमाश्लेष्याह कान्तेत्यादि, अपि प्रश्ने अत्र मिरसि काचित्
कान्ताऽस्ति । ननु भवतु—एवमिति शेषः, ननुशब्दोऽत्र आचक्षेदे । एतावदेव—किं
'कान्ता इत्येव । इह — कान्तेन्दुयुक्ते इति पदे इहसमासम्, एवे लया सङ्ग कलहम् ।
अपमय—दूरीकृतः । प्रतिबचनञ्जित —प्रत्युत्तरदाने पराभूतः ।

(८२) पद्मपति —शिव पद्मे पशुना रागाः । हरि—सिंहः । दीवीनापति —
देव उमापति शिव अहमिति शिव एवं परत पद्मे देव मापति सा लक्ष्मीस्तस्या
पति विष । शूलो—शिव, पद्मे शूलरोगाकाङ्क्षः । भीम—सङ्घारकर्त्ता शिव,
पद्मे द्वितीयपाण्डवश्च । तत्परिहासित्यादि—तस्या पार्वत्या परिहासक्रीडाप्यलीनः ।
सुग्ध इतदुद्धि प्रतिबक्तुमशक्त इत्यर्थः ।

(८३) इदं—निहुरलम् । नि खेडा—प्रेमशून्या । भव्यपदप —करीषकर्त्तव्यः ।
खेद—तैलादिद्रववस्तु । विन्दति—लभते । निष्फल —अकारणः । स्थाणो —
शिवस्य, पद्मे शास्त्रादिरहितद्रुमस्य ।

(८४) शूलो—शिव शूलरोगी च । मययेति अदमपुरादिशृङ्गधातो परधौ
पदित्वाभावात् अन्वेद्यर्थशृङ्गशब्दात् करीष्यर्थे विधि शृणोति नामधातोर्लोप्ति इवम् ।
मौलकण्ठ —शिव मययय । पद्मपति —शिव सिद्धश्च । स्थाणु —शिव नि शास्त्र
वृक्षश्च । शिवाया —पार्वत्या प्रयास्यायः । जीवितेश —पतिः । इतदप्या —
निर्भीक्ष्णः ।

(८५) ज्वननात्—अग्नेः । वैश्वनात्—कुबेरात् । रामजनादेनाम्ना—
परमरामनायायथाभ्याम् ।

(२०) खड्गिणि—खड्गधारिणि रचयै, पद्ये गद्यकैः । गजे—दक्षिणि, पद्ये दानरविशेषे । ऋषुजिनि—ऋषयः पुरचारिणि, कार्यकुशलशुद्धिनि कारपातैर्वा, पद्ये सपे । मद्भिषोमि—हस्तमिषेकामि रमणीमि, पद्ये मद्भिषोमि । त्वरिषो मन्दिरे शूरेऽपि सवीत्यन्वयः ।

(२१) तिमिराणि—सूर्य । शङ्खितमानसा—अद्याकश्च तिमिराण्येतया शयमानपि हन्यादिति भीतचित्ता । रटनि—अध्यायने । प्रगे (अन्यदम्)—प्रत्युषे । हिता—काशा ।

(२२) पचयह—उड्डयनपचयस्त्वन्मन् । गिर—वायः । भाङ्—काशः । उड्डाटयन्—अभिनयन् अनुकुर्वन्निवर्त्य ।

(२३) कुङ्कुम्—मण्डेन्दुकलां अमावस्याम् । सा हण्डेन्दु मिनोवाली सा मण्डेन्दुकला कुङ्कुमवन्तर (सा अमावस्या) । आस्यति—अस्य कुर्वति सति । गूढपुरुषा—चरा । सन्धुमान्—लवणा । त्वरावगतं यत् यत् इत इत इत्यादि पदानि अनुसाध्यै केचन कुङ्कुमवन्ति भावः ।

(२४) चक्रवाकमिषुन रात्री एकम् न वसतीति प्रसिद्धिः ।

(२५) कचनिते—सुप्तम् । कन्दलं—नवाङ्कुरः । कुमुदकोषे—कुमुदकुसुमाभ्यन्तरे । सुहृदपरिमुखा—चक्रवाकविरहिता ।

(२६) जीवनेन—जीविकया जलिनं च । जीवन्तीत्येदमसङ्गं—वयपरम्परागतनियमभङ्गप्रसङ्गः । परदुःख—व्यतिशेयकरः । अतएव वातकं नावान्दपि हृदिजलं विना नाव्यमस्य विवर्तीति भावः ।

(२७) जानीते—अश्वीनिघेमाश्वीर्यमिति शेषः । कौमावतार—वराहावतारः ।

(२८) कर्दमपाणीयं—कर्दममिश्रं पानीयमिति मध्यपदलोपी कर्मधारय समासः । मङ्गलकायते—मङ्गलकैरिति शब्दं करोति सम्बन्धमिति शेषः । अय्यक्तानु वरपाद इत्यादिना मङ्गलमन्त्रं तावत् शिवस्य ततो “लोहितादिनाभ्यं कथं” इति शब्दः ।

(२९) मङ्गाव—मङ्गाशसस्याभान् । कर्द—खीकारि । दटुर—भक्तः ।

(३०) केशिवर—महाराजः । गोपात्रगोविमुकुटे—श्रेष्ठचक्षु मसकण्ठे मुकुटे ।

(३१) कैला—भूरक्ष कच्छरवः । कवरी—रमणीया । कैलाविन्दावः । कलापा—मयूरपुष्पमणि । रिजिह—सर्वः । पिशिते—भोजने । मन्त्रि सिद्धम् अभिलषितमिति यावन् ।

(१०७) एतेत्—पुर्वोक्त वचनम् । सविष्य संसम्भृतात्—अतित्वरया स्वस्थौ
लभ्य । कोकिन भूयसीधमिधानं संघेप । वे का इति वचनेनैव मिर्धोवदिव्यादि
वचनानामपि अभिधानं भवतीत्यर्थं । सप्ततश्चिर—ऊर्ध्वोक्तमस्तकं सत् । कैका—
“कैका बाधो मयूरस्त्रे व्यमर । रुपा—शोधेन । वर्षासु पतिपवीनां विरह
घनुधित इति भावः ।

(१०८) सिद्धिका—सिद्धौ, पक्षे राहुगाता । साशय—आशयवद्भूतेन सहितम् ।

(११०) प्रत्यागमम्—प्रतिदिग्मम् । प्रतिपद्धति—प्रतिपद्यम् । चक्षुर्दमाय —
गर्हितं चरन् । अध्वनान्—पान्थान् । केरव—हे यमालः ।

(१११) मलयजमथे—चन्दनवृक्षसमूहे । सुप्रिर्वाह—सुधाशान्ति । प्रयत
पवनै—विद्युद्वायुभिः । आग्नीविष—सर्प । आग्निवि आग्नी वा ईडायां विष
वस्येति व्युत्पत्तिः ।

(११२) एष—हरिच । द्वीपी—व्याघ्र । श्रोटा—यमाल । वञ्चति—
उद्वेगं गच्छति । रुह—श्वगविशेषः । खरिपोतकौ—इतिमावकौ ।

(११३) नीरजरगित—पद्मसुशोभितम् । मानध—चित्, पक्षे मानस
नामकं सरोवरम् ।

(११४) विकचपङ्कजालिच्छलत्परागधवलीकृते—विकसितपद्मसमूहेभ्यः पतत्
पुष्पपरागं सुभोक्तैः । विवदने—विमुखिः । विधौ—विशतारिः ।

(११५) दानार्थिन्—मत्तइतिनो गच्छन्ति स्मते मद्गजं विपास्य । मदात्
हुङ्गा—मदेन अन्वा सदस्रिविकहीना या बुद्धिसया । अमेन भङ्गदूरीकरणेन
खरिवरस्त्रैव अतिनं पुनर्मुञ्चाणां, यतश्चे इक्षिमदवत् कमलमकरन्दमपि पिबन्ति ।
एकस्मिन् चारे खड्गे यतः द्वाराभ्युद्घाटितानि सन्ति वाचकान्मिति भावः ।

(११७) दलसन्दीर्घे—घनसमूहे । कुजगन्ध—कुक्षिते गन्धे यस्य स तस्य,
पक्षे कौ प्रियव्यां गन्धे यस्य तस्य । कुपुरुषस्य यथा कुजगन्धतसरोरप्येति द्वेयः ।

(११८) अक्षेक्षपतित—अस्थानपतितः । मरुमुव—मरुमान्तरस्थः ।

(१२०) मिलिताकाश्या—मिलितं स्पृष्ट इत्यर्थं आकाशो यैस्ते गगनस्पर्शिनः ।
अमताचेतोऽनन्दन—अनसमूहस्य चित्तानन्ददायकः ।

(१२३) तर्पिता—श्रीविता । वासिता—सुरभीकृता । अपहातु—परि
हर्तुम् । ईदते—चेदते । घन—घृष्टा । न खयति—न प्राप्नोति । कलाभावात्
—अं निवारयितुमधमस्तं घृष्टात्तराज्या परित्यज्यसे न तु सन्धयेति भावः ।

(११६) जगन्नाथ — शाय । धीव — जलं पक्षे यमदूतिका — यमालय
मापिका, पक्षे तिनित्ठी ।

(१२०) अतिमाधुर्येण जितपीयूषस्य पनसस्य कष्टकिफलस्य । मातुलपुन्नकस्य
— धसूरपुष्पस्य ।

(१२८) तरलीभवन्ति — आलीकदानाय समनात् सञ्चरन्ति । कीक —
अन्नवाक । शोक — अक्रयाकीचिच्छेददुःखम् । मत्तमनस — दृष्टचित्ता । प्रे —
तदाकारमव्यक्तवन्द्यम् । लीशिका — पेषका । सदसद्विवेकविधुर — भद्राभद्र
विवेचनाविरहित । इतीव — इति मत्तेव । सुद्रितवती — निमीलितवती । पत्रेक्षथ —
पद्ममेव ईक्षणं चक्षुः । दिनावसाने प्रकृत्या सुद्रितस्य पत्रस्य इत्थं भावान्तर
अभिरुपगच्छत ।

(१३०) कियुक्ते — पलायतरी । बाह्यरङ्गप्रपञ्चेन — बहिः प्रकटितसुन्दरवर्ण-
विलासेन ।

(१३१) शाखीत्यादि — शाखानां सन्तत्या विचारिण्य सप्रिवर्द्धं समाख्यादित नभ
गगनं धैर्य । अविकलै — अविकलै शोभनैरित्यर्थः । आर्तिच्छिद — पीडापनीदका ।
चिपदलै — हे वा मौषि ता दिवाधि तानि दलानि तै दिवदले । शाखी — ईमन्निका
धातव्य । घुन — प्रवसान । तुत्रता — चीत्रव्यम् । सुकृतिना — पुण्यकर्मणा ।

(१३२) सङ्कीच — सुद्रतम् । अचति — प्रापुवति । दीनदीन — दीनेभ्योऽपि
दीन ।

(१३३) पुर — ललीक्यास । तटिनि — ई मदि । तटेत्यादि — तटदुमाप
हौरस्युद्यदायां पातनेन यत् पातकं पापं तत् ।

(१३४) उदयने — उद्वच्छन्ति, उत्पद्यन्ते इति यावत् ।

(१३५) मधुरनिसने — मधुरे शोभसुखे निसने बद्धे । विधुर — जलाधे
जातरं भासिति शेष । आश्रयिनि — आश्रयं करोषि । आदरात् — आदरं प्रदर्शयत्यर्थः ।

(१३६) नभसि — आकाशे । निरवसन्ने — निराधारे । सीदता — अवतिष्ठ
मानेन । त्वदभिसुखेत्यादि — तव अभिसुखं त्वां सत्योक्तमेत्यर्थं निविष्टं स्यादितं
सत्तानसुद्रतं चक्षुषुष्टं धेन तथोक्तेन ।

(१३७) विडम्ब — विवरणं कृत्वा । दिष्यो — दन्धुमिच्छो ।

(१३८) शोकरवर्षिभि — सज्जलवर्षे । निसने — कष्टपनिभिः । उद्दिष्टे —
निवसिते । अमले — सखे । नीला — प्रापथ्य । निर्वृति — सुखम् । पीषधना —

श्रीकरवर्षिवातादिसम्पद्भिर्हीनाः । वदन्—धारयन् । धन्व—द्राघ्य । मणाली-
च्छलात्—विसर्पितरथव्याजिन । नवेन्दुविशदानि—नवेन्दुर्द्वितीयाधन्द्र तदत् विशदानि
ग्रन्थाणि नवेन्दोरुपमानत्वात् सूत्राधीन्यपि प्रतीयते । अस्थीनि—मणालरूप-
कौकसानि । पद्माकर—पद्मोत्पादक सरोवर । यदा श्रीकरवर्षिवातादिसम्पदो न
सन्ति तदा पद्माकर सरोवर स्वस्य मणालरूपास्थस्योन्पि याचकेभ्यो ददातीति सं-
क्षेप इति विशदार्थः ।

(१४०) वज्र—सैतुवन्धनसमये वागरेरिति शिव । गिरीत्यादि—गिरिणा
मन्दराख्येन यत् मयन विलोडनं शिव सुवित्तमपहत सर्वम् यस्य स दीवासुरैरिति
शिव । परमीतित्यादि—परक्षात् शवी पक्षच्छेतुरन्द्रादित्यर्थः, भीतस्य भूधरस्य
मैनासस्य रचायाम् । दीक्षित—हृतव्रतं हृतनिधय इत्यर्थः ।

(१४१) गुरुतागर्व—अतिगभीरजलत्वेन यद् गुरुत्वं तस्य गर्ववत् । अन्धकात्—
अपरजलाम्बुजात् । धोतस्या—चर्चवयानारोहिय ।

(१४२) कङ्कोलीन—महातरङ्गे च वेङ्गिता चालिता ये द्वपद प्रसरच्छेदा तेषां
प्रववा कठोरा ये प्रकरास्तैः । मकराकर—हे हिंसाजलवरनिधय । प्रसराघातेन
रक्षाभ्रवन्धनमानस्य सागरस्य तदानीं रवाकरेति विहाय मकराकरशब्देन सम्बोधन
समुचितमेव । भावमेत्या—अवमानितानि मा कार्षी । कौस्तुभेन—तन्नाम्ना विष्णु
वच स्येष्टतममणिविशिष्टेव । तव नाम—रवाकर इत्यर्थः ।

(१४३) वारी—जलानाम् । पूर्वी निलय—अग्र्य आधार । वृणा—अत्र
धनक्षिप्ताः । ताम्यतिमिमकर—ताम्यत्वा खिद्यमाना तिमिमकरा यत्र तथामूर्तं
सक्तम् । मुनि—अगस्त्य ।

(१४४) व्रजत—विष्णुसमीपं गच्छत । पादोनिधि—हे समुद्र । आनर—
अनामं तद्वेति शिव । आवहेया—कुर्व्या । न कदाचिद्दिनं विकरैरित्यर्थः ।

(१४५) आश्लोष—अश्वकारसमुद्र । निर्वाणानि सूर्योपला—सूर्यकान्तादयो
मणय निर्वाणतां लभन्ते । श्वे—पेषका इत्यर्थः । आहभिया—आकम्भयात् ।

(१४६) इय हि लोकाङ्की रीतिर्यद् बहुल्लिङ्गति मुक्त्य धारतीति । अत्र तु
तर्हिपरीत्यमिति ।

(१४७) यस्य हृदये नास्ति स कथं स हृदयो भवतीति विरोधाभासः । तन्
परिहारस्तु उदरचिन्तापराधखलादुपगतमना इत्यर्थकरत्वात् ।

(१४८) अन्धक—यम । अन्धकार्ण—सन्तुप्तमयम् । उत्तमर्षस्य—अन्धदातुः ।

(१५२) तेज—तेजोयसा तेजसा । तेजोयसा—तेज इति शेष । न—सद्य-
मिति शेष । शिकता—वालुका, रवितेजसा तापिता इत्यर्थः ।

(१५३) जडत्—परित्यजत् ।

(१५४) अवय—मेषांकागला वा । केवलकवय—विद्यारहिता कविता-
सिखुका । केवलं धीरा—विद्यासम्पन्ना कवितारचनानभिष्टाः । कोरा—एक-
पक्षिण । धीरा पक्षितकवय—ये गणा पक्षिताः कवितारचनाशक्तिसम्पन्नाश्च त
एव धीरा, सर्वेषां जेतार इत्यर्थः । अवमन्ता—अवमाननाकारी । गवय—गोवत्
पशुविशेष वानरविशेषो वा ।

(१५५) कुशले—इदं अक्षुण्णचित्तानिपुणैरित्यर्थः ।

(१५६) अणु—छद्र अणु इति यावत् । नितरां—सम्यक् । तक्षस्य—‘घोष’
इति यस्य प्रसिद्धि तस्य ।

(१५७) बोधयन्ति विज्ञापयन्ति । लोकानां—लोकानां मध्ये, निर्धारणे बहो ,
लोकानां दर्शयन्तीति वा अन्वयः, तत्र कर्मणि सन्त्यन्वयविशेषायां बहो । अदातु—
क्षपयत्य ।

(१५८) मदां—सक्तिकानाम् कर्मणि बहो । मुदे—भान्वाय ।

(१५९) दयसी दह—नवभ्यो दह्भ्यो विलक्षण इत्यर्थः ।

(१६०) सिद्धपुरुषो हि खमदित्वा सर्वे पश्यति तन्नु न कोपि द्रष्टुं शक्नोतीति
साध्यम् ।

(१६१) विद्वत्कवे प्रपितामही भट्टमुक्तिरुत्तर इति विद्वान्देवचरिते-
ऽष्टादशसर्गे निर्णीतम् । “इन्दी विगुरमि चार्हं मदरीष्टे नित्यमव्ययीभाव” इति
वदन्दिशेय पाठः, तत्र इन्दी निपुनमस्यासीति अर्थोपादित्वात् अच् । विगु—ही
नासी यस्य स । सद्वत्—स्त्रीपुरुषरूपव्यतिष्ठयात्मकः । अव्ययीभाव—व्ययाभाव-
सम्पन्नः । तत्पुरुषः बहुव्रीहि—इ पुरुष तत् कर्म भारय कुरु येन चह बहुव्रीहि
बहुधात्यसम्पन्नः स्य म् ।

(१६२) सुपक्षी—गृहगोधिका, ‘टिक्टिको’ इति भाषा । अरुन्—प्राधान्यम् ।
लुतातनु—ऊर्ध्वगामजालम् ।

(१६३) विकसन्ति—अथ त्वया वनमादाय आरम्भमिति भला दृष्टानि
इत्यर्थः । सङ्कोचम् उपेक्षितम्—अद्यापि भागतमिति दुःखमनुभवामोत्यर्थः ।

(१६४) दूय—क्षेदे प्राप्नोमि । मन्त्रिकद्वयवर्जितम्—मन्त्रिपुत्रं यत् कष्टं

तेन यज्जितम् । परम्—अत्यन्तम् । मन्थिकङ्कशवर्जितम्—मन्थिकं मृन्मयपात्र,
‘आला इति भावा, कण्ठवर्जितम् धान्यकचरहितम् ।

(१६८) कर्णामृत—सुविशुद्धम् । सुन्निरस—कविचनमाधुर्यम् । केलि
यन—क्रीडाकाननम् । क्रमेण—उद्भट ।

(१७०) सुनिपात—सुनिपुण वेदान्तशास्त्राणां निखिलनिगूढतत्त्वविदम् ।
सैनाज—तदास्थी गिरि । स च पर्वतपक्ष्मदेनप्रवृत्तपुरन्दरभयात् समुद्रं प्रवि
शेति पौराणिकी वार्ता । माह्व—समुद्रे विरमजनेनाप्यवयवगर्भैर्यथात् क्रीमलतम् ।

(१७१) निबोद्धे—निवस्य सुद्धं पक्षे सूर्यस्य । उदये—आभ्युदयो, पक्षे
प्रकाशे । ज्ञानि—भालिन्वम् । दीवागमे—दीपस्य अनिष्टस्य आगमे उपस्थितौ,
पक्षे दीवा रात्रि तस्या आगमे । सम्बन्धमात्रेण—सम्पर्कमात्रेण । दहति—
अनिष्टमाचरति, पक्षे भक्षीकरोति ।

(१७२) चाविभूतान—अव्येदितान् । कलधनि—सामिनिवेशं ग्रणन्ति ।
गूष्णी—मीनमवलम्बेत्पर्यं । दुयेतस—खला । अनु—अवधारय । रागात्—
अगुरागात् । जली व्याधानां पवित्रेधनचरविशेष । सुतानां जलानां समाहार
समनली, निजा समनली ताम् ।

(१७३) आमारहयरी—आमाकुम्भीरे अवलोकते ।

(१७४) दमपुत्रपुत्रिणी—दमभि पुत्रै पुत्रवती जीवद्दमपुत्रजननी इत्यर्थः ।

(१७८) छटिगता—विधाया । इति—जीविका । प्राव—आहृत्येन ।

(१७९) यते प्रतानुरोधान् शिवकस्य तु द्रव्याभावात् । पापधर्मजं पापकस्य—
शिवकस्य पापजनितं यतस्तु धर्मजनितं प्रभेदः ।

(१८१) हरि—वीटकस्य । “हरिरिन्द्रो हरिर्भानुर्हरिर्विश्वंहरिर्महत् । हरि
रिद्धो हरिर्भोको हरिर्वाजो हरि कवि । हरिर्गुह्यंहरिर्भोहरि सोभो हरियंम ।
हरिः शुको हरिः सूर्यं सख्यंरणी हरिः क्षूतः”—अनेकादध्वनिमधुरो । स्वर्दा—
विवादः । विदुषा—पण्डितेन उद्धृत्यं । तथाच—“समुद्रयन् सृतिमनार्थसङ्गमाह
वरं विरोधोऽपि समं मद्भागमि ।”—इति किराते ।

(१८२) दारान्—अथ दारशब्देन लज्जया दारगतदुपलाभस्थादिकं बोध्यम् ।
तस्य अपत्यजननानन्तरमेव मर्यादीति । यदा क्षत्रदानाद्यनुरोधेन पत्नी पतिं परित्यज्य
पुत्रसन्धौपे प्रायो वर्तेत इति पुत्रस्य दारद्वारकम् ।

(१८३) याचकं प्रायेणां कुर्वाणं जन्म लोकां चरितं धनवन्तं वदति,

वस्तुतः अर्पयते इति अर्थो तम् । रक्षाकर्तार जगत्पालक विष्णु जगद्गन्त
लोकपीडक कथयति, वस्तुतः जननामानममुरम् अहितवान् जने अर्पयते
प्रार्थयते इति वा जगद्गन्त तम् । संहारक संहारकर्तार देवस्य शिव मङ्गल
निदानं वक्ति, वस्तुतः अगतसंहार एव शिवस्य कार्यम् । लोक भुवि जगति
निरद्वय निरयत्नः ।

(१८८) रसभावोऽटा — रसभावीतुल्यः । नवायन्ते—नवा इव आचरन्ति ।

(१८९) नय — नीति । दास्य — बहुषु कार्येषु पटुत्वम् । नावसोर्दन्ति — न
यु खमनुभवति ।

(१८६) एतत् पूर्वोक्त विविध ढाल । “नपुंसकमनपुंसकेनैकवचसास्मान्तर
स्याम्” (पा १।१।६८), इति श्लोकत्वं पादिकमिह कथं । भक्तदाने — अन्नदाने ।

(१८७) यदा काचिदालिका प्राञ्चर्यात् पुष्पाणि चेतुमयकुवती दृष्टेनाह्वय
वक्तादृष्टाति तद्वदिति व्यज्यते ।

(१८८) चेतनो यदि जन — जन जनं जनमिति वदतीति शेषः ।

(१८९) मृत — मरणं, नपुंसके भावे क्त । अमृतायते — अमृतमिव आचरति ।

(१९०) कुम्भोद्भवेन मुनिना — कुम्भजातेन अविद्या जननेन इत्यर्थः ।

(१९१) अन्यथैव — न विद्यते व्यथो यथा तैव लपथैव इत्यर्थः, एते अन्य
शब्देभ्यः । अर्थान् — धनानि, एते अधिधियाणि । सङ्ग्रह — धनकानि, अन्य
यान्यनेकार्थानीति अरण्यान् ।

(१९२) अन्तरापी विघ्न तेन परितप्त । दृष्टिम् — मीघाच्छत्रदिन । मीघाच्छत्रे
ऽङ्गि दृष्टिम्” इत्यमरः ।

(१९३) अपूर्वैव — अपूर्वा अभिनवरूपया एव तिष्ठतीति शेषः । अपूर्वत्वं
विश्वीति तरकोत्यादिना । अध स्विता — निवर्द्धितवर्तिनः अवनता इत्यर्थः ।
तरन्ति — शानोपदेशेन संसारक्षेत्रं नातुभवन्ति । उपरिवर्तिनः — नर्प्यादां लङ्घयितु
कामा । मञ्जलि — शानोपदेश विना अधोगच्छन्ति, एते सुखम् ।

(१९०) अनामा — अनामिका चतुरीयधारणीपयोगिनी चतुर्ध्वी ।

(१९१) मङ्गलम् — भगवन् । द्विजगन्तव्यो — द्वितीयो ब्राह्मणेभ्यो जप्य देवां
तेषाम् ब्राह्मणानामित्यर्थः ।

(१९२) गृहिष्ठा — भार्यापेक्षया “पथमी विमन्त्रे” इति विमन्त्रिणां
पथमी । कौस्तुभ — समुद्रमयजज्ञातत्वात् लक्ष्म्या सोदरत्वं कौस्तुभस्य ।

(११६) यत् सत्यमपि धनं लब्धते तदेव बहु मन्यते इत्यर्थः ।

(११७) भूधरा नृपाणां पर्वतानाञ्च तुष्टिकरीः । एकधर्म्याषी एक अभिन्न धर्मः भूधरतुष्टिकरत्वरूपो ययोक्षीः । धर्मादनिष् केवलात् (पा ३।४।१४) इति बहुव्रीहौ समासान् अनिष्प्रत्ययस्तेनैव नाम्नात् । तयो करौन्द्रस्य रेफस्य कबौन्द्रस्य वकारस्य भेदः पार्थक्यं, पथे रवय रवय सी तयो इति एकशेषे रषौ कण्ठसरी तयोभेदः ।

(११८) यथा कस्याचित् कुत्रचद्विवादा अतिलोले जीवितं शिष्टशार्ङ्गलघोरमर मासाय नातिविरसुच्छते स्यात् तदन्तु सुखवितापि नेयायिकवैवाकरणयोः स्थूल वृक्षावलेपान् परिरुन्तौ नात्यदं लम्बुं शक्नोति सुधीसमाजिषु ।

(११९) साधुसमीपे श्लोक असाधुसमीपे च श्लोक इति भावः ।

(१२०) इषीकाग्रजे—इन्द्रियसमूहे । इन्ने—दुःखिते ।

(१२१) सारमेया—कुङ्करा । एषी—हरिणी । गावकौ—शिष्टभिः ।

(१२२) ससारे शयने—ससाररूपमध्यायां अवस्थामयीं मायामयीं निद्रां लभ्या दे चित् ॥ विदूषितं सत् ईमान् पूर्वोक्तान् बहुविधान् स्वप्नान् पश्यसि ।

(१२३) निःसारप्रदवी—निःसारमग्नौ । बहिर्मग्नपथ इत्यर्थः । दवीयसी—अतीव दूरवर्तिनी । अन्तरा—मध्ये । मदिरेषया—कामिनी ।

(१२४) अमनं—छायाद्वयम् । वसनं—वस्त्रम् । मी मी कुर्वाणम्—भग्न भग्न इति कुर्वाणम् पक्षे मी मी श्लेषाकार ध्वनिं कुर्वाणम् । बालकक — बाल एव इव स्थात्र । पुरुषाजम्—पुरुष एव अजः कामः सम् ।

(१२५) रानिष तरस्तेति सीता कथिताऽमूदिष्यन्त्य ।

(१२६) शान्तिरूपया कनया लसन् विरागमानं कण्ठो यस्य । मन एव स्यादौ पात्रं तस्य निलनी करी यस्य । विपुत्रप्रिपुत्रेहारि—विपुत्रहरि ।

(१२७) पुन पुन — वारवारम् । स्वसन्निधि—स्वनिःकटम् । मन्दकन्दुकवत्—नीचकन्दुकवत् नरः मन्दो यमस्य कौकुत्सः कौटुकार्यवस्तु ।

(१२८) निदाघ—उन्नायः । “निदाघो यौगन्धाली स्यादुष्मन्निदाघुनोरपि” इति मीदिनी । अर्थ—समर्थाः ।

(१२९) वल्लिकलित — देवताये बलिरूपेण कलित उपस्थापित मेष यथा मूर्ध्नि गिरसि नक्षत्रार्थनाथे प्रदत्तं दृष्ट्वापताय मुदा आनन्देन अति खादति ।

(१३०) पर्यन्तायि—परिचीताः । परिपूर्वकात् गोघातो कर्मणि लुङ् ।

जगत्स्य—मिथिलाधिपति , पचे पितु । अजवशजन्मन—अजस्य दशरथपितृवशी
जन्म यस्य तस्य , पचे क्षात्रवशजातस्य ।

(१३६) उपनेतम् उपवचु —चक्षुः इति भाषा ।

(१३७) सज्जन्तं—निजपितरं सज्जन्तं कस्यैव सज्जन्तमित्यात् ।

(१३८) लोचनदाने—जलदाने , पचे निजप्राणदाने । तर्षामधे—तर्षस्युष्णा
तस्मिन्नि तस्मिन् अमये असहिष्णुता तम् ।

(१३९) द्योदयन्तो—असौति शेष ।

(१४०) द्वाविशदिति—द्वाविशत् दशना दशना त एव द्वेविश दशव तेषां
मध्ये । दशमैर्जिह्वा दशते इति तेषां द्वेदितम् । शिषितमिति शिषितप्रयोगः ।
सञ्चारकौशलम्—शत्रुमध्ये विचरन्त्यनैपुण्यम् ।

(१४१) गमनम्—प्राप्ति आगमनमित्यर्थः ।

(१४२) सञ्चये तेषां न्यायं किन्तु गुह्यया कनकतुलना न ते न्याया इति ।

(१४३) कोटिद्वयस्य—कोटिरयंभाग तस्या द्वयं तस्य पचे द्विकोटिद्वयस्य
धनस्य । सद्वयज—सत्तमवैद्यजातम् पचे सत्तमकुलसञ्चरुतम् । नत—पवनतः ।
असद्वयज—मिथिलध्वजस्य पच दुष्कलप्रभवः । लच इत्यस्य तस्य लाभानिमित्तया
तन्मात्राशया लब्ध पचे लचसख्यकधनलाभाभवा ।

* (१४४) पयोधरपद—मेघतम् । ज्वलनस्य—स्रोत्यादकस्य वज्रे । स्वस्म
जनम्—अनलादिव धूमोत्पत्तेरिति भावः ।

(१४५) अनन्त—विद्य पच असंख्या जनाः । पुनर्भव—पुनर्जन्म
पचे नखः । नखरश्मौ—नखम् इति भाषा ।

(१४६) भूसुरा ग्राह्या सुर्य पश्चिक्ताय तैः सेवितम् । मङ्गलि सेवितत्वात्
मङ्गलं नस्यस्य प्रकटितम् ।

(१४७) प्रतारकाय—प्रकर्षेण नद्यादि पारम्यनाय पचे प्रवचनाय ।
दारुणा—कार्त्तुन करणेन पचे निहृता (निहृताविशेषणम्) ।

(१४८) श्रेष्ठ—तेजः , पचे चासक्तिः । पार्थ—सत्पार्थ पचे आधारः ।

(१४९) द्विवम्—शत्रुम् । अविनीत—दुर्लभम् असाध्यमिति यावत् । शरणा
गत—गृहीताययम् । दलयति—योजयति ।

(१५०) सदगुण—सत्तमगुणविशिष्ट , पचे मूलपदः । अशोभन—वैयर्थ्यम् ,
पचे सत्तमगुणजातः ।

(१५७) रसनेन—जिह्वायाः । “रसन ध्नितैः स्वादे रसज्ञारासयोरपि ।”—
इति हेमचन्द्रः । एङ्—वधिर । “स्वादेङ्गे वधिरः ।”—इति अमरः । चवनाट—
चिपिटनास । “चवटोऽवनाटयावयटो नतमासिके ।”—इत्यमरः ।

(१५८) (क) आकोपित—सम्यक् कोपितः । मधुरं हि—मिष्टदत्तनमेव ।
रौति—ब्रवीति । उद्भिरते—उद्भिरति । “आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां ज्ञप्तिम्”
इति आत्मनेपदम् ।—इति सधिव्रसारः ।

(ख) साधुरेव—प्रकृत्या साधुरित्वेव । मधुरं हि—मधुरमेव । “अतीत्य हि
गुणान् सत्त्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते” इति भाष्यः ।

तृतीय-प्रवाहः ।

विषय-सूची ।

विषयः			श्लोकाङ्कः
देवता-तरङ्गः	...	...	१—११७
परब्रह्म	...	...	१—४
ब्रह्मा	...	...	५
सरस्वती	...	...	६
वीणा	...	...	७
संस्कृत-भाषा	...	...	८
विष्णुः	...	...	९—१२
विष्णुलीला	...	...	१३
लक्ष्मी.	...	...	१४
लक्ष्मी-परिवर्तम्	...	...	१५-१७
रामचन्द्रः	...	...	१८—१९
सीता	...	...	२०-२३
दशरथः	...	...	२४
हनुमान्	...	...	२५
शिवः	...	...	२६
शिवलया	...	...	२७
शिवस्यः	...	...	२८
शिवः	...	...	२९—३०
शिवलीला	...	...	३१
लक्ष्मीलीला	...	...	३२
सुरभी	...	...	३३-३४
गुप्तरम्	...	...	३५

विषयः

श्लोकाङ्कः

हरिनामकीर्तनस्थ-चन्द्रिका	...	1...	२६
रुणविरहे गोकुलावस्था	...	...	३०-३८
राधिका	...	...	३८-४४
गोपी	...	...	४५
मन्दः	...	...	४६
यमोदा	...	...	४७
प्रीति	...	...	४८
दमावताराः	...	...	४९

शिवः

...	...	५०—५२
त्रिभुवी	...	५३—६०
पार्वती	...	६१—६५
शक्तिश्री	...	६६—७०
गङ्गा	...	७१—७७
गङ्गाश्री	...	७८
नण्डि	...	७९
कार्तिकेय	...	८०
भद्र	...	८१

तीर्थ-महिमा

...	...	८२—८४
काशी	...	८५—८९
हृदय-वाराणसी	...	९०

मूर्ति-समष्टिः

...	...	९१—९९
मूर्तिनयम्	...	१००
रामलक्ष्म मूर्तिः	...	१०१
हरिहर मूर्तिः	...	१०२—१०८

विषयः		श्लोकाङ्कः
चर्जनारोचर-मूर्ति	...	८०
श्रीरीश्वरि-मूर्ति	..	८१
प्रश्नोत्तराणि	...	८२—११७
(१) कृष्णचन्द्रावली प्रश्नोत्तराणि	.	८२
(२) कृष्णनन्द प्रश्नोत्तराणि	...	८३
(३) कृष्णयमोदा प्रश्नोत्तराणि	..	८४—८५
(४) कृष्णसत्यभामा-प्रश्नोत्तराणि	..	८६
(५) दुर्गाकार्तिकेय प्रश्नोत्तराणि	...	८७
(६) दुर्गागणेशकार्तिकेय प्रश्नोत्तराणि	...	८८
(७) बलिबामन प्रश्नोत्तराणि		८९
(८) श्यामाकृष्ण प्रश्नोत्तराणि	.	१००—१०२
(९) राधागोपाङ्गना प्रश्नोत्तराणि	...	१०३
(१०) रामलक्ष्मण प्रश्नोत्तराणि	...	१०४—१०५
(११) रावणहृदय प्रश्नोत्तराणि	...	१०६
(१२) लक्ष्मीनारायण प्रश्नोत्तराणि	...	१०७—१०८
(१३) लक्ष्मीपार्वती प्रश्नोत्तराणि	..	१०९—११०
(१४) विष्णुसागर प्रश्नोत्तराणि	..	१११
(१५) सीतारावण प्रश्नोत्तराणि	...	११२
(१६) हरपार्वती प्रश्नोत्तराणि	..	११३—११७
जीव-सरङ्गः	...	११८—२०५
राजा	...	११८
राजसभा	...	११९
मन्त्री	.	१२०
साधारणराज-सुति.	...	१२१—१२६

विषयः		श्लोकाङ्कः
विशिष्टराज-सुतिः	...	... १२७—१४८
(क) हिन्दु-राजगणः	...	... १२७—१३८
चन्द्रभोज	...	... १२७
कृष्णचन्द्र	...	... १२८—१३०
गङ्गागोविन्द	...	... १३१
मन्दकुमार		१३२
नववृष	...	... १३३—१३४
प्रतापदित्य	...	... १३५
राजसिंह	...	... १३६
चरमान राज	...	... १३७—१३८
वीरवल	...	... १३८
(ख) सुसलमान नवावगणः	...	... १४०—१४८
आलीशरि	...	... १४०
सिराजद्दीला	...	... १४१
(ग) भोगल-सम्राट्गणः	...	... १४२—१४८
शारद	...	... १४२
आकाश	...	... १४३
सेरसाह	...	... १४४
काहाङ्गोर	...	... १४५
मात्राज्ञान		१४६—१४७
दारा	...	... १४८—१४९
कवि-समष्टि.	...	... १५०—१५५
विशिष्ट-कविः	...	... १५६—१७५
वालिदास.		१५६—१५७

विषयः	श्लोकाङ्कः
दण्डो	१५८—१५९
पण्डितराज-जगन्नाथः	१६०
पाणिनिः	१६१
चाण्डभट्टः	१६२—१६३
भवभूतिः	१६४
भारविः	१६५
माघः	१६६—१६७
मातङ्गदिवाकरः	१६८
सुरारिः	१६९
यमोपन्या	१७०
वाल्मीकिः	१७१—१७२
बिकटनितम्बा	१७३
व्यासः	१७४
श्रीहर्षः	१७५
जन्तु-वर्गः	१७६—२०५
जयः	१७६—१७७
इक्ष्वाकुः	१७८
उडुः	१७९
कातः	१८०—१८१
कोकिलः	१८२—१८३
चक्रवाकः	१८४
चक्रवाकी	१८५
चातकः	१८६—१८७
धेनुः	१८८
बकः	१८९

विषयः श्लोकाङ्कः

भेकः	...	...	१८०
धमरः	...	...	१८१—१८२
मत्सरः	...	...	१८३
भयः	...	...	१८४
मद्विषः	..	...	१८५
राघवः	..	...	१८६
शङ्खः	...	...	१८७
शफरः	...	...	१८८
शुकः	...	...	१८९
सर्पः	...	...	२००
सिंहः	...	...	२०१
हंसः	...	...	२०२—२०३
हत्ती	...	..	२०४—२०५

उल्लित-तरङ्गः ... २०६—२२६

सामान्य-वृत्तः ... २०६

आद्यः	...	...	२०७
कद्रुली	...	...	२०८—२०९
कल्पवृक्षः	.	.	२१०
चन्द्रः	...	..	२११
चम्पकः	...	...	२१२—२१३
ताम्रलम्	...	...	२१४
तालः	...	...	२१५
वृषम्	...	...	२१६
पुष्करः	...	...	२१७

विषयः श्लोकाङ्कः

निम्ब	...	...	२१८
पद्मम्	...	...	२१८—२२१
पलाय	...	...	२२२
बदरी	...	...	२२३
मन्दार	..	...	२२४
शालि	...	...	२२५
शाकलि	...	...	२२६

स्वभावोक्ति-तरङ्गः

(क) पर्वतः

मन्दर	.	.	२२७
मलय			२२८
मैत्राव	.	.	२२९
विश्व	...	...	२३०
सुमेरु	...	...	२३१
हिमालय	...	...	२३२

(ख) जलाशयः

कूप	...	...	२३३
तङ्गाग	...	...	२३४
सागर	...	...	२३५

(ग) ऋतुः

शीत	.	...	२३६
वर्षा	...	...	२३७
शरत्	...	...	२३८
हेमन्त	...	...	२३९

विषयः

श्लोकाङ्कः

शिशिरः ... २४०

वसन्तः .. २४१

(घ) काल-विशेषः ... २४२—२४६

प्रभात वर्णनम् २४२

सूर्योदय वर्णनम् ... २४३

सूर्यास्त वर्णनम् ... २४४

सन्ध्या वर्णनम् ... २४५

चन्द्रोदय वर्णनम् ... २४६

(ङ) मर्यादायः ... २४७—२५३

नधि ... २४७

शङ्खः ... २४८

सर्पम् ... २४९—२५०

मेषः ... २५१—२५२

निन्दाप्रशंसा तरङ्गः ... २५४—२५७

(क) निन्दा-तरङ्गः ... २५४—२६२

वसन्तीव निन्दा ... २५४

आमगीरव निन्दा . २५५

छदर निन्दा .. २५६

कलिकाव-निन्दा . ... २५७—२५८

कुपुष्प निन्दा . २५८

कुक्ष्य निन्दा ... २६०—२६१

कुर्वेय निन्दा ... २६२

कुसुमं निन्दा .. २६३

कृतघ्न निन्दा ... २६४

विषयः

श्लोकाङ्कः

रूपण निन्दा	...	..	२६५—२६७
गृहविशेष निन्दा	...	...	२६८—२६९
आमात निन्दा	...	...	२७०—२७१
टीकाकार निन्दा	...	...	२७२
दारिद्र्य निन्दा	...	...	२७३—२८१
दुर्जन निन्दा	...	...	२८२—२८७
विपरीत निन्दा	...	...	२८८
धर्म निन्दा	..		२८९—२९१
मिर्गुण-निन्दा	..	...	२९२
मिलम्ब निन्दा			२९३
भौष निन्दा	...	—	२९४
परिजन निन्दा	.	...	२९५
पुत्र निन्दा	.	..	२९६
भिन्ना-निन्दा	..	..	२९७—२९८
मद्यपान निन्दा		.	२९९
मूर्ख निन्दा	...		३००—३०१
लोभ निन्दा		...	३०२

(ख) प्रशंसा-तरङ्गः

— सङ्कटकविता-प्रशंसा	...	... ३	३१—३५७
सदम प्रशंसा	...	.	३११—३१६
गुण-प्रशंसा	...	...	३१७
गृहि प्रशंसा	...	...	३१८
ज्ञान-प्रशंसा	...	..	३१९
मित्र-प्रशंसा	...	...	३२०
दया-प्रशंसा	...	...	३२१

विषय.

श्लोकाङ्कः

दाढ प्रशसा		३११—३१४
दाम्पत्यप्रेम प्रशसा		३२५
दंख प्रशसा	• •	३२६
धन प्रशसा		३२७
धनि-प्रशसा		३२८
धन्य प्रशसा		३२९—३३०
पण्डित-प्रशसा		३३१—३३२
परीषकार प्रशसा		३३३
प्रेम प्रशसा		३३४—३३५
ब्रह्मतेज प्रशसा		३३६
भक्ति प्रशसा		३३७
मनस्वि प्रशसा		३३८
महत्त्व प्रशसा	---	३३९
भीम-प्रशसा		३४०—३४१
विद्या प्रशसा		३४२
स्वरूपनिरूपण-प्रशसा	---	३४३
सहाय प्रशसा		३४४—३४५
सूक्तवि प्रशसा		३४६—३४८
मुजम प्रशसा		३४९—३५०
सुपुत्र प्रशसा	---	३५१—३५२
सुवश प्रशसा	---	३५४
सुमसर्ग प्रशसा	---	३५५—३५६
ध्यानमहिम-प्रशसा	---	३५७
रस तरङ्ग	• •	३५८—३७८
(१) शृङ्गार-रस	• • •	३५८

विषयः	श्लोकाङ्कः
(२) वीर-रसः	... ३५८—३६०
(३) करुण रसः	... ३६१—३६२
(४) अद्भुत-रसः	... २६३
(५) हास्य-रसः	... ३६४
(६) भयानक रस	... ३६५
(७) वीभत्स-रसः	... ३६६
(८) रौद्र-रसः	... ३६७
(९) शान्त रसः	... ३६८—३७८
अनित्यता	३६८
अनुताप	३६८
कर्णफलम्	३७०—३७१
कामचरितम्	३७१
द्वैतलम्	३७३
प्रार्थना	३७४—३७६
विषय वृत्ता	३७७
वैराग्यम्	३७८
विविध-तरङ्गः	... ३७८—४१०
प्रथम-बिन्दुः	... ३७८
प्राचीन शिलालिपिः	... ३७८—३८२
(१) पुरोधामस्थ-जगन्नाथमन्दिरम्	... ३७८
(२) काशीधामस्थ-भवानीश्वरमन्दिरम्	... ३८०
(३) घडनगरस्थ-गोपालमन्दिरम्	... ३८१

विषयः

श्लोकाङ्कः

(४) गङ्गावासग्रामस्थ-हरिहरमन्दिरम् ... ३८२

द्वितीय-बिन्दुः ... ३८३—३८०

(१) अपङ्गुति कविता ... ३८३

(२) कूट-कविता ... ३८४

(३) गणित-कविता ... ३८५—३८७

(४) चित्र-कविता ... ३८८

(५) प्रहेलिका-कविता ... ३८८

(६) समस्यापूरण-कविता ... ३८०

तृतीय-बिन्दुः ... ३८१—४१०

कलिकाता 'सकृत् कलिंग-निराकृति प्रस्ताव' ... ४८१

कुम्भ ... ४८२—४८३

खड्गम् ... ४८४

शमापु ... ४८५

तुलादण्ड ... ४८६

गदाम् ... ४८७

प्रदीपः ... ४८८

मध्यस्थ ... ४८९

मूर्ख-परित-पार्थक्यम् ... ४९०

साधारण नीति ... ४९१—४९२

सुजन दुर्जन पार्थक्यम् ... ४९३—४९४

अमावास्यानम् ... ४९५—४९६

स्वर्णकारः ... ४९७

तृतीय-प्रवाहः ।

श्लोक-सूची ।

श्लोकाद्याम्	श्लोकाङ्क	श्लोकाद्याम्	श्लोकाङ्क
(अ)		अहं दानववैरिणा गिरिजया	१२७
अगस्त्यवसम्भूता वयं वातापि	१२४	अहं द्विमानौपरिदोर्णमात्र (ख)	२४०
अङ्गुलीविशयाकेन्दुसन्धिते (ख)	१०६	अस्वीयसैव पयसा य	१२६
अङ्गुल्या क कापाटे मङ्गरति	८६	अभ्याह व खरपोरथो (क) (ख)	१८४
अचतुर्वेदमो मन्त्रा दिवाहुरयरो	१०४	असाधु साधुर्वाभवति	४०८
अतु वाञ्छति वाहनं गच्छते	५९	असौ गच्छसि गच्छ वत्सनि तव	२९१
अत्युच्चमङ्गोपरि तुङ्गच्छान्	१४५	असौ बते भासति गान्धकारान्	२५२
अभ्यन्ध्रानि भूदह फलधनो	२१५	असौ गतोऽयमपरिन्दुवनैकवधु	१८४
अतुङ्गलभावमयक प्रतिङ्गुलत्व	१४८	अस्यानि पवित स चङ्गरसो	३१५
अनुसरति करिकपील अमर	१८२	अस्मिन् अक्षतपाठसप्तसरसि (क)	३८१
अपसर परसत हू गोष्ठीय	१८२	अहो प्रभातो वाग्देव्या यन्मातङ्ग	१६८
अपसर मधुकर हू परिमलवह्नी	१८१	अहो मे सीमागा मम च	१५०
अग्नि गोपदवत् मवि यवसक्त	३८०	(आ)	
अनी पुटस्या सकृन्ना सुनिद्रिता	३५	आकर्षयिष्य गी वमयिष्य सूरौ	१००
अमसिप्रदाने निदगच्छल एव	३४१	आगच्छति यदा लक्ष्मीर्नारिकेल	१५
अमृत मधुर सम्यक् (१ ख)	३८१	आचम्यते तव किमप्यतनीमवस्था	२२०
अमृतममृनि जात कविदधि	७७	आदाय मांसमस्मिन् लम्पय्यमङ्गान्	२६१
अर्धान् क्षिप्रपातते लघुचक्रद	१४०	आपादित्वादादितिवचिनी	७

श्रीकाव्याम्	श्रीकाव्य	श्रीकाव्याम्	श्रीकाव्य
आरम्भगुर्वी शयिणी क्रमश्च	४०५	(ए)	
आलिङ्गित्वाश्रमप्यथ नवहोमे	१४०	एका भाष्या प्रकृतिमुखरा	१३
आविष्कृतैर्दंशभुजेदंशदिग्	६८	एकोत्पत्ती प्रकृतिधवली सुन्दरी	२४८
आशालताच्छदनमन्तरेण	२५४	एकोऽथ श्रुतिव्रीपति चितितली	३२४
आसिन्धु पर्वतकुल तपनोन्नत	२५१	एषा ते हर का सुगति कतमा	११६
आह्वयाह्वय मूर्धा द्रुतमनुपिस्त	१८८	(भी)	
आह्वारे वङ्गवानलस्य शयने य	२६०	आर्दाय्य भुवनत्रयेऽपि विदित	२१०
आह्वानेषु गृहीतमीननियम	२६१	(ज)	
(ङ)		क कर्णारिपिता किमिच्छति (क) १८८	
अग्राच चक्रवाक वचनमनुदिन	१३६	कन्याप्रसूतस्य घनु प्रसङ्गाद् (क) २४०	
अनु क क च सागर क च रवि	१३४	कमलश्रीहरचन्द्र पूषचन्द्रसतीधिकाम	२०३
अष्ट कान्तिसदृशमेव गुणित इद्रेण	१८५	कल्प चम्पक सुख वाचकयथै	२१३
अष्ट खावखसमुत्त खखयमव्यक्त	१८६	करैरिवास्तुयै इतपति रघूनां	२९
अष्ट बाणगुण सुखन सङ्गित	१८७	कर्णाटं दृष्टि वचाधिकविधिविहित	१४१
(च)		कपरध्वनीरचितालयाच	२९९
अश्वैरथ तस्य फलस्य विपुल	१८८	कल्पवृक्षो न जानाति न ददाति	१२३
अक्षुण्ण ज्वलितां शयाने कथमपि	१६६	कवय कालिदासाद्या कवयो	१५६
अक्षुण्णमध्यमजघन्यजनेषु मितौ	३००	कवयति यशस्वतराज कवयस्त्वयऽपि	१६०
अलिङ्गयन्मनसुहृद् मखे दारिद्र्य	२०८	कविर्वाक्यपतिराजश्रीभरभूत्यादि	१००
अनुज्ञैश्चरमि किमिभिरखिलै	२१६	कवीन्दु नीमि वाच्योकि यस्य	१०२
अरुणोदयवराची	१८	कष्ट दृष्ट त्वया नो जननि	६९
अश्वत्थ धुत तद्वन्दुनिवासयोगे	२१०	कस्त बालितमन्त्रो	१०६
अपमा कानिदासस्य भारवे	१६६	कस्त ब्रह्मत्रयपूर्वं क च तत्र वसति	८८
अपादाता यावन्न भवति गुणानां	१२९	कस्त भो कविरसि तत् किमु	२८२
अभी पची प्रकी मुनि विधति	१५०	कस्त भा निमि कैशव मिरसिञ्जे	१०१

श्रीकादाश

श्रीकाद. श्रीकादाश

श्रीकादः

कस्ता गिरसि बिधये को वा .. १८४	धारं कारि न चिन्तित न गर्षिता... १८३
कस्त्यायिद् वाचि कैश्चिन्ननु यदि .. १४४	चितौशाना कोवान्तरतिभिरदोष ... १४०
काच. पद्मवने रति न कुर्वते हसो ४०८	सुसृषायास्त्वयो दारा मयि ... २०६
काचित् कान्ता विरद्विधुरा (य) १८०	चीची यस्य हिरण्ययी मक्षिमय, ... १३९
काम को मे पुरकादिति वदति सुहृ २०१	(छ)

काव्ये भव्यतमेऽपि विज्ञानिवहै २८६	खरान्धमित्रशाके शोभवानो १८१
किं केकीव शिखण्डमष्टिततनु १८२	खिन्न खेल समुत्तेन सरस ... ११४
किं गीत किमु जीवन किमु . १३३	खोदापादारविन्दहयभजनपरो . १४१
किं गौरि मां प्रति क्वा ननु ११३	(ग)
किं पाथ पदपद्मि समुचित ११	

किं ह्रस्वा यशोदि कति . ४०	कञ्जाजल गिरसि ते हैमवती ... ५०
किं करै किमु कटुये . ११६	कञ्जादीनां सकलसरिता प्राप्य ... १८०
कौटम्ब कुटिलोऽग्न कठिन. १८०	कञ्जावसि विधियुक्तनुमतसुहृत .. १८२
कुन्दकुल्लमनु पश्य पुञ्चित १०१	कञ्जे विदोवनामाय स्वयि ७५
कुम्भ परिमितमन्त्र पिबत्वसी ३५१	गत तद् गाभीर्यं तटमपि चित . . २०३

कूजति किल कीकिङ्कुल ३३	काङ्कमन्त्र सितमन्त्र घामुन . . २०२
कूजन् रामरामेति मधुर १०१	काव सुहृचित गतिविगलिता . . १६८
कृष्ण त्व नवयौवनोऽसि अपमना ८६	किरीशि प्रवृत्ते निशि च दिवसान्ते ६०
कृष्ण त्व पठ किं पठामि ननु मे ... ८४	कुचप्रयुक्ता परमर्धभिदिन. ... १३४
केचिदा यदि सन्नि भैदिकरतामे ... २५०	कुचप्रयुक्तोऽप्ययो याति रिक्त . १८३

केयं भाग्यवतो तस्मैरसि मयी .. १००	कुचवानपि पूर्वोऽपि कुम्भ. कृपे ... २३३
के यूय रघुनाथ माय किमिद . १०५	कुचयामे दोषां पुञ्जनवदये .. ४०६
के पैकटनितस्वेन मिरां मुञ्चेन ... १०३	कोभिः कौडितवान् लक्ष्य ... ११०
कोऽयं कारि चरि पथादि विपिनं १०२	कोलश्रीदौर्धिकाया बहुचिदपितडे (ग) २८१
कौमल्यामुनसुव्यपाचिनिहित ... ३४	कोवर्धनव शरयो जयदेव . . १३४

श्रीकाव्याय.

श्रीकावः

श्रीकाव्यायः

श्रीकावः

दीप्तचद्वेगधोगाद वदनलहलहत् ... १६३

दुर्गे दुर्गमवात्सल्यभङ्गभङ्गौ ... १६३

दुर्जं प्रथमं वन्दे ... १६९

दुर्वाधिं यदतोव तद् विप्रहृति स्पष्टाय १७९

दुष्टस्य सङ्कतिरनर्पपरम्पराया ... १६९

दूराद्वर्धमानाकल्प्य भजते सद्यो ... १८८

दूरीकरोति कुमति विमलोकरोति १५६

दुष्टतरनिवहसुष्टेः कोवनिवहस्य ... १६६

दृग्मन्ते भुवि भुरिनिम्नतरवः ... १७८

द्विं त्वं कुपिता त्वमेव कुपिता ... १०८

द्वेर्वै वाचस्पदासते हि बहवः ... १६८

द्वैर्नैर्मन्यतदुत्थसागरतलाद् ... ३८

दैव्याः केषच्यो निरीत्य पतितान् ६६

दैवस्य नैव ह्योद्योऽर्थं गुह्यः प्रत्युत (ख) ११०

दोर्धा पञ्चशिरो नखैः कुमुनिनो ... १८

दोषः कश्चिद् यदि निजजने ... ११३

दारे दारे परेषामविस्मयमर्तति ... १००

दारे यस्य सदा समीरवहस्यो (ख) १८०

द्वितीयभूतभूयिष्ठा मूर्तिरस्याय ... १११

द्विष्टत्वेन विबुध्य दुःख ... ११६

दे कुर्याद् दे न कुर्याच्च सन्देहे ... ४०९

(ध)

धत्ते काशीपदार्थं प्रथ द्वय अवतां ३६

धनुर्विद्य गुह्ययोगात् सप्ततो नासि १९३

धन्वा गोकुलवन्धा यवनिह ... ३३

धन्वा देवकुले निरीक्ष्यतनया ... १००

धराधरेन्द्रवारिन्द्रगीरुभूमीन्द्र च-ख) १८०

धर्मैः शर्म्य परम चेष्ट च नृणां ११०

धिग् देवं कदली कटिबुपकृतिं ... १०८

धिग् देवं निर्मलं नेत्रं कृतं (क) ११०

धिनस्तेषां विद्यां धिमपि कवितां ११८

धीर्न निक्षिपत पटं हि परितः शर्म्य १४६

ध्वसाः काव्योदमेव, कविविपदिमहा १६९

(न)

न क्रोधः क्रियतां प्रिये च तु ... ११३

न जाने विद्यते ... (३ ख) १८१

न धातोर्निधानं न च परिचयो ... १६९

न भाले सिन्दूरं न च नयनयो ... १८३

न भूषां कर्करथं न चचुचनम् १८८

नराकारं वदन्योके निराकारम् ... ०४

न वा ताडनात् तापनाद् बहिर्मुखे १४८

न स्रग्धां स्रग्धते निधमिषतिनिमाजान् १५८

नहि ज्ञायादानात् ययिषजनसन्नाप १९४

नागाग्रजालाभीमा दनुजदहदमा ६१

नाम्बुनं भुवि यस्य कुम्भिदपि ... १०३

नाथो ज्ञायवती तनुर्न दयनी ... १०१

नाहं दुष्टरिता न धारिष्यतां (ख) १६

निवन्तरोः प्रतिशालं समितं ... ७१

निद्राति क्वाति मुञ्क्ते चरति कषमर १०१

निम्नो हि तिष्ठ खल्व कटभोध्यः ११८

श्रीकाव्यः	श्रीकाव्यः	श्रीकाव्यः	श्रीकाव्यः
निरञ्जनं सुदृष्ट्यापं सख्यञ्चन ... १२१	पुत्र. सुचरितः सती प्रियतमा स्वामी २१८		
निर्गुणो निष्क्रियोऽप्यधि ... ४	पुत्रः स्वादिति दुःखितः सति सुते २०६		
निष्पिष्टोपि परं पदाहति ... (घ) १२१	पीतोऽभ्ये कनसोऽभ्येन मुनिना ... २५८		
नैव व्याकरणश्रमेति पितरं न भातरं ३४८	पृथ्वी श्रीमदनङ्गमीम महती ... १२७		
नो सुखैः स्पृहयामि नाथ विभवैः ३२७	प्रकृतिसिद्धौ मध्यस्थे मुनिनि श्रद्धावपि ३८८		
(घ)	प्रशंसन्ति च निन्दन्ति निगमा यद् ३२५		
पत्नी वन्द्यस्वमसि न गृहं यामि ... २१८	प्राचाधिके वन रात्रि सुमन्ते ... २४		
पण्डिते बहुविधे च श्रौतज्ञे च ... ४०१	प्राप्य प्रमाचपद्वौ की नाम्नासे .. १८६		
पतङ्गपाकसमये पतङ्गपतिविक्रमा (क) २११	प्राप्य स्वभावमजिनो महता ... २८७		
पतिव्यवृत्ता ज्येष्ठे पतिदेवरता ... ३८	(क)		
पनसचूतकुन्दाभा सप्तममध्यमाधमा ४०४	प्राच्यव्यवृत्तिरायैन्द (क ख) ३८०		
पयसा कमलं कमलीन पयः ... ११८	प्राज्ञा विष्णु पितामी ... १		
पर प्राची विद्वा रसपतिरिव ... २४२	(भ)		
परोपकारसङ्गर्भोऽथकाव्यापकारश्च ... (घ) १८०	भक्तिप्रवृत्तिरौक्तप्रवृत्तिनी ... १०		
पाथी मे नवनोतपुञ्जमधुना ... १२८	भविषी रथोद्य विदमवदन ... ११९		
पात्र न तापयति नैव भव प्रयते ३५९	भयाच्छत्रतनु लद्व्यययना .. ५८०		
पाथीजानि निमीलयन् कुसुदिनी .. २४६	भानु. शीघ्रितु समेति वशन ... २१८		
पाय पायमपादसञ्चयकर ... ७३	भारत पञ्चमो वैद. सुपुत्र सप्तमी २०१		
पार्वतीसोषधीमकामपर्णा ... ६०	भारवेर्भा रवेर्भाति ... १६५		
पिवोर्नैव वचः प्रकीर्ति दिवसे .. २५८	भासो रामिलसोमिषौ वररुधि. . . १५५		
पीठाः कच्छपवत् तरन्ति सन्निसे ... २८१	भिषार्थो स क थात सतनु ... ११०		
पीत मे सज्जल जल जलनिधि ... २२४	मुक्तोपविगतस्तुन्द मयावस्य ... ४०१		
पीतोऽगस्त्येन तातव्रतवत्प्रहती ... १७	भूतिर्भूमितलं पथ परिपथे ... २०		
पुत्र अरुपपरिदग्गमेव कार्यम् ... ३४२	भूमौ दत्त्वा पदमिदं समाधेदि ... २७		
	भूप. कृप प्रवामाति नमश्चन ... ११८		

श्लोकावयव	श्लोकाङ्क	श्लोकावयव	श्लोकाङ्क
भूमोनाथ महाशङ्खान	१४६	सुरारातिर्धर्मा विपुलविजयी	२१०
भोको धावति तद्य धावति कधी ...	२०९	भूतारम्भ कमपि बधिरा	२११
भोको वज्रि विलङ्घ्य कृपसलिल	२१५	मूर्खत्वं सुखम राजस्य कुमते मूर्खस्य	२११
भोगे रोगभय सुखे चयभय	२०८	मूर्खो बहुविध पुष्टो ...	२०५
भमन् खं पुरये वैरो भमन् ख	२१०	मन्त्रालयध्वजिह्वि ..	५
भ्रात कोकिल भोतभोत इव कि	२०३	मेव त्व मिजजीवनेन जयत	२५१
भ्रात प्रापय मानगातपमुत्रं	२०४	मौख्यं लघुता हेतुर्भातमुन्नतिकारणम्	२४०
(म)		मौली सन्ध्यायौ गृह मिरिगुर्हा	२००
मलयान्ते समीपस्थो विटली	२१५	(य) :	
महतां प्रकृति सैव बहितागो	२१८	य पूतगासारचलभकीर्ति	८६
महापुङ्गवस्ये सदानन्दबपा (ख)	६८	य स्थाप्य सद्यमेव परंतगतो	५१
माकन्द मकारन्दतुन्दिलमनु	२८०	यत् पीत्वा गुरवेऽपि कुप्यति	२०८
माघयोरो मयूरो मुररिपुरपरो	२१५	यत्स्य श्रीज्ञश्च सदिशि पतितानां (क)	२२
माघेन भिन्नितोऽस्माद् नोत्	२६०	यमास्ते मखिकर्षिकाऽमलसर (ख)	८४
मात कर्णं गुरुमपि कमले	२४	यदवधि मयुरागतस्य तदवधि	२८
मात मि यदुनाथ दीदि चवक	८५	यदिह कर्णधारो भवोदन्ति	१
मात श्रौम्यसि तिष्ठ गौरसमह	२१	यद्भे सुखदे श्रितस्य न पुन	७९
माता यस्य धराधरेन्द्रदुहिता	८०	यद्गान्मट्टवीमटलि विकट	२१२
मातर्गौड किमिदं दक्षलिपुटे	८०	यद्द वीपीभिः स्पृष्टमि गगन	२१५
मातनांत, परमनुचित यत् सुखानां	२१६	यद्वाहत ज्वमनिना मलिनशयेन	२१२
मानुष्ये सति दुर्लभा पुष्पता पुष्ते	२१८	यन्वाप्तं युतिमममर्थमखिल	२२०
माहात्म्य परमं तवैव महती	२८	यद्यिन् वैरति सर्वत परिचयन्	२८६
माहात्म्यस्य परोऽवनिर्जगद्वम्	२४८	यथा जन्मान्वये वसतिरपि सदा	२६८
सुलेभं कुमारिका	८२	यथा पीत्रमहतिमुत्तरं मूर्खे (घ)	२०७
सुरदर रश्मिसमये मा कुब सुरभी	१२	यथा दद्यां भवति हि ...	...

श्लोकाद्याम्	श्लोकाङ्क	श्लोकाद्याम्	श्लोकाङ्क-
यस्यां शम्भर्यां च शम्भूतमात्रे	... ८६	रे रे चातक यातितोऽसि मयता ...	१८७
यस्याऽलीपत शम्भुसौमि	... ८८	रे रे दीप तिरस्त्रताखिलतम ..	१८८
यस्याशोरयिकुरनिकर	... १११	(ल)	
याऽस्य भौजमेक ...	... ८	लक्ष्मी लक्ष्म्यानी दूरपाती च	१६०
या पाथिरङ्गलालिता सुसरला	... १८१	लक्ष्मीनाथ बहसि गदऽस्तस्य ...	१७०
या पूष्णे हरिणा मयादसमये	... ४२	लक्ष्मीयं न मीलत यव मीलत ...	१९२
यावद् भारतवर्षं स्यात् (४ ख) १८१		लक्ष्मी इति गोविन्द श्रीदामिन् ११७	
येन ध्वस्तमगोमवेन वलिजित् (क)(ख) ८८		लक्ष्मा मानसुता समाद्यरणिता भिषा १८८	
येनामी जनिता वय प्रतिदिन ... २२१		लताकुक्ष गुह्यदददलिपु १ (ख) २४१	
ये पूर्व परिपालिता कलदल - २०६		लब्ध लब्ध सद्य विद्या सद्यमपि ..	१७८
येषां श्रीमदयशोदासुतपदकमले ... १६		लोकायां गदम्यान्धी समजनि १८५	
ये स्त्रीपुत्रप्रदुक्तमनसलोचान ... १११		लोले ब्रूहि कपालिकाभिनि पिता १०८	
यो य जनापकारणाय सज्जपाय (ख) १७१		(व)	
यो तौ यद्गकपालभूषितकरो ... ८८		वयं यस्वीवदनयामयरीरभागे १५८	
(१)		वदत लज्जाम चणमपि भजत ७०	
रवाकर कि कुपते क्षरवी ... १११		वर पचच्छेद सनदमधवन्मुक्त १९८	
रवेरस तेज समुदयति ... १४१		वल्गु शङ्खविधायक तव पाल ... १०८	
रसाय तस्ये नम सङ्कटस्य ... १११		वाच वल्लभयत्युमापतिधर १५६	
राजीवानि विहासयन् कुमुदिनी ... १४१		वायवां वायवाकोटि कुपितरजटलि १८५	
राधामोहनेनमन्दिर त्रिगमिषो ... ८२		वापी सत्यजनाशया विषमयो ... १८६	
रामप्रेरितचन्द्रकान्तपटित ... २१		वास सत्यमिद प्रयच्छ ननु वा स्यादे २०७	
रश्मोदिति जलधि हरिर्दिविषदो ... १२२		वास श्रेयसिवात्तरेण सङ्ग २११	
रश्मि वपुर्न च विलीन ... १०८		वासांसि तज्जवांसिवादिजडया .. १०	
रे भूटा चार्णराज्ञा प्रसन्नमुज्जङ्ग, ७६७		विद्याता कति सनि मूर्धरगया १२८	
रे यन्निनीदल तयाव तया चरिव (ख) १२०		विघ्ननासावलिखयको . . . ८८	

श्रीकाव्याय	श्रीकाव्य	श्रीकाव्याय	श्रीकाव्य
विद्या नाम नरस्य कौर्णिरतुला . २४२	शिवो ब्रह्मा ब्रह्मा प्रलयपतिना . ७८		
विद्या मे धरिता ततोऽजनिं सुते २०८	श्रीर्षां मोकुलमण्डली पद्मकुल ३०		
विद्या सत्कविता तया सृजयता ... २८६	शैलं शातयति नृपत प्रमयति प्रज्ञा २८४		
विद्याया विद्वन्निष्ठाया (१ छ) २८१	श्रीलाविद्याकाव्यसामोरिकाया . १५१		
विभिन्नेवेदमादिष्ट स्वर्गं कर्षयता (ग) २५०	शृङ्गारो य शिवायां कवच इह ५२		
विनाद बहिर्विलस्यान् स्थितमार्जार २८८	श्रेवे भवभराकाले श्रिया श्रेते ... २००		
विदस्य ईतुर्यङ्ग शीयसे त्वम् (ख) ८०	श्याम यज्ञोपवीत तव किमिति १४५		
विदस्य ईतुरमरैकङ्ग शीयसे (घ) ८०	श्यामचेतावृणान्न जलधरणि . ८५		
विद्याधारी हि वायुस्तदुपरि ... १०८	श्रीकाव्यालिङ्गनेन ८१		
विद्युर्वा त्रिपुरातकी भवतु ... ९	श्रीमन् वसन्त भवतोऽभ्युदये तदथा २२१		
वह्नीऽथ पतिरेव मयसकलत ... २७५	श्रुतिमपरे श्रुतिमपरे ४६		
वैदापत्रे स शङ्गे रचितनिजगुह ... १८८	सुखापि माधव स्वामी ६		
वैपसे कापयो भय जङ्गम ... २२८	श्राध्या बन्धनवेदना चरन्त्यो श्राध्या १८५		
वैकुण्ठाभिप्रणीत कमलपुतत्रिहा १४९	श्रेवे कोचन मय्यनुपविष्ये १६९		
वैदेहि पात्र कलसीहवधर्षणो ... २८	श्वरस्यहनिवास स्वर्गवासो २००		

(३)

महाब्दे रन्धुगुर्धामुद्रपञ्चनायके(क)१७८

(४)

महा धेय भवति विफला बाधकाम्(ख) ६९	मग्नत्वाति गुणी गुह्य मुचिमपाद २१८
ममोऽन कुटिली बहिष्क धवलो ... ८	मगरसन्तिसमरस्येष्टया ... ७६
ममो टरन्ते परिभूषमावे न कस्य (ङ) २८०	मसर करिवर धीर मा मदंघ २०४
मगर संहर वसन्ततामिसा . १८८	मर्थ सत्य भवतु भवतो भावित (ग) ३२
मन्दापने श्रुतिकदोरमल जलिन ... ४००	मदमज्जाल मुर्खकोटिनस धनु . २४४
मोक्षत्र कपटानुसारकुम्भो ... १२०	ममस्तेद पुष्पकपदस्य सधमौ ३०८
मोक्षप्राप्तकृतितानि निन्दविषय ... १४७	ममपामादित्यप्रियकमनिर्गो (क) २४४
मिदस्य निन्दया हि याऽन्यजद (ख) ६८	ममाप्य विषयान् सधमान् य कथे (क) २७७

श्रीकाव्यांश	श्रीकाव्यः	श्रीकाव्यांश	श्रीकाव्यः
समुद्दिष्टमन्त्रानतलजलपानि	(ख) २४४	स्वपीरुपमहायया समयदीवदुःखीऽपि १२१	
सम्पुष्टवर्गो पिशुनो भवति सदा	२४४	समायेन हि व' सुप्तो धादि ... १०४	
सर्वज्ञ त्व ददसि बहुधा दीयतां ... १८८		स्वसि प्यगिनवे तृणै यद्य ... १६१	
सर्वदा सर्वदोऽसीति लूयसे ... १९१		लेदसे कुत ईदृश प्रियतमे ... ११५	
सर्वस्वापहारी न तस्करचरो	(ख) १८८	(६)	
महत्वालो नाग स्वप्नमपि भवात्	३४	इसा पञ्चवनायया मधुलिङ्गो माध्वीक ११६	
सा माता मम भारती प्रतिदिन ... २६५		इहो मोगतनो हरि किमुदधे ... १११	
सायसम्भिन्नङ्गीकृते नलिचटा (क) १८०		इरता मम सुरतदिगौव्यतिकर ... १८	
सीते ना कुह सम्भ्रम यदधुना .. २१		हर हर ह रति मे ... १०६	
सुतवा सीभाग्यच्छित्तमनितामद ... २१६		हरिहरयोरिह भेद .. ८०	
सुवन्शी भक्तिर्न क इह रघुकारे ... १६४		इलम्बलकुशीदके त्वयि न भू ... ११०	
सुयता वेदनागैरमदुरिणज .. २०४		हे धारधर धीर गौरनिकरैरेषा रसा २५२	
सैवर्ध्वं विबुधास्तमन्त्रविपु ... १६८		हे पद्मिनीपद भवचरित (क) २२०	
सैवां नो कुर्वते करोति न क्वपि . ८१		हेर्वा भारजतानि वा मदमथां ... १६४	
खलतया मौलतया दूरतया . १८५		हे खलि चयिजे स्वभावचपली (क) १६	
स्व'लिशुनोरेषविषातवीरे .. २०५		हे हेमकार परदुःखविषागमूढ ... ४१०	
वज्रखमापोय दृढ यथेष्टम् .. १८९		हे हेरम्ब किमन्व रीदिवि तद्य ... ८८	

उड्डट-सागरः

तृतीय-प्रवाहः ।

देवता-तरङ्गः ।

परब्रह्म ।

(१)

ब्रह्मा विष्णुः पिनाको शिखियमपवनाः पाशचन्द्रार्कशक्रा
नागा गन्धर्वदैत्या अहवसुमुनयः जैनपाषोधिभयः ।
देशा ह्योपाय मर्त्याः पशुपतगगणाः स्वर्गपातालपृथ्वयः
संलोना यस्य देहे वसतु मनसि मे विग्वरूपः स नित्यम् ॥

(उड्डटसागरस्य)

(२)

विष्णुर्वा त्रिपुरान्तको भवतु वा ब्रह्मा सुरेन्द्रोऽयया
भानुर्वा शशानक्षणोऽय भगवान् बुद्धोऽय सिद्धोऽयया ।
रागद्वेषविपात्तिमोहरहितः सत्त्वानुकम्पोद्यतो -
यः सर्वैः सह संस्कृतो गुणगणैः कस्मैचिदस्मै नमः ॥

(स्वामिदत्तस्य)

सुन्दरोध्याकरणस्योपसर्गसुन्दरन् विश्वपसर्गात्मकेन शोकेनावेन परब्रह्मोपा-
सनामुपदिशति —

(३)

यदिह कर्णधारो भवोदन्वति निष्परोषाधि सुदुष्प्रापम् ।
अवनिपर्यभिव्यापि संप्रति गिरो मनसोऽपि विषयीकुरु तत ॥

(सरस्वत्युपाधिकक्षणात्म्यस्य) .

(४)

निर्गणो निष्क्रियोऽप्यस्मि निष्कलो निरुपाधिकः ।
अरूपश्च विनोपायैरहं ब्रह्मास्मि निश्चितम् ॥
(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

ब्रह्मा ।

(५)

शृणालसूत्रधिकारिप्रेमसूत्रसंयतम् ।
करोति मिथुनेकं यस्तं नमामि प्रजापतिम् ॥
(उद्धटसागरस्य)

सरस्वती ।

(६)

श्रुत्वाऽपि भाधवः स्वामी सपत्नीति हरिप्रिया ।
तस्मिन्नेव स्थिरा या स्यात् तां नमामि सरस्वतीम् ॥
(उद्धटसागरस्य)

वीणा ।

(७)

बोधारवच्छलेन सरसव्याः खेदोन्मिष्यम् :—

आपाण्ड्यहृणादतिप्रणयितौ कण्ठे स्थिताहं प्रभोः
सर्वैरेव हरिप्रियेति कमला सोऽप्युच्यते माधवः ।
दूनाऽप्यस्मि न तेन मत्सुतगणाः पद्मासुतस्थानुगा
वाण्येत्याधिनिवारणाय सततं संगीयते बोधया ॥

संस्कृत-भाषा ।

(८)

॥ऽक्षयं बीजमेकं जगदखिनगिरा सर्वसाफल्यमूलं
या रम्यस्त्रिग्वर्णा भृदुमधुरपदालङ्घतिस्थितामाणा ।
या स्कन्दःसूषबद्धा विविधरमगुणा भूरिभावान्विता या
सा भाषा संस्कृतास्या प्रतिजनि कुरुतां सेवकां मां स्वकीयम् ॥
(उद्भटसागरस्य)

विष्णुः ।

(९)

शङ्खोऽन्तः कुटिलो बहिः धवलशक्रश्च वक्रं तथा
बद्धास्या च गदाऽम्बुजं मलयमवं शेषः सहस्राननः ।
वृचात्मा तुलसी चला च कमला हृत्कौस्तुभः प्रस्तरो
भक्तं दशयते हृतोऽपि कुटिलैरेतैर्हृद्दे हि तम् ॥
(उद्भटसागरस्य)

(१०)

भक्तिप्रद्विलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलसर्दिनी
 ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीतिहितप्राप्तये ।
 स्थावस्थैकमहानिधी रसिकता लक्ष्मोदशोस्तन्वती
 युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥

(भागवतानृतदत्तस्य)

(११)

किं पादं पदपद्मे समुचितं यत्रोद्भवा जाह्नवी
 किं वाऽर्घ्यं मुनिपूजिते शिरसि ते भक्त्याहृतं साम्प्रतम् ।
 किं पुष्पं त्वयि शोभते ब्रजपते सत्पारिजातार्चिते
 किं स्तोत्रं गुणसागरे त्वयि हरे केनार्चयेत् त्वा नरः ॥

। १

(१२)

भगवन् प्रति कक्षविद्ध हरिद्रक्षोणिरियम् —

दीनं मामपहाय विश्वभरणव्यापारभारं दधत्
 सामानाधिकरणमन्वयसुरीकृत्याऽसि विश्वभरः ।
 आस्तां तच्छरणागतं प्रतिदिनं मामेवमापीडयन्
 यद् गोविन्द जनार्दनो भवसि किं तेनापि नो लज्जसे ॥

विष्णु-लीला ।

(१३)

त्रौषेमे नगराद्यमूर्तिः कथं दास्यमीत्याह :-

एका भार्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च द्वितीया
पुष्टोऽप्येको भुवनविजयी मन्मथो दुर्निवारः ।
श्रेयः शय्या सदनमुदधिर्वाहनं पद्मगारिः
स्नानं स्नानं स्वगृहचरितं दास्यभूतो मुरारिः ॥

(जगन्नाथतर्कपञ्चाननस्य)

लक्ष्मीः ।

(१४)

मातः कर्म गुरुमपि कमले संत्यज त्वं विषादं
मा याहि त्वं बलभिदमयि संजृम्भमत्रैव तिष्ठ ।
मा गच्छेत् या भ्रमनमुदरयं मत्पुत्रः समुद्रः
प्रोत्थेदं यां प्रशमनमनयत् पातु सा लोकमाया ॥

(लङ्कटसागरस्य)

लक्ष्मी-चरित्रम्

(१५)

निर्गच्छति यदा लक्ष्मीर्नारिकेलफलाम्बवत् ।
निर्गच्छति यदा लक्ष्मीर्गर्जभुक्तकपित्थवत् ॥

(१६)

(क)

लक्ष्मीं प्रति सरस्वत्या दक्षत्रिरियम् :—

हे लक्ष्मि चणिके स्वभावचपले मूढे च पापेऽधमे
 न त्वं चोन्नमपात्रमिच्छसि खले प्रायेण दुष्टारिणौ ।
 ये देवार्चनसत्त्वशौचनिरता ये चापि धर्मो रता-
 स्तेभ्यः कुप्यसि निर्दये गतमतिर्नीचोऽपि ते वत्सभः ॥

(विष्णुकायाः)

(ख)

सरस्वती प्रति लक्ष्म्याः दक्षत्रिरियम् :—

नाहं दुष्टरिता न चापि चपला क्षुद्रो न मे रोचते
 नो शूरो न च पण्डितो न च शठो हौनाघरो नैव च ।
 पूर्वस्मिन् कृतपुण्ययोगविभवः प्राप्नोति मे सत्फलं
 लोकानामसहिष्णुता सखि कथं दृष्ट्वा तदीयं सुखम् ॥

(विष्णुकायाः)

(१७)

ब्राह्मणादिरदरिद्रा यतस्ते लक्ष्मीहपारहिता । एकदा सर्वे ब्राह्मणा मिलित्वा
 नारायणसमीपमपेक्ष्य कथुः देव चण्डालये पदमर्पयितुं लक्ष्मोद्दीप्तमनुबध्यत दिन
 चाभ्यासं चिरदारिद्र्यमपमन्यति । एतदाकर्ण्य लक्ष्मीं सरोपवाह माहं वदसि
 ब्राह्मणालये पदं करिष्यामि यतः :—

पीतोऽगस्त्येन तातयरण्यतलहतो वत्सभोऽन्येन रोधा-
 दा बाह्याद् विप्रवर्गेः स्ववदनविवरे धारिता मे सपत्नौ ।
 गेहं मे च्छेदयन्ति प्रतिदिवसमुमाकान्तपूजानिमित्तं
 तस्मात् खिन्ना सदाऽहं द्विजगणसदनं नाथ नित्यं त्यजामि ॥

रामचन्द्रः ।

(१८)

रामनाममहिम्नानं वक्ष्यति .—

माहात्म्यं परमं तवेव महतो हे राम नाम्नः क्षितौ
राकारं वदतो जनस्य सकलं निर्याति पापं हृदः ।
भूयस्तद् विप्रतीति रोधनविधावास्ते मकारस्ततो
जिह्वाये तव राम नाम वसतु श्रीपूर्णचन्द्रस्य मे ॥

(उद्धटसागरस्य)

(१९)

उरफुल्लेन्दोवराक्षो शशधरवदना विभ्रतो शुभ्रकान्ति
गत्वाऽसौ राजधानौ दशरथमवदत् कैकयो कोपयुक्ता ।
राजा रामाभिवेकाद् विरमतु सहसा निष्कलङ्गे कुलेऽस्मिन्
भूपुत्री यस्य पत्नी स च भवति कथं भूपती रामचन्द्रः ॥

सीता ।

(२०)

भूतिर्भूमितले पणः परिणये रामेण युद्धं सती
कान्तारे गमनं दशास्यहरणं सह्यापुरे रोधनम् ।
वञ्चौ शहरथ प्रजापयशसाऽरण्ये च निर्वासनं
यैवं जन्मत एव दुःखदलिता तां नौमि रामप्रियाम् ॥

(उद्धटसागरस्य)

(२१)

हर्यरासनभङ्ग कुञ्चतो रामस्त करकादिन्व यद्गमना सीतां प्रति तत्त्वस्था
चक्षुरियम् —

सीते मा कुर्व सन्धुमं यदधुना काठिन्यमद्भीकृतं
तद् रामस्य करद्वयेन धनुषो भङ्गाय नाङ्गाय ते ।
क्षौणी दीर्येति जोर्येति क्षितिरुहः शुथन्ति नीराशयाः
किन्त्वेका नलिनो, दिवाकरकरैरानन्दयु विन्दति ॥

(२२)

रामेव सह वन गच्छन्ती सीता सङ्गमं वर्णयति —

करैरेवात्युग्रैः प्रतपति रघूणां कुलपतिः
लपालेशं माता मयि न कुरुते कण्टकमयी ।
मम प्राणाधोऽयं, क्षणमपि विलम्बं न सहते
विधौ वामे वामः सुहृदपि च कामं रिपवति ॥
(हनुमत.)

(२३)

श्रीरामचन्द्रप्रेषित चन्द्रकान्तमण्डितमश्रुरीयक दृष्टा सीतायाः श्वेदीकृतित्वम् —

रामप्रेरितचन्द्रकान्तमण्डितस्वर्णाङ्गुरीयं निशि
शीताशोः करयोगतः स्रवदपः संवीक्ष्य सीताऽब्रवीत् ।
किं त्वं रोदिषि रामचन्द्रविरहात् तस्यैव पाणिग्रहे
विच्छेदः स्फुट एव किं न विदितं मां वीक्ष्य सुस्रं भव ॥

दशरथः ।

(२४)

दशरथस्य धनुकारधमार्गं —

प्राणाधिके वर्नं रामे सुमन्त्रे च गृहं गते ।
त्यक्तो राजा सुतत्यागादविश्वस्तैरिवासुभिः ॥

हनुमान् ।

(२५)

हनुमत शीघ्रं वर्णयति —

चतुर्थजः पञ्चमगो दृष्ट्वा प्रथमसन्धवाम् ।
द्वितीयं तत्र निक्षिप्य द्वितीयमतरत् तदा ॥

रावणः ।

(२६)

सीताहरणकाले कपटिम् रावणं वर्णयति :—

डिम् डिम् डिम् डिम् डिडिम् डिम्
डिमिमिति डमरुं वादयन् सूक्ष्मनादं
वम् वम् वम् वम् ववम् वम्
प्रबलगलवलैस्तालमालम्ब्य तुल्यम् ।

कर्पराक्लृप्तमध्याश्रित-

सकलतनू रुद्रमुद्रासमुद्रो

मायायोगो दशास्यो

रघुरमणपुरप्राङ्गणे प्रादुरासीत् ॥

अहल्या ।

(२७)

नागवो मूर्तिं दृष्ट्वा अहल्या श्रीरामचन्द्रं प्रार्थयति :—

भूमौ दत्त्वा पदमिह समाधेहि चेलास्रलेऽस्मिन्

नाथाऽप्राप्यं त्रिजगति रजः पादपद्मद्वयस्य । ॥

योषा दोषास्त्वदमनुदिनं नित्यरोपस्तपस्वो

यस्य स्पर्शाद् रघुवर पुनर्नेदृशा स्या कदापि ॥

अगस्त्यः ।

(२८)

नि शिरयोतोऽभितस्त्रिभ्राजस्य अगस्त्यस्य प्रयाः समीपे लङ्ककुङ्कुमसमुद्रवन्धनवार्त्ता-
चपलं निरपेकमिति सीतां प्रति रामस्योक्तिः :—

वैदेहि पाश कलसोद्भवधर्मपत्नीं

तत्र स्थिता च कथय स्वकथाः समस्ताः ।

क्षत्रेऽपि मा वद पयोनिधिवन्धवार्त्ता

सैषा मुनेयुलुकिताम्बुनिधेः कलत्रम् ॥

कृष्णः ।

(२८)

चूड़ायां शिखिपिच्छिनी तिलकिनी भालेऽधरे वंशिनी
 पीनांसे वनमालिनी कटितटे पीताम्बरालम्बिनी ।
 पादे नूपुरिणी तथा नयनयोः प्रेमानृतापाङ्गिनी,
 लीला काचन वर्त्ततां मनसि मे राधामनोमोहिनी ॥
 (उद्वटसागरस्य)

(३०)

धासोसि व्रजवासिधारिजदृशां हृत्वा हठादुच्चकै-
 र्यः प्राग् भूरुहमारुरोह स पुनर्वस्त्राणि विस्तारयन् ।
 ग्रीडाभारमपाचकार सङ्घसा पाञ्चालजायाः स्वयं
 की जानाति जनो जनार्दनमनोवृत्तिः कदा कीदृशो ॥

बालगोपालः ।

(३१)

मातः आम्बसि तिष्ठ गोरसमहं भयामि मन्यानकं
 प्रालम्ब्य स्थितमौखरः सरभसं दीनाननं वासुकिः ।
 सासूयं कमलालया सुरगणः सानन्दसुद्वङ्ग्यं
 राहुः प्रैक्षत यं स वोऽसु शिवदो गोपालबालो हरिः ॥

कृष्णलोला ।

(३२)_५

कदाचिद् गोपबालकं सह कौटनं कृष्णं कौटोपदेशत्वाज्जिह सुदामा साभीष्टं
प्रार्थयते —

(क)

यतस्त्र श्रीकृष्ण स्वदिशि पतितानां धृतिविधौ
त्वमङ्ग क्रीडाया विगुणदिशि यानं परिहर ।
गलश्राही त्याज्यस्तव च परिहार्यः करधरो
बली वा क्षीणो वा न परिहरणोऽयौ हृतपदः ॥

सुदामास्य प्रति कृष्णस्योक्तिः —

(ख)

शङ्का चेयं भवति विफला बाधकात् ते सुदामन्
धार्त्यः पादः कथमपि न मे केनचिद् वा कदापि ।
धर्तुं कथित् स्वभिलषति चेत् पादयुग्मं मदौयं
स्त्रीयक्रोडे तमिह कुरुते सुक्तिमाता तदानोम् ॥

कृष्ण प्रति पुनः सुदाम स्वमतनिवदनम् —

(ग)

सत्यं सत्यं भवतु भवतो भाषितं भक्तिलभ्य
सा नास्माकं भवति जननी सुक्तिमाता विमाता ।
भक्त्या मातुर्हरिचरणदादु गर्जनाद् भीतभीता
हृन्दारण्ये विचरणविधौ साऽसमर्था सदैव ॥

मुरली ।

(३३)

रुण्य भयोरवोऽवेतनमपि वस्तु रसवत् करोतीत्याह —

मुरहर रन्धनेसमये

मा कुरु मुरलीरथं मधुरम् ।

नीरसमेधो रसतां

कथानुरप्येति कथतनुताम् ॥

(३४)

श्रीकृष्णस्य वैष्णवदिग्व्य कस्यादिद भोषिकाया स्नेहोक्तिरियम् —

कौशल्यासुतसव्यपाणिनिहितं सद्यशजं सङ्गुणं

सोर्ता पूर्णमनोरथाच्च विदधे भङ्ग्या स्वदेहं धनुः ।

श्रीकृष्णाननपाणिपल्लवसखः क्लिप्नासि मा निर्गुणः

सच्छिद्रय कुवशजोऽसि सुतरा वेणो न ते दूषणम् ॥

नूपुरम् ।

(३५)

एकदा नूपुर परिहृष्टमुद्यत कृष्ण प्रति नूपुरधोक्तिरियम् —

अमी पुरस्या सखलाः सुनिद्रिता

न नूपुरं मुञ्च सुखेन यास्यसि ।

यदि त्यजेः शीघ्रदपङ्कजाश्रितं

हरे तवास्यातिरियं भविष्येति ॥

हरिनामकीर्त्तनस्थ-मृदङ्गः ।

(३६)

हरिनामसङ्कीर्त्तनकाले मृदङ्गोलितानां “धिक् तान् धिक् तान् धिगेतान्” इति
शब्दानां हेतुमाह —

येषां श्रीमदयशोदासुतपदकमलैः नास्ति भक्तिर्नराणां
येषामाभीरकन्याप्रियगुणकथने नानुरक्ता रसज्ञा ।
येषां श्रीकृष्णलीलालितनिश्चमने सादरौ नैव कर्णौ
धिक् तान् धिक् तान् धिगेतान् कथयति नियतं कीर्त्तनस्थो मृदङ्गः ॥
(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

कृष्णविरहे गोकुलावस्था ।

(३७)

श्रीकृष्णविरहे गोकुलावस्थां वर्णयति उद्भट —

शीर्षां गोकुलमण्डलीं पशुकुलं शृण्वाय न स्पन्दते
मूका कोकिलसंहतिः शिखिकुलं न व्याकुलं नृत्यति ।
सर्व्वं त्वद्विरहेण हन्त नितरा गोविन्दं दैन्यं गताः
किन्त्वेका यमुना कुरङ्गनयनानेवाम्भुभिर्वर्द्धते ॥

(३८)

यदवधि मथुरामगम-

स्तदवधि गोपाल गोकुलदशैतादृक् ।

दिशि दिशि सुलभा सुमनो-

माला विमला कमलदलन्तु दुरापम् ॥

राधिका ।

(३८)

दीर्घ्यां पञ्चविंशो नखैः कुसुमिनी लोलालकैर्भृङ्गिणी
दन्तैः कोरकिणी स्मितैः सुषमिणी काञ्चोशियावालिनी ।
पीनोत्सुङ्गकुचद्वयेन फलिनी हृन्दावनस्यायिनी
काचित् कल्पलता सदाशु हृदि मे कृष्णदुमालम्बिनी ॥
(उद्धटसागरस्य)

(४०)

काचिद् दूती यौलक्ष्यसमौषे राधिकाया विरहवशां निवेदयति —

चक्रे चन्द्रमुखी प्रदीपकलिका धात्रा धरामण्डले
तस्या दैववशाद् दशापि चरमा प्रायः समुन्मीलति ।
तद् द्रूमः शिरसा नतेन सहसा त्रीकृष्ण निक्षिप्यतां
स्नेहस्तप तथा यथा न भवति त्रैलोक्यमन्त्रं तमः ॥
(भानोः)

(४१)

निगमतरोः प्रतिशार्ख

मृगितं मिलितं न तत् परं ब्रह्म ।

मिलितं मिलितमिदानीं

गोपवधूटीपटाक्षले नक्षम् ॥

(४२)

अक्रूरो यदा कृष्णमादाय मयुरां प्रस्थातुमुद्यतस्तदा कृष्णस्तूर्णमेव भागनिष्कामौति राधिकासुवाच । अथ कृष्णो न पुनरायनिष्यतीति निवेदयन्तं कृष्णप्रेरितमुद्धवं प्रति राधिकाया चक्रिरियम्—

या पूर्वं हरिणा प्रयाणसमये संरोपिताऽऽशालता
साऽभूत् पल्लविता चिरात् कुसुमिता नेत्राम्बुसेकैः सदा ।
विज्ञातं फलितेति हन्त भवता तन्मूलमुन्मूलितं
रे रे माधवदूत जीवविहगः क्षोणः कमालम्बते ॥

(४३)

इन्द्रावनात् प्रत्याङ्ग्यं चङ्कटं श्रीकृष्ण राधिकावम्बा कथयति—

यस्यां यस्यां भवति हि तिथौ पुष्टिभाक् शीतलांश-
स्तस्यां तस्यां रतिरसमयी चीयते सा मृगाक्षी ।
मन्ये धाता घटयति विधुं सारमाकृत्य तस्या-
स्तस्माद् यावन्न भवति तिथिः पूर्णिमा तावदेहि ॥

(४४)

कूजति किल कोकिलकुलं चञ्चलकलनादं
लैमिनिरिति जैमिनिरिति जल्पति सविपादम् ।
नीलनलिनमाख्यमहह वीक्ष्य पुलकवीता
गरुडं गरुडं गरुडेत्वपि रौति परमभीता ॥

गोपी ।

(४५)

धन्या गोकुलकन्या

वयमिह मन्यामहे जगति ।

यासां नयनसरोजं

सुरञ्जनोऽभूदिरञ्जनः साक्षात् ॥

नन्दः ।

(४६)

श्रुतिमपरे स्मृतिमपरे

भारतमपरे भजन्तु भवभीताः ।

अहमिह नन्दं वन्दे

यस्यालिन्दे परं ब्रह्म ॥

यशोदा ।

(४७)

किं ब्रूमस्त्वां यशोदे कति कति सुकृतक्षेत्रवृन्दानि पूर्वं
गत्वा कीदृग्विधानैः कति कति सुकृतान्यर्जितानि त्वयैव ।
नो शक्नो न स्वयम्भूर्न च मदनरिपुर्यस्य लेभे प्रसादं
तत् पूर्णब्रह्म भूमौ विलुठति विलपन् क्रोडमारोदुकामः ॥

द्रौपदी ।

(४८)

दुष्योधनं प्रति द्रौपद्या स्तुतिरित्यम् :—

पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरताऽनुजे ।

इतरेषु च पाञ्चाल्यास्त्रितयं त्रितयं त्रिषु ।

दशवताराः ।

(४९)

यस्याऽस्तीयत शल्कसीन्नि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं

दंष्ट्रायां धरणीं नखे दितिसुताधोशः पदे रोदसी ।

क्रोधे चतुर्गणः शरे दशमुखः पाणौ प्रलम्बासुरो

ध्याने विश्वमसावधार्षिककुलं कस्मैचिदस्मै नमः ॥

शिवः ।

(५०)

गङ्गाजलं शिरसि ते

हैमवती वामभागसम्पन्ना ।

भाले तुषारकिरणो

ममेहि गिरिश त्रितापतप्तं हृत् ॥

(उद्भटसागरस्य)

(५१)

यः स्थाणुः स्वयमेव पर्वतगतो मूलेन हीनय यः
साऽपर्णा स्वयमेव यस्य लतिका पुष्पो विशाखस्तथा ।
यो नित्यश्च परोपनीतकुसुमोऽभीष्टं प्रसूते फलं
स स्थित्वा मम भूरिपद्मिषद्दि प्राप्नोतु पुष्टिं पराम् ॥
(उद्भटसागरस्य)

(५२)

शृङ्गारी यः शिवायां कुरुष्व इह रतौ मन्मथे वीर भास्ते
बीभत्सः कौकसौघैः फणिगणभयकृत् तुङ्गदेहाङ्गुतय ।
रौद्री दक्षे च नमो दिशि दिशि हसकृद् भक्तिभाजि प्रयान्तो
यन्देऽहं तं महेशं नवरसरसिक्कं नीरसः पूर्णचन्द्रः ॥
(उद्भटसागरस्य)

शिवलीला ।

(५३)

शिवस्य सम्प्रयमूर्तिधारणस्य चतुर्मासः—

अक्षुं वाच्छकृति वाहनं गणपतिराखुं क्षुधार्तः फणी
तं च कौश्वपतेः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाननम् ।
गौरी जङ्घसुतां हिनस्ति च कलानायं कपालानली
निर्विषः स शिवः कुटुम्बकलहाद् मूर्तिं दधौ शृङ्गयीम् ॥

(५४)

शिवस्य दिगम्बरलङ्कारश्च कथयति :—

सहस्रांस्यो नागः स्वयमपि भवान् पञ्चवदनः
 पङ्कास्यो हन्तैकस्तनय इतरो वारणमुखः ।
 चिरं भिक्षावृत्तिर्भवति च कथं वर्त्तनमिति
 ब्रुवत्यां पार्षत्यां समभवदुमेशो विवसनः ॥

(५५)

शिवस्य श्मशानवासित्वहेतुमाह :—

किं गोत्रं किमु जीवनं किमु धनं का जन्मभूः किं वयः
 का विद्या किमु सद्य के सहचराः के वंशजाः प्राप्तिनाः ।
 का माता च पिता तवेति गुरुणा पृष्टो विवाहे शिवो
 मालिन्येन हृदः स्वकीयभवनं त्यक्त्वा श्मशाने स्थितः ॥

(५६)

शिवस्य “भोलानाथ” इति नामबह्वचकारणं कथयति —

धत्ते कालीपदाङ्गं शिव इव जगतां वञ्चनार्थं महेशो
 धूर्त्तो मर्त्यास्थिमालामुजगचयचितामस्रदेहोऽग्निभालः ।
 भोलानाथप्रसिद्धिः कथय कथमभूज्जोकतोऽसावमुष्य
 त्वं वित्ते स्वतः स्यात् पितरि मृत इदं न स्मृतं यत् सुतानाम् ॥

(५७)

शिवस्य शयनपदङ्गणकारणं वक्ति —

तव चरणसरोज दुर्लभं देवताभि-

र्निजहृदि जगदम्ब त्र्यम्बकः समिधाय ।

यदभवदतिभावानन्दनिखन्दमूर्तिः

शवमिति शिवमाहुर्गूढतत्त्वानभिज्ञाः ॥

(५८)

शिवस्य स्रवचसि कालीपदधारणकारणमाह —

देवैर्मन्यितदुग्धसागरतलादुत्थापितं भोक्षणं

पीत्वा भूरि विष पुनः पशुपतिस्तत्त्वचालया विह्वलः ।

विन्यस्योरसि कालिकापदयुग कैवल्यदं शीतल

संप्राप्याऽतुलनिर्वृतिञ्च बहुलामद्यापि तस्योञ्जति ॥

(५९)

शिवस्य विषपानकारणं कथयति —

हरता मम सुरतटिनी-

व्यतिकरमरणेऽपि तुल्यैव ।

गङ्गाधर इति गरलं

करतलतरलं निजयास ॥

(६७)

कालिकाया नमस्तुभ्योपादयति :—

गिरीशि प्रत्यूषे निशि च दिवसान्ते च दिवसे

प्रसूतौ जन्तूनां जगति जनयिषि प्रतिदिनम् ।

परिव्यासा वस्त्रावरणसमयं नैव लभसे

भवत्या नमनं भगवति भवत्येव तदिदम् ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(६८)

कदाचित् कश्चित् कुलालो दक्षिणामूर्तिं निर्गम्य विलोक्य रात्रौ न्यवेदयत् ।
 स राजा लक्ष्मणः स्वयंभामय प्रतिमाञ्च तां विलोक्य नितरां सन्तुष्यन् 'किमद्भुतं' इत्य-
 ब्रवीत् । उद्धटो बाणेश्वरविद्यालङ्कारस्य तं 'किमद्भुतम्' इति वाक्याय छन्दसा
 पूरयामास :—

(क)

शिवस्य निन्दया हि याऽत्यजद् वयुः स्वमेकदा ।

तदद्विपद्भजद्वयं शिवे शिवे 'किमद्भुतम्' ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

एतदाकर्ण्यैव पार्श्ववर्ती शाकशिरोमणिः रामप्रसादयेतसि दुःखमनुभवन्
 वक्ष्यमाणश्रीकनुवाच :—

(ख)

महायुद्धमध्ये सदानन्दरूपा-

पदस्पर्शमात्राच्छ्रवोऽभून्महेशः ।

शिवे पादपद्मं न दत्तं कदाचि-

न्न वाच्यं न वाच्यं कदापि त्वयेदम् ॥

(रामप्रसाद सेनस्य)

(६८)

देव्या दशभुजात्कारणं जिज्ञासमानं प्रति भक्तस्योक्तिरियम् —

आविष्कृतैर्दशभुजैर्दशदिग्भवेभ्यो

दुःखेभ्य आशु परिमोचयितुं स्वभक्तान् ।

कैलासनाम निजधाम विहाय भूमौ

दुर्गागता दशभुजा तनुते शुभं नः ॥

(७०)

काली कटितटे करग्रेणीं गन्धे विरोमासाय उदं धारयतीत्यह —

वदन्तं त्वन्नाम क्षणमपि भजन्तं तव पदं

जघन्तं वा जन्तुं जननि जनुरन्तं तव मनुम् ।

चतुर्बाहुं कर्षुं कमपि चतुरास्यं कमपि किं

करग्रेणीकाक्षीं वहसि बहुमुण्डस्त्रजमपि ॥

गङ्गा ।

(७१)

जननि सुरतटिनि भवतीं

कदाचन न पतितपावनीं मन्येऽहम् ।

शूली गदी च तीरे

नीरेऽपि नृतः पुनरपि शूली गदी च ॥

(उद्धटसागरस्य)

(७२)

यद्गर्भे सुखदे स्थितस्य न पुनर्गर्भागतिर्दुःखदा
 गर्भक्लेशनिवेदनाय मुनिना गर्भे धृता यैकदा ।
 या सेव्याऽपि च सेवकोपपदगा पुत्रस्य या क्रोडदा
 सा हृन्दारकहृन्दवन्दितपदा माताऽसु मे सर्वदा ॥

(उद्धटसागरस्य)

(७३)

पायं पायमपायसञ्चयहरं गङ्गे त्वदीयं जलं
 नायं नायमनायकोऽहमसकृद् मूर्त्तिञ्च नेत्रे तव ।
 स्मारं स्मारमसारसंस्मृतिहरं गङ्गेति वर्षेद्य
 स्मरं चारमितस्ततस्तव तटे सुतो भवेयं कदा ॥

(उद्धटसागरस्य)

(७४)

किमदनीय भूयते यत् त्रिवेणीनिवासिनी वादस्याधिकशतवर्षमयस्य गङ्गातीर-
 स्सस्य स्मार्तनैयायिकशिरोमणेर्जगन्नायतर्कपञ्चामस्य समीपे तस्य प्रधाननैयायिकश्चाप-
 कथित् इष्टवान् शुद्धेन ईश्वरतत्त्वविषये बहुम् मिषा प्रदत्ता भवतैव, किन्तु एकदा
 एव उक्त्वा ईश्वरस्य स्वरूपनिर्णयो न कृतः । तदाप्यपाध्याय प्रकटशमभूत्किञ्च वक्ष्यमाण-
 शोकेन उत्तरमिदं कृतवान् । इयमपि किमदनीय भूयते यत् शोकपाटान्त एव तस्य
 प्राणवायुनिर्जंगमः —

नराकारं वदम्येके निराकारञ्च केचन ।

वयन्तु दीर्घसम्बन्धाद् नाराकाराम् (नीराकाराम्) उपास्महे ॥

(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

(७५)

कथिद् गङ्गाभक्त कविमंज्जनरेण गङ्गागाथाया कथयति —

गङ्गे विदोषनाशाय त्वयि मज्जति यो जनः ।
तं करोषि चतुर्दोषं मातः कथं विकल्पसे ॥

(७६)

प्रयाने गङ्गायसुनासरस्वतीसमागमस्थानं युक्तवेणी, शिवेभ्यां तु गङ्गात यमुना-
सरस्वतीभिर्द्वेषात् तत्स्थानं मुक्तवेणीति कथ्यते । अतस्तव जाग्रवी मन्दवेगेति लक्ष्यते ।
असौव जाग्रवीवेगमाप्यस्य कारणं जिह्वासुना बर्हमानाधिपेन घटो बाणेश्वरविद्यालङ्कार-
पाद —

सगरसन्ततिसन्तरणेष्वह्या

प्रचलिताऽतिजवेन हिमाचलात् ।

इह हि मान्द्यमुपैति सरस्वती-

यमुनयोर्विरहादिव जाग्रवी ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(७७)

श्रीलक्ष्मि प्रति राधिकाया उक्तिरित्यम् —

अम्बुजमम्बुनि जातं

क्वचिदपि न तु जातमम्बुजादम्बु ।

त्वयि मुरहर विपरीतं

पदाम्बुजात् त्रिपथगा जाता ॥

गङ्गालीला ।

(६८)

शिवशिरो विहाय गङ्गा कथं धरणीतलमागयेत्याह —

शिवा कृष्टा दृष्टा प्रमथपतिना मूर्धकलिता

परित्यक्ता गङ्गा बहुतरतरङ्गा किमु कृपा ।

जनिभ्य पापिभ्य प्रमथपतिता दातुमधुना

समायाति चौणी त्रिभुवनजनत्राणसलिला ॥

गणेशः ।

(७९)

विघ्नश्यालावलिखगवरो विघ्ननागैकसि हो

विघ्नध्वान्तप्रखरमिहिरो विघ्नशैलैकवज्र ।

विघ्नान्भोदप्रबलपवनो विघ्नसिन्धोरगस्थो

विघ्नारण्यप्रबलदहनो नोऽवताद् विघ्नराज ।

(उद्भटसागरस्य)

कार्तिकेयः ।

(८०)

माता यस्य धराधरिन्द्रदुहिता तातो महेशस्तया

भ्राता विघ्नकुलान्तकः पितृसखो देवो धनानां पति ।

ख्यातः कौञ्चविदारणे सुरपते सेनाग्रणी परमुख

स्तद्गुर्देवबलेन किं न घटते कुत्रापि पाणिग्रह ॥

(भानुसेनस्य)

भृङ्गौ ।

(८१)

सेवां नो कुरुते करोति न कृपिं वाणिज्यमस्यास्ति नो
पैत्रं नास्ति धनं न बान्धवबलं नैवास्ति कश्चिद् गुणः ।
द्यूतस्त्रीव्यसनं न मुञ्चति तथापीशस्तदेतत् फलं
किं मे स्यादिति चिन्तयन्निव हगो भृङ्गौ चिरं पातु वः ॥

तौर्य-महिमा ।

काशी ।

(८२)

सुतोर्जङ्गुमारिका प्रजनिका मुक्तिप्रदा काशिका
युक्तं राजति तद्वयं नृतचयं काश्यां स्मरारिः स्वयम् ।
मोक्षे दीक्षयिता स्थिता गिरिसुता दीनासदानव्रता
किं लब्धुं विपदासदेऽपरपदे भ्रान्तं मनो भ्राम्यति ॥

(राखालदास न्यायरत्नस्य)

(८३)

गङ्गावाराणसीभेदं दर्शयति :—

यस्यां शम्भुर्या च शम्भूत्तमाङ्गे

शम्भोरन्यः कोऽनयोरन्तरजः ।

एतज्जाने मोक्षदा किञ्च काशी

पञ्चकोशी लक्षयामा च गङ्गा ॥

हन्दावन-वाराणस्यौ ।

(८४)

हन्दावनवाराणस्योरुत्कर्षापकर्षौ दर्शयति :—

(क)

काशीधाधि शिवमाहात्म्यं वर्णयति —

यत्रास्ते मणिकर्णिकाऽमलसरः खर्दीर्घिका दीर्घिका
 रत्नं तारकमक्षरं तनुभृते शम्भुः स्वयं यच्छति ।
 तस्मिन्नुत्तमधामनि स्मररिपोर्निर्वाणमार्गे स्थिते
 मूढोऽन्यत्र मरीचिकासु पशुवत् प्रत्याशया धावति ॥

(ख)

हन्दावनधाधि कृष्णमाहात्म्यं प्रतिपादयति —

घर्माम्भो मणिकर्णिका भगवतः पादाम्बु भागीरथी
 काशीनां पतिरंशमस्य भजते श्रीविम्बनाथः स्वयम् ।
 एतस्यैव हि नाम शम्भुनगरे निस्तारकं तारकं
 तस्मात् कृष्णपदाम्बुजं भज सखे निर्वाणमोक्षप्रदम् ॥

मूर्ति-समष्टिः ।

मूर्तिवयम् ।

(८५)

स्यामश्चेतारुणाङ्गा जलधरणिधरोरफुल्लपङ्के रुहस्या
 मोमासावित्युपेता रथचरणपिनाकीयद्द्वारशस्त्राः ।
 देवा द्वित्यष्टनेता जगदवनसमुच्छेदनीत्यत्तिदक्षाः
 प्रीता वः पान्तु नित्यं हरिहरविधयस्तार्क्ष्यगोहंसपत्राः ।

रामकृष्ण-मूर्तिः ।

(८६)

यः पूतनामारणलब्धकीर्तिः

काकोदरो येन कृतो विदर्पः ।

यशोदयापङ्क्तमूर्तिरव्यादु

नाथो यदूनामयथा रघूणाम् ॥

हरिहर-मूर्तिः ।

(८७)

हरिहरयोरिह भेदं

कलयति लोको विनाशास्त्रम् ।

अनयोः प्रकृतिरभिज्ञा

प्रत्ययभेदाद् विभिन्नवद् भाति ॥

(८८)

यौ तौ शङ्खकपालभूषितकरी पुष्पास्थिमालाधरी

देवौ द्वारवतीशमशाननिलथौ नागारिगोवाहनौ ।

द्वित्राक्षौ बलिदक्षयज्ञमथनौ श्रीशैलजायकभौ

पापं वो हरतां सदा हरिहरौ श्रीवत्सगङ्गाधरी ॥

(८९)

(क)

(समाधवपचे, शोकस्यास्य चाकृतिरियम्)

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्वायः पुरा स्त्रीकृतो
 यद्योद्धृतभुजङ्गहारवल्लयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
 यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति सुत्यं च नामामराः
 पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥

(ख)

(माधवपचे शोकस्यास्य चाकृतिरिति)

येन ध्वस्तमनोऽभवेन बलिजित्वायः पुरा स्त्रीकृतो
 यद्योद्धृतभुजङ्गहारवल्लयोऽगं गां च योऽधारयत् ।
 यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति सुत्यं च नामामराः
 पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः ॥
 (भारवेः, केषाचिन्मते चन्द्रकस्य चन्द्रकस्य वा)

अर्द्धनारीश्वर-मूर्तिः ।

(९०)

(क)

कविः शोकैः शिखिन् एव कोश्वरं दर्शितवान् येन वसनातिशयच्छन्दसा निषहेनादेन
 द्रीडेन दुर्गामाहात्म्यं वर्णितं, क्षिन्वन्त्य प्रतिपादितं बह्वधमसाष्टमवधेषु विद्युत्तेषु पद्यमिदं
 इन्द्रवशाच्छन्दसि परिचयत भवति तथा सति शिखिमाहात्म्यं वर्णितं :—

(वसन्ततिलकचन्दसा गौरीसुतिः)

विश्वस्य हेतुर्मरैर्बहु गीयसे त्वं
विश्वंभरे श्वशिवे त्रिगुणात्ममूर्त्ते ।
चिद्वरोमतीऽपि परमां प्रथमं वदन्ति
त्वां योगिनस्तुतिपरा प्रणिधानदृष्ट्या ॥

(स)

(इन्द्रवज्राचन्दसा शिवसुतिः)

विश्वस्य हेतुर्बहु गीयसे त्वं
विश्वधरेश त्रिगुणात्ममूर्त्ते ।
चिद्वरोमतीऽपि प्रथमं वदन्ति
त्वां योगिनस्तु प्रणिधानदृष्ट्या ॥
(शार्ङ्गधरस्य)

गौरीशौरि-मूर्तिः ।

(८१)

श्रीकण्ठालिङ्गनेन प्रसदभरपरिभ्राजमानाननयी-
धाम्ना स्नेनेव दूरोक्तवबलिदनुजप्रस्फुरद्भूरिभूतिः ।
शम्भुद विश्वैकमाता निरतिशयलसच्छुद्धपायोजपाणि-
गौरी वा शौरिराशु प्रणयस्तु निखिलप्राणिनां प्रीणनानि ॥
(हरिहर शास्त्रिणः)

प्रश्नोत्तराणि ।

(१) कृष्णचन्द्रावली-प्रश्नोत्तराणि ।

(८२)

राधामोहनमन्दिरं जिगमिषोऽनूचावलीमन्दिराद्
 राधे क्षेममिति प्रियस्य वचनं श्रुत्वाह चन्द्रावली ।
 कंस क्षेममये विमुग्धहृदये कंसः क्व दृष्टस्त्वया
 राधा केति विलम्बितो नतमुखः स्मरो हरिः पातु वः ॥
 (लीलाशुक विलम्बमङ्गलस्य)

(२) कृष्णानन्द-प्रश्नोत्तराणि ।

(८३)

कृष्ण त्वं नवयौवनोऽसि चपलाः प्रायेण गोपाङ्गनाः
 कंसो भूपतिरलनालमृदुलग्रीवा वयं गोदुहः ।
 तद् याचेऽञ्जलिना भवन्तमधुना वृन्दावनं मां विना
 मा यासीरिति नन्दगोपवचसा स्त्रीणो हरिः पातु वः ॥

(३) कृष्णायशोदा-प्रश्नोत्तराणि ।

(८४)

कृष्ण त्वं पठ किं पठामि ननु मे शास्त्रं किमु ज्ञायते
 तत्त्वं कस्य विमोः स कस्त्रिभुवनाधीशय तेनापि किम् ।
 ज्ञप्तिर्भक्तिरयो विरक्तिरनया किं मुक्तिरेवासु ते
 दध्यादीनि भजामि मातुरुदितं वाक्यं हरेः पातु वः ॥

(८५)

मातः किं यदुनाथ देहि चषकं किं तेन पातुं पय-
स्तन्नास्त्यद्य कदास्ति तन्निशि निशा का वाऽन्धकारोदयः ।
वहे नैवशुभे निशाऽप्युपगता देहीवि मातुस्तदा
यक्षोजाम्बरकर्पणोदयतकरः क्षणः स पुण्यातु नः ॥

(लोलाशुक विल्वमङ्गलस्य)

(४) कृष्णसत्यभामा-प्रश्नोत्तराणि ।

(८६)

प्रहृष्ट्या कः कपाटे ग्रहरति कुटिलो माधवः किं वसन्तो
नो चक्षी किं कुलालो नहि धरणिधरः किं फणीन्द्रो दिजिह्वः ।
सुग्धे घोराहिमर्द्दी किमुत खगपतिर्नी हरिः किं कपौन्द्रः
श्रुत्वेदं सत्यभामाप्रतिवचनजितः पातु वयस्कपाणिः ।

(लोलाशुक विल्वमङ्गलस्य)

(५) दुर्गाकार्त्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि ।

(८७)

मातर्जीव किमेतदञ्जलिपुटे तातेन गोपायितं
वत्स स्वादु फलं प्रयच्छति न मे मत्ता गृह्णाण स्वयम् ।
मात्रैवं प्रहिते गुहे विषटयत्याकृत्य सम्याञ्जलिं
शम्भोर्भिन्नसमाधिरुद्धमनसो हासोद्गमः पातु वः ॥

(योगेश्वरस्य)

(६) दुर्गागणेशकार्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि ।

(८८)

हे हेरम्ब किमम्ब रोदिषि कथं कर्णौ लुठत्यग्निभूः
किं ते स्कन्द विचेष्टितं मम पुरा संख्या कृता चतुषाम् ।
नैतत् तेऽप्युचितं गजास्य चरितं नासा मिमीतेऽम्ब मे
तावेवं सहसा विलोक्य हसितव्यग्रा शिवा पातु वः ॥

(७) बलिवामन-प्रश्नोत्तराणि ।

(८९)

कस्त्वं ब्रह्मन्पूर्वः क्व च तव वसतिर्याऽखिला ब्रह्माष्टष्टिः
कस्ते नाथो ह्यनाथः क्व च तव जनको नैव तातं स्मरामि ।
किं तेऽभीष्टं ददामि त्रिपदपरिमिता भूमिरस्या किमेया
त्रैलोक्यं भावजं यो बलिमिदमवदद् वामनो वः स पातात् ॥

(८) राधाकृष्ण-प्रश्नोत्तराणि ।

(१००)

केयं भाग्यवती तवोरसि मणी ब्रूयेऽथर्वणं विना
कृत्वाऽस्याः प्रथमं विना क्व सहजो वर्णो मणेस्तादृशः ।
स्वीरूपं कथमस्य सिद्धनियमात् पृच्छामि यध्वाकृतिं
गुग्मे त्वत्प्रतिबिम्बमित्यपलपन् राधा हरिः पातु वः ॥

(१०१)

कस्त्वं भो निशि केशवः शिरसिजैः किं नाम गर्वोऽस्ति ते
भद्रे शौरिरहं गुणैः पितृपितुः पौत्रस्य किं स्यादिह ।
चक्री चन्द्रमुखि प्रयच्छसि न मे कुण्डीं घटीं दोहनी-
मित्यं राधिकया जितोत्तरतया दुःस्थो हरिः पातु वः ॥

(१०२)

कोऽयं हारि हरिः प्रयाहि विपिनं शाखामृगेणात्र किं
कृण्वोऽहं दयिते विभेमि नितरां कृण्वः कथं वानरः ।
सुग्धेऽहं मधुसूदनो व्रज सतां तामिव पुष्पान्विता-
मित्यं निर्वचनीकृतो दयितया क्लोणो हरिः पातु वः ॥
(शुभाङ्गस्य)

(६) राधागोपाङ्गना-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०३)

कृष्णविरहविधुरा राधिका प्रति तत्तस्या चक्रितियम् :—

कुन्दकुञ्जममं पश्य पुष्पितं सखि शोभनम् ।
अमुना कुन्दकुञ्जेन सखि मे किं प्रयोजनम् ॥

(१०) रामलक्ष्मण-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०४)

भ्रातः प्राप्य मामनातपभुवं प्राप्नोदयोऽयं रवि-
 नायासौ हिमचन्द्रमा इतरथा चास्मिन् कलङ्कः कथम् ।
 वंशेऽस्मिन् मदकीर्तितः कुमुदिनौ कस्मादियं काशते
 मद्येवं नलिनीप्रियाङ्गजननादास्यं करोति स्फुटम् ॥

(१०५)

के यूयं रघुनाथ नाथ किमिदं सत्योऽस्मि ते लक्ष्मणः
 कोऽहं वत्स स धार्य्य एव भगवानार्य्यः स को राघवः ।
 कान्तारे किमिहास्महे वत वृथा देशा गतिर्मृग्यते
 का देवी जनकाधिराजतनया हा जानकि क्वासि मे ॥

(११) रावणाङ्गद-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०६)

कश्चं बालितनूङ्गवो रघुपतेर्दूतः स बालीति कः
 को वा वानर राघवः समुचिता ते बालिनो विष्मृतिः ।
 त्वां वद्धा चतुरम्पुराशिषु परिभ्राम्यन् मुहूर्त्तेन यः
 सभ्यामर्चयति स निस्त्रय कथं तातस्त्वया विष्मृतः ॥

(हनूमतः)

(१२) लक्ष्मीनारायण-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०७)

धन्या देवकुले गिरीन्द्रतनया गौरी महामुन्दरी
यस्माद् ब्रह्मपतिं विहाय जटिलं नान्यं जनं सेवते ।
लोले त्वच्च विहाय मा धनवतां गेहेषु तिष्ठेः सदा
कः प्राणिश्चर वक्ति तद् बुधगणास्ते मे सपत्नीसुताः ॥

(१०८)

देवि त्वं कुपिता त्वमेव कुपिता कोऽन्यः पृथिव्या गुरु-
र्माता त्वं जगता त्वमेव जगता माता न विप्रोऽपरः ।
देवि त्वं परिहासकेलिकलहेऽनन्ता त्वमेवेत्यथ
ज्ञातानन्दपदो नमश्चलधिजा शौरिचिं पातु वः ।
(वाक्पतिराजस्य)

(१३) लक्ष्मीपार्वती-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०९)

परिहरमूर्ते पात्रं कर्तिष्यो लक्ष्मीपार्वत्यो परिहृतसुलाप —

लोले ब्रूहि कपालिकामिनि पिता कस्ते पतिः पाथसां
कः प्रत्येति जलादपंत्यजननं प्रत्येति यः प्रस्तरात् ।
इत्तं पर्वतराजसिन्धुसुतयोराकर्ण्य वाक्चातुरीं
सम्प्रेरस्य हरेर्हरस्य च मुदो निघ्नन्तु विघ्नं तव ॥

(११०)

भिन्नार्थी स क यातः सुतनु वलिमखे ताण्डवं क्वाय भद्रे
 मन्ये वृन्दावनान्ते क नु स मृगशिशुर्नैव जानि वराहम् ।
 बाले कञ्चिन्न दृष्टो जरठवृषपतिर्गोप एवास्व वेत्ता
 स्त्रीलासंलाप इत्थं जलनिधिहिमवत्कन्ययोस्त्रायतां वः ॥

(१४) विष्णुसागर प्रश्नोत्तराणि ।

(१११)

हंहो मोनतनो हरे किमुदधे किं वेपसे शैत्यतः
 स्त्रिभः किं बड़वानलात् पुलकितः कस्मात् स्वभावादहम् ।
 इत्थं सागरकन्यकासुखशशिव्यालोकनेनाधिक-
 प्रोद्यन्मारजचिह्ननिह्नुतिपरः शौरिः शिवायास्तु वः ॥

(१५) सौतारावण-प्रश्नोत्तराणि ।

(११२)

श्रीकृष्णाय पूर्वचरणप्रये रावणस्त सौता प्रति उक्ति चतुर्वचरपे तु तस्याः

अत्यन्तरम् .—

भवित्री रम्भीरु त्रिदशवदनग्लानिरधुना
 स रामो मे स्वाता न युधि पुरतो लक्ष्मणसखः ।
 इयं यास्यत्युच्चैर्विपदमधुना वानरचमू-
 र्लक्षिष्ठेदं यथाक्षरपरविलोपात् पठे पुनः ॥

(१६) हरपार्वती-प्रश्नोत्तराणि ।

(११३)

पार्वत्या मानभङ्गाय शिवस्य सानुनयवचांसि पार्वती श्लेषेणान्यथा प्रतिपादयति ,—

किं गौरि मां प्रति रुषा ननु गौरहं किं

कुप्यामि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।

जानामि सत्यमनुमानत एव स त्व-

मित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥

(रुद्रस्य)

(११४)

न क्रोधः क्रियतां प्रिये स तु भवन्मौलिस्थगङ्गोदरे

सुगन्धे मानसपूजितं त्वज्ज कृतं युष्मद्वियोगद्वयम् ।

वक्त्रे श्लेषममुं निराकुरु कदाश्चिद्योऽसि वक्त्रो मया

वामाङ्गेति हृतीत्तरः खरहरः खोराननः पातु वः ॥

(११५)

स्वेदस्ते कुत ईदृशः प्रियतमे त्ववेववह्नेर्विभो

कस्मात् कम्पनमेतदिन्दुवदने भोगीन्द्रभीतेस्तव ।

रोमाञ्चः कथमेव देवि भगवन् गङ्गाश्रमां श्रीकरै-

रित्यं भर्त्तरि भावगोपनपरा गौरी चिरं पातु वः ॥

(सखीधरस्य)

(११६)

एषा ते हर का सुगात्रि कतमा शीर्षे स्थितेयं जटा
 हंसः किं भजते जटां नहि शशी चन्द्रे जलं सेवते ।
 मुग्धे भूतिरियं कुतोऽत्र सलिलं भूतिस्तरङ्गायत
 इत्थं यी विनिगूहते त्रिपथगां पायात् स त्रः शङ्करः ॥

(११७)

दिव्यं वारि कथं यतः सुरधुनी मौलौ कथं पावको
 दिव्यं तद्धि विलोचनं कथमहिर्दिव्यं स चार्द्धं तत्र ।
 तस्माद् द्यूतविधौ त्वयाद्य सुपितो हारः परित्यज्यता-
 मित्यं शैलमुवा विहस्य लपितः शम्भुः शिवायासु वः ।
 (भानोः)

जीव-तरङ्गः ।

राजा ।

(११८)

भूपः कूप इवाभाति नमज्जनसुखावहः ।
 ददाति गुणसम्बन्धादित्यं पात्रानुसारतः ॥

राजसभा ।

(११९)

पयसा कमलं कमलेन पयः ।

पयसा कमलेन विभाति सरः

मणिना वल्लभं वल्लयेन मणि-

मणिना वल्लयेन विभाति करः ।

शशिना च निशा निशया च शशौ

शशिना निशया च विभाति नभः

कविना च विभुर्विभुना च कविः

कविना विभुना च विभाति सदः ॥

मन्त्रौ ।

(१२०)

मत्स्यपुराणोक्तम् —

शास्त्रज्ञः कपटानुसारकुशलो वाग्मी तु नो कोपन-

सुखो मित्रपरस्त्रकेषु चरितं दृष्ट्वैव दत्तोत्तरः ।

शिष्टान् पालयिता शठान् व्यथयिता धर्मोऽतिलोभादि

कार्यार्थी परतत्त्वब्रह्मदयो राष्ट्रय कोपापहः ॥

साधारणराज-स्तुतिः ।

(१२१)

कश्चित् कविः कश्चिद् राजानं स्तौति —

सर्वदा सर्वदोऽस्तीति स्तूयसे नृपते वृथा ।

नारयो सेभिरे पृष्ठं न नेत्रं परयोपितः ॥

(१२२)

सक्ष्मीर्यत्र न गीस्तत्र यत्र गीस्तत्र नो रमा ।

ते यत्र विनयो नास्ति सा च सा च स च त्वयि ॥

(१२३)

कल्पवृक्षो न जानाति न ददाति वृहस्पतिः ।

भवांसु जगतीजानिर्जानाति च ददाति च ॥

(१२४)

ते कौपीनधनास्त एव हि परं धात्रीफलं भुञ्जते

तेषां हारि न दन्तिवाजिनिवहास्तैरेव नव्या क्षितिः ।

तैरेवं समलङ्घ्यते निजकुलं किं वा बहु ब्रूमहे

ये दृष्टाः परमेखरेण भवता रुष्टेन तुष्टेन वा ॥

(१२५)

धनुरिव गुणयोगात् सद्यतो नासि वक्रो
विधुरिव रुचिमत्त्वात् सुन्दरो नो कलङ्गी ।
जलधिरिव गभीरो नाप्रतीतो महत्त्वात्
सकलगुणनिधानं त्वत्तु दोषेण शून्यः ॥
(रामतारण शिरोमणेः)

(१२६)

त्वामुर्वीधर रम्यकाव्यकरणे सेनावने भाषणे
घ्राणे व्याकरणे रणे वितरणे विखम्भरामूपणे ।
सत्यं सत्यवतोभये शरभये बागीश्वरे विष्णवे
दाक्षिकुलिभये पृथोदरभये देवद्वये नीरये ॥

विशिष्टराज-स्तुतिः ।

(क) हिन्दुराज-गणः ।

अनङ्गभीमः ।

(१२७)

पृथ्वी श्रीमदनङ्गभीम महती तद्देष्टनं वारिधिः
पीतोऽसौ कलसोद्भवेन मुनिना स ध्योन्नि खद्योतवत् ।
तद् विष्णोर्दनुजाधिनाथजयिनः पूर्णं यदं नामव-
चित्ते ते रमया सदास्ति स हरिश्चवत्तो महान् नापरः ॥
(सार्वभौमस्य)

हृष्यचन्द्रः ।

(१२८)

अथैकदा महाराजहृष्यचन्द्रेण स्थापितायाः काशीमूर्त्तमखिमुकुटरं चोरितम् ।
पुरोधसा हरनाथेन कृतमेतदिति सञ्ज्ञातसमयानां जनानां अतममुच्यते हृष्य कठोरं
दृष्टमितुमादिदेश । पुरोहितस्तु शासनमिया राजकार्भचारिणां मन्त्रशामनुसरन् मितरां
हृषप्रियं सभापण्डितं बाणेश्वरविद्यालङ्कारमपेक्ष्य सकलमेव व्यजिज्ञपत् । स च वक्ष्यमाण
श्लोकं हरनाथहस्तेन राजानिके प्रेषयामास —

जले सवणधल्लीनं मानसं तन्मनोहरम् ।

मनोजिह्वीर्षया देव्या, किरीटं हरते हरः ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(१२९)

अथ बाणगोपालस्त एकदशकं पद्याभ्यां करयिकं सङ्मुखे प्रसारित इति हृष्यचन्द्रेण
हृष्टस्त बाणेश्वरश्लोक्तिरियम् —

पाणौ मे नवनीतपुञ्जमधुना हारय वच स्वले

धूढायामपि चारुचन्द्रकशिखा कुतास्ति चित्तं हृतम् ।

पादाब्जे वचसेति ज्ञानु धरणौ संपात्य संगोपयन्

गोपाली हरिरेव तस्करतया खिन्नः स्वयं पातु यः ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(१३०)

एकदा जनना आद्यश्राद्धवासरे इक्षिनं दातुकामेन महाराजकृष्णचन्द्रेण कृतवित्
कारणान् कम्पमानं तं मज्जमवलीख तत् कारणं पृच्छ माणेश्वरविद्यालङ्कार-
स्मृतिरियम् :—

हस्तन्यस्तकुशोदके त्वयि न भूः सर्वसहा कम्पते

देवागारतयैव काञ्चनगिरिस्थिते न धत्ते भयम् ।

अज्ञातद्विपभक्ष्यभित्तुभवनप्रस्थानदुःस्थाशया

वेपन्ते मददन्तिनो नरपतेः श्रीकृष्णचन्द्रस्य ते ॥

(माणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

गङ्गागोविन्दः ।

(१३१)

ब्रह्मदेगीयेन प्रदत्तयशसा भूस्वामिना गङ्गागोविन्द-विहीन मेधिवानां शोलाण्णां
शामेन नितरां परिमुच्यते जगन्नाथतर्कपञ्चाननस्मृतिरियम् :—

निरञ्जनं सुदुष्प्रापं सर्वव्यञ्जनरञ्जनम् ।

प्राप्तं श्रीगङ्गागोविन्दाद् गोलानु ब्रह्मवक्त्रया ॥

(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

नन्दकुमारः ।

(१३२)

परमसखस्यापि महाराजस्य नन्दकुमारस्य भवने सख्यविवस्मन निमनश्मनाश्रुवतः
जगन्नाथतर्कपञ्चाननस्य तमहिंशं लिखितेय लिपि —

त्वञ्चेक्षारयसे मुदा बहुगवान् दिग्दन्तिनां का क्षतिः
पत्रैर्मस्तकभूषणानि कुरुषे स्वर्णस्य किं लाघवम् ।
गोपीपादतले सदा पतसि चेत् किं निन्द्यते स्वर्वधुः
किं ब्रूमो वत कुञ्जघट्टनृपते श्रीनन्दबालाऽधुना ॥

(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

नवकृप्याः ।

(१३३)

एकदा जगन्नाथतर्कपञ्चानन उद्दिरोगदुष्टस्य कस्यचित् क्षात्रस्योपकारार्थं महाराज
नवकृप्यं प्रति अनुरोधपत्रमिदं प्रदत्तवान् —

द्वितीयमूतभूयिष्ठा मूर्तिरस्पाद्यसम्भवा ।

अस्याः पार्थिवसम्बन्धे यतनीयं क्षितोत्तरैः ॥

(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

(१३४)

कथिकातास्य शोभाशजार विवाहिता मङ्गराजेन नवकृत्वेन प्रेषितानां कमला-
निम्बूनां क्षानेन निरता परितुष्टस्य जगन्नाथतर्कपद्यानमस्योक्तिरियम् —

अगस्त्यवैश्वसम्भूता वयं वातापिभचकाः ।

नवकृष्णप्रसादात्तु कमलारसपायिनः ॥

(जगन्नाथ तर्कपद्याननस्य)

प्रतापादित्यः ।

(१३५)

महाराजप्रतापादित्यस्य दानपथ प्रतापान् वर्णयति —

दानाभ्युसेकशीतार्ता यशोवसनवेष्टिता ।

त्रिकोकी ते प्रतापार्क प्रतापादित्य सेवते ॥

(चविलम्बसरस्वत्याः) ।

राजसिंहः ।

(१३६)

कदाचिद् इदिकपुरजिवाहिता निमन्त्रितेन चन्द्रमणिव्यायभूषणस्य सुसहाधिपत्य
नागव्य कश्चित् राजन् पति चक्रवाकमितुवस्त कधीपकथनादेव सर्वेभ्य भवत क्षिया
कलापरार्ता मया प्रातिनि —

इत्युचे चक्रवाकं वचनमनुदिनं दुःखमाक् चक्रवाकी

कापि स्यादेव देशो न भवति रजनी यत्र हे प्राणनाथ ।

कान्ते चिन्तां त्यज त्वं दिनकरकिरणच्छादकस्याय मेरो-

र्मले दक्षाऽस्ति हस्तं विविधकृतिमुदे राजसिंहः प्रदाता ॥

(चन्द्रमणि न्यायभूषणस्य)

वर्द्धमान-राजः ।

(१३७)

एकदा बालेश्वरोऽयं भिक्षितुं वर्द्धमानराजसदनमुपगत्य शिवपूजानिरतो भरपति-
मार्दमवसर साक्षात्कारसेति निश्चयं दीवारिकमुवाच—ब्रूहि महत्तमाद् राजान "त्व
यस्य पूजायां व्यापृतं स शिव पचत्व गतः । तस्य विभवादयोऽपि सर्वैरव विभक्त्य
गृहीताः । मयापि तस्य एकं द्रव्यं लब्धम् । तदेव भवन्तं दशयितुमिच्छामि ।" तदा
कर्णं राजा बाणेश्वरमानाय पप्रच्छ किं त्वया लब्धमिति । स चाह —

अर्द्धं दानववैरिणा गिरिजयाऽप्यर्द्धं हरस्याहृतं
देवत्वं धरणीतले स्मरहराभावे समुन्मीलति ।
गङ्गा वारिधिमम्बर शशिकला नागाधिप क्षमातलं
सर्वशत्वमधीश्वरत्वमगमत् त्वा माध्व भिक्षाश्रयः ॥
(शङ्करकवे , केपाक्षिभूते बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(१३८)

अन्ते या कथरेखा सा तस्य न दीवचिह्नमित्याह —

त्वत्कीर्त्तिश्रीतकिरणेऽभ्युदितेऽतिसाध्वी
रोहिण्यपि स्वपतिसशयजातशङ्का ।
श्रीवर्द्धमाननृप कल्लोललाञ्छनेन
प्रेयासमाह्वयदसौ न विधौ कलङ्कः ॥
(जयगोपाल तर्कालङ्कारस्य)

वीरबलः ।

(१३८)

लम्बुद्वीपपुरप्रकाशनकरी स्नेहचमाधायिनी
नीत्युद्गीर्णमसीततिः खलजनश्रेणीपतङ्गान्तकृत् ।
गालीन्द्राकवरक्षितीश्वरवरस्नान्ताश्वकारापङ्क
धन्या वीरबलस्य भारतगृहे दीपोपमा लेखनी ॥

(ख) मुसलमान-नवावगणः ।

आलीवर्हिः ।

(१४०)

गुप्तपञ्जीवास्य कविकुलतिलकी वंशश्रविद्यालङ्कारसदानां कवित्वेन समयवज्ञा
धिपति मन्नाबालिवर्हि, मयदीपाधिपति मन्नाराज कृष्णचन्द्र, कलिकाता श्रीभावाजार
निवासिन भूपति मन्नाबालिवर्हि परं परितोषयामास । अद्यैकदा स स्वस्य वित्त समीध
उदत्तवाच .—

आलीवर्हिनवावमप्यय नवदीपेश्वरश्चाश्रितं
तत्पश्चाद्वक्त्रमूपतिममुं रे चित्त वित्तागया ।
सर्वत्रैव नवेतिशब्दघटितं त्वञ्चेत् कमालम्भसे
तद् देवं परमार्यदं नवघनश्यामं कथं मुखसि ॥
(बालेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

सिराजदौला ।

(१४१)

उपरते आलीवर्द्दिनवावे तद्दीद्विः भन्सुर्-उल्-मुल्क-सिराजदौला नवावो ब्राह्मण-
प्रसिद्धान् निमन्त्रयितुमिच्छन् शोकरचनायं महाराजं कृष्णचन्द्रमनुरुधे । स प
श्लोकमिमं तद्विनिक्षेपेणयामास :—

खोदापादारविन्दद्वयभजनपरो माहृतातो मदीयः
आलीवर्द्दिनवावो विविधगुणयुतोऽस्लामुखः पश्चिमास्यः ।
मर्त्यं देहं जहौ स्वं सुनसरमुलुकः सीरजदौलनामा
याचेऽहं मां भवन्तो गलघृतवसनः शुद्धतां संमयन्ताम् ॥
(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(ग) मोगलसम्राड्गणः ।

बावरः ।

(१४२)

वैकुण्ठाभिप्रणीतः कमलयुतशिराः कुञ्जराकटदृष्टिः
कोदण्डोदारनामाप्यमितपरिजनो विग्वविख्यातकोर्त्तिः ।
सुन्दर्यासक्तचित्तः समरणविजयी कङ्कणाहारयुक्तो
वीर श्रीबावराख्य त्वमिव तव रिपुर्हन्त सुक्तादिवर्णः ॥
(शालिकनाथस्य)

आकबरः ।

(१४३)

कर्णाटं देहि कर्णाधिकविधिविहितस्याग लाटं ललाट-

प्रोत्तुङ्ग द्राविडं वा प्रबलभुजबलप्रौढमागादरादम् ।

प्रस्कूर्ज्जुर्जरं वा दलितरिपुबधूगर्भं वैदर्भकं वा

गानी राजीवदृष्टे कुशशतमयवा साहजज्जालुदीन ॥

(नायकगोपालस्य)

सेरसाहः ।

(१४४)

कस्याश्चिद् वाचि कैयिकस्तु यदि निहितं दूषणं दूष्टचित्तैः

किं भालिन्यं तदा स्यात् प्रथितगुणवतां काव्यकोटीश्वराणाम् ।

वाहायेद् गन्धवाहाधिकविहितजवाः पञ्चशयान्धखण्डाः

का हानिः सेरसाहचित्तिपतितिलकस्याश्वकोटीश्वरस्य ॥

(भट्टमल्लस्य)

जाहाङ्गोरः ।

(१४५)

श्यामं यज्ञोपवीतं तव किमिति मसीसङ्गमात् कुत्र जातः

सोऽयं तिरमांशुकन्यापयसि कथमभूत् तज्जलं कज्जलाभम् ।

श्याकुप्यनूरदीनचित्तिरमणरिपुचौषिभृत्पद्मलाघी-

सधाचीणान्धधारासमुदितसरितां सर्वतः सङ्गमेन ॥

(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

साजाहानः ।

(१४६)

भूमीनाय सहाजहान भवतस्तुल्यो गुणानां गणै-
 रितद्भूतभवप्रपञ्चविषये नास्तीति किं ब्रूमहे ।
 धाता नूतनकारणैर्यदि पुनः सृष्टिं नवां भावये-
 न्न स्यादेव तथापि तावक्तुलालेशं दधानो नरः ॥
 (पण्डितराज जगन्नाथस्य)

(१४७)

शास्त्राण्याकलितामि नित्यविधयः सर्वेऽपि सम्भाविता
 दिक्षीवन्नभपाणिषत्तवतले नीतं नवीनं वयः ।
 सम्प्रत्युज्झितमासनं मधुपुरीमध्ये हरिः सेव्यते
 सर्वं पण्डितराजराजितिसकेनाकारि लोकाधिकम् ॥
 (पण्डितराज जगन्नाथस्य)

दारा ।

(१४८)

अनुकूलभावमयवा
 प्रतिकूलत्वं सहैव नरलोके ।
 अन्योन्यविहितमन्वौ
 विधिदाराभूषती वदतः ॥
 (पण्डितराज जगन्नाथस्य)

(१४९)

माहात्म्यस्य परोऽवधिर्निजगृहं गम्भीरतायाः पिता .
रत्नानामहमेक एव भुवने की वापरो मादृशः ।
इत्येवं परिचिन्त्य मा स्म सहसा गर्वान्धकारं गमो -
दुग्धाब्धे भवता समो विजयते दाराधरावल्लभः ॥

(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

कवि-समष्टिः ।

(१५०)

माघयोरो मयूरो मुररिपुरपरो भारविः सारविद्यः
श्रीहर्षः कालिदासः कविरथ भवभूत्याह्वयो भोजराजः ।
श्रीदण्डी डिण्डिमाख्यः श्रुतिमुकुटगुरुर्भक्तो भट्टभाणः
ख्यातासान्धे सुबन्धादय इह कृतिभिर्विखमाद्वादयन्ति ॥

(१५१)

यस्यायोरधिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो
भासो द्वासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चभाणस्तु बाणः
कीर्त्तौ नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥

(प्रसन्नराघवकारजयदेवस्य)

(१५२)

शीलाविज्जामारुलामोरिकाद्याः

काव्यं कर्तुं सन्ति विद्वाः स्त्रियोऽपि ।

. विद्यां वेत्तुं वादिनो निर्विजेतुं

विश्वं बल्लुं यः प्रवीणः स वन्द्यः ॥

(धनदेवस्य)

(१५३)

वाचः पञ्चवयत्युमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां

जानोते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरुहद्रुते ।

शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धन-

स्पर्द्धां कोऽपि न विवृणुतः श्रुतधरो धोयी कविष्मापतिः ॥

(गीतगोविन्दकारजयदेवस्य)

(१५४)

गोवर्धनस्य शरणो जयदेव समापतिः ।

कविराजस्य रत्नानि समितौ लक्षणस्य च ॥

(गीतगोविन्दकारजयदेवस्य)

(१५५)

भासो रामिलसोमिलौ वररुचिः शोसाहसाहः कवि-
मैरुहो भारविकालिदासवरलाः स्कन्धः सुबन्धुश्च यः ।
दण्डो बाणदिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः ,
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि ते ॥

(राजशेखरस्य)

विशिष्ट-कविः ।

कालिदासः ।

(१५६)

कवयः कालिदासाद्याः कवयो वयमप्यमो ।
पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम् ॥

(कृष्णभट्टस्य)

(१५७)

अष्टौ मे सौभाग्यं मम च भवभूतेषु भणितं
तुलायामारोप्य प्रतिफलति तस्मिन् लघिमनि ।
गिरां देवी साक्षात् श्रुतिकलितकङ्गारकलिका-
सधूलीमाधुर्यं क्षिपति परिपूर्त्वं भगवती ॥

(कालिदासस्य)

दण्डी ।

(१५८)

जाते जगति वाल्मीकी कविरित्यभिधाऽभवत् ।
कवी हूति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥

(१५९)

तयोऽन्यस्त्रयो देवास्त्रयो वेदास्त्रयो गुणाः ।
तयो दण्डिप्रबन्धास त्रिषु लोकेषु विभुताः ॥
(राजशेखरस्य)

पण्डितराज जगन्नाथः ।

(१६०)

कवयति पण्डितराजे
कवयन्त्यन्येऽपि विद्वांसः ।
नृत्यति पिनाकपाणौ
नृत्यन्त्यन्येऽपि भूतवेतानाः ॥
(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

(१५५) .

भासो रामिलसोमिलौ वररुचिः श्रोसाहसाङ्गः कवि-
मैरुहो भारविकालिदासतरलाः स्कन्धः सुबन्धुश्च यः ।
दण्डो बाणदिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि ते ॥

(राजशेखरस्य)

विशिष्ट-कविः ।

कालिदासः ।

(१५६)

कवयः कालिदासाद्याः कवयो वयमप्यसौ ।
पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम् ॥

(कृष्णभट्टस्य)

(१५७)

अहो मे सौभाग्यं मम च भवभूतेषु भणितं
तुलायामारीप्य प्रतिफलति तस्मिन् लघिमनि ।
गिरां देयो साक्षात् श्रुतिकलितकङ्कारकलिका-
सधूलीमाधुर्यं क्षिपति परिपूर्णे भगवती ॥

(कालिदासस्य)

दण्डी ।

(१५८)

जाते जगति वाल्मीकी कविरित्यभिधाऽभवत् ।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥

(१५९)

त्रयोऽन्यस्तयो देवास्तयो वेदास्तयो गुणाः ।
त्रयो दण्डिप्रबन्धाथ त्रिषु लोकेषु विभुताः ॥
(राजशेखरस्य)

पण्डितराज जगन्नाथः ।

(१६०)

कवयति पण्डितराजे
कवयन्त्यन्येऽपि विद्वांसः ।
नृत्यति पिनाकपाणौ
नृत्यन्त्यन्येऽपि भूतवेतालाः ॥
(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

पाणिनिः ।

(१६१)

स्वस्ति पाणिनये तस्मै यस्य रुद्रप्रसादतः ।

आदौ व्याकरणं काव्यमनु जाम्बवतीजयम् ॥

(राजशेखरस्य)

बाणभट्टः ।

(१६२)

श्लेषे केचन शब्दगुणविषये केचिद् रसे चापरे-

ऽलङ्कारे कतिचित् सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने ।

आः सर्वत्र गभीरधीरकविताविन्ध्याटवोचातुरी-

सञ्चारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरी बाणस्तु पञ्चाननः ॥

(चन्द्रदेवस्य)

(१६३)

हेन्द्रो भारगुतानि वा मदसुखां हृन्दानि वा दन्तिनां

ग्रीहर्षेण समर्पितानि गुणिने बाणाय कुवाच तत् ।

या बाणेन तु तस्य सृष्टिविसरैरुद्विष्टाः कीर्त्तय-

स्ताः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाद् मन्ये परिज्ञानताम् ॥

भवभूतिः ।

(१६४)

सुबन्धो भक्तिर्नः क इह रघुकारे न रमते
 धृतिर्दाक्षीपुत्रे हरति हरचन्द्रोऽपि हृदयम् ।
 विश्वोक्तिः शूरः प्रकृतिमधुरा भारविगिर-
 स्तथाप्यन्तर्मोदं कमपि भवभूतिर्वितनुते ॥
 (सद्भुक्तिकर्षाञ्जलि)

भारविः ।

(१६५)

भारवेर्भा रवेर्भाति यावन्माचस्य नोदयः ।
 उदिते तु पुनर्माघे भारवेर्भा रवेरिव ॥

माघः ।

(१६६)

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
 नैयधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

(१६७)

माघेन विघ्नितोक्ताद्या नोक्ताहन्ते पदक्रमे ।
 अरन्तो भारवेरेव कथयः कथयो यथा ॥

(धनपालस्य)

मातङ्गदिवाकरः ।

(१६८)

अहो प्रसादो वाम्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः ।

अर्चिर्पस्याभवत् सम्यः समो बाणमयूरयोः ॥

(राजशेखरस्य)

मुरारिः ।

(१६८)

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं

जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्षिप्तो मुरारिः कविः ।

अव्यभिर्लक्षित एव वानरभटैः किन्त्वस्य गम्भीरता-

मापातालनिमग्नपीवरवपुर्जानाति मन्याचलः ॥

यशोवर्मा ।

(१७०)

कविर्वाक्पतिराजयोभवभूत्यादिसेवितः ।

जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥

(राजतरङ्गिस्तम्)

वाल्मीकिः ।

(१७१)

कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।

आरुढ़कविताशाखं मन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ।

(रामानुजस्य)

(१७२)

कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणीं कथाम् ।

चन्द्रिकामिव चिन्वन्तु चकोरा इव कोविदाः ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

विकटनितम्बा ।

(१७३)

के विकटनितम्बेन गिरां गुम्फेन रञ्जिताः ।

निन्दन्ति निजवाक्तानां न मौग्ध्यमधुरं वचः ॥

(राजशेखरस्य)

व्यासः ।

(१७४)

असुर्वदनो ब्रह्मा दिवाहुरपरो हरिः ।

अभाललोचनः शम्भुर्भगवान् वादरायणः ॥

श्रीहर्षः ।

(१७५)

तावद् भा भारवेर्भाति यावन्भाघस्य नोदयः ।
उदिते नैपधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः ॥

जन्तुवर्गः ।

अश्वः ।

(१७६)

जवेन धावितो वाजी विभिद्य वायुमण्डलम् ।
तस्य संक्षेपतः पूर्वमेव प्रत्यागतः पुनः ॥

(१७७)

आकर्षयन्निव गां वमन्निव खुरौ परार्द्धमुज्जन्निव
स्वीकुर्वन्निव खं पिबन्निव दिशो वायूंश्च सुप्यन्निव ।
साङ्गारणकरां स्पृशन्निव भुवं छायाममर्पन्निव
प्रेङ्खामरयीज्यमानवदनः त्रीमान् हयो धावति ॥
(सिंहदत्तस्य, केषाक्षिन्मते नकुलस्य)

इक्षिशः ।

(१७८)

कपिद इक्षिमभन्न कविरिक्षिश सीति —

विश्वधारी हि वायुस्तदुपरि कमठस्तत्र शेषस्ततो भू-
 स्तस्यां कैलासगैलस्तदुपरि भगवान् मस्तके तस्य गङ्गा ।
 क्षिग्धः पीयूषतुल्यस्तदुदरकुहरे त्र्योक्षिणोऽकिस्त्रिणोऽस्त्रि
 माहात्म्यं तस्य को वा प्रकथयितुमर्ह भक्षणाद् यस्य मुक्तिः ॥
 (कविचन्द्रस्य)

उष्ट्रः ।

(१७९)

रुतं वपुर्न च विलोचनहारि रूपं
 न त्र्योत्रयीः सुखदमारटितं कदापि ।
 इत्थं न साधु तव किञ्चिदिदञ्च साधु
 तुच्छे रतिः करभ कण्टकिनि द्रुमे यत् ॥
 (धर्मकोत्तेः)

काकः ।

(१८०)

शानमहिषा चमीमजान्दपि यस्तूनि शोभमानि भवन्तीत्याह —

माकन्दं मकरन्दतुन्दिलममुं गाहस्व काक स्वयं
 कर्णारन्तुदमन्तरेण रणितं त्वां कोकिनं मग्नहे ।

रम्याणि स्थलसौहवेन कतिचिद् वस्तूनि कस्तूरिकां
नेपालचित्तिपालभालमिलिते पङ्के न शङ्केत कः ॥

(१८१)

किं केकीव शिखण्डमण्डिततनुः किं कीरवत् पाठकः ,

किं वा हंस इवातिमन्दसुगतिः सारीव किं सुस्वरः ।

किं वा हन्त शकुन्तराजपिकवत् कर्णामृतं भाषते

काकः केन गुणेन काञ्चनमये संरक्षितः पिञ्जरे ॥

कोकिलः ।

(१८२)

अपसर परभृत दूरं

गोष्ठोयं काकरवरसिका ।

दूर्वाचर्वणदक्षा

इक्षुं मधुरं न जानते गावः ॥

(१८३)

भ्रातः कोकिल भीतभीत इव किं पत्रावृतो वर्त्तसे

नीचैः पथ्य सखे शरासनकरा धावन्ति भित्तार्भकाः ।

का भीतिस्तव यत् कुहरिति परा विद्या सुधास्यन्दिनी

किं क्रूरे गुणगौरवं किमसतीचित्ते पतिप्रेम वा ॥

चक्रवाकः ।

(१८४)

अस्तं गतोऽयमरविन्दवनैकवन्धुः

सूर्यो न लक्ष्यति कोऽपि विधेरनुज्ञाम् ।

हे चक्र धैर्यमवलम्ब्य विमुञ्च शोकं

धीरास्तरन्ति विपदं न कदाप्यधीराः ॥

चक्रवाकौ ।

(१८५)

रावी व्यधिन पद्मरघवायाचक्रवाका चक्रवाक प्रवि उक्तिरियम् —

श्लाघ्या बन्धनवेदना चरणयोः श्लाघ्या निराहारता

श्लाघ्यश्लाघ्युपकारकारणतया मृत्युर्हयोरावयोः ।

शर्वर्या प्रियसङ्गमो मम कुले स्वप्नेऽपि नैव युतो

व्याधः साधुरसौ प्रजापतिलिपिर्व्यर्थोक्ता येन हि ॥

चातकः ।

(१८६)

वापी स्वल्पजलाशया विपमयो नीचावगाहो ऊदः

क्षुद्राव् क्षुद्रतरो महाजननिधिर्गण्डूष एको मुनेः ।

गङ्गाद्याः सरितः पयोनिधिगताः संत्यज्य तस्मादिदं

सम्प्राप्तौ खलु चातको जलमुचामुच्चैर्जलं बाञ्छति ॥

(१८७)

गङ्गाजले प्रवमान मियमाणश्च कश्चित् चातकं प्रति कस्यचिद् उत्क्रिय, पुनरपि त
प्रति चातकस्य प्रत्युक्ति —

रे रे चातक पातितोऽसि मरुता गङ्गाजले चेत् तदा

पेयं नीरमशेषपातकहरं काशा पुनर्जीवने ।

मैवं ब्रूहि लघोयसो यमभयादुद्गीवतामुज्जता

गङ्गान्ध पिबता मया निजकुले किं स्थाप्यते दुर्यशः ॥

धेनुः ।

(१८८)

सम्य पाययन्ती धेनु पिबन्त बल्लभ सभावीक्या वर्णयति —

आहत्याहृत्य मूर्द्धा द्रुतमनुपिबत, प्रसृतं मातुरुध

किञ्चित् कुलैकजानोरन्वरतचलशारपुच्छस्य धेनुः ।

उत्कर्षं तर्षकस्य प्रियतनयतया दत्तहुङ्गारमुद्रा

विद्योतत्क्षीरधारालवशबलमुखस्याङ्गमातृसि लेदि ॥

(मयूरस्य)

वक्ताः ।

(१८९)

न भ्रूणां स्फुरणं न चक्षुचलनं नो चूलिकाकम्पनं

न शीवावलनं मनागपि न यत् पचद्योत्क्षेपम् ।

नासाग्रेक्षणमेकपाददमनं कष्टैकनिष्ठं परं

यावत् तिष्ठति मीनहीनवदनस्तावद् ददृष्टान् ॥

भेकः ।

(१८०)

गङ्गादीनां सकलसरितां प्राप्य तोयं समुद्रः

किञ्चिद् गर्वं न भजति महान् दिव्यरत्नाकरोऽपि ।

एको भेकः परममुदितो गोप्यदानोऽपि गत्वा

को मे को मे रटति बहुशोऽखर्वगर्वेण नोचः ॥

भ्रमरः ।

(१८१)

अपसर मधुकर दूरं

परिमलबहुलेऽपि केतकीकुसुमे

इह नहि मधुलवलाभो

भवति परं धूलिधूसर वदनम् ॥

(

अनुसरति करिकपोलं

भ्रमरः श्ववणेन ताद्यमानोऽपि ।

गणयति न तिरस्कारं

दानान्वितलोचनो नोचः ।

मत्स्यारङ्गः ।

(१८३)

कविर्मत्स्यरङ्गमुपजीव्य किञ्चिच्छाग्रया बहुविधसङ्कुले कर्मणि न प्रवर्त्तते
इत्यपदिशति :—

चारं वारि न चिन्तितं न जणिता नक्रादयो भीयशा-
यश्चस्तुङ्गतरङ्गडम्बरपरित्वासीऽपि, नास्तीति ।

मध्येभ्रोनिधि मत्स्यरङ्ग भवता भ्रम्यः क्षतोऽयं मुधा
सम्पद्येत् शफरार्जनं विपदिह प्राणप्रयाणावधिः ॥

मशकः ।

(१८४)

काचिद् विदुषी रमणी रात्री मशकपीडनमसहमाना घोषित भर्तारमुद्दिष्य 'श्लोक-'
मिम लिखित्वा प्रेषयामास :—

जितधूमसमूहाय जितव्यजनवायवे ।
मशकाय मया काय, सायमारब्ध दीयते ॥

(जयन्तीदेव्याः)

महिषः ।

(१८५)

बहुलाभप्रयागया दूरदेशवर्तिनमविदितदाज्ञत् कश्चिन् धनिमुपहृत्य आसीत्—
वर्ता भिक्षुकाणामियमुक्तिः :—

स्थूलतया नीलतया

दूरतया दानलोलुपैर्मधुपैः ।

धावितमिभराजधिया

हन्तासौदन्ततो महिषः ॥

राघवः ।

(१८६)

यस्मिन् वेक्षति सर्वतः परिचलत्वालोलाहलै-

मन्याद्विभ्रमणभ्रमं हृदि हरिहन्तावलाः पेदिरे ।

सोऽयं तुङ्गतिमिद्विलाङ्गकवलीकारक्रियाकोविदः

क्रोडे क्रोडतु कस्य केलिकलहृत्यत्तार्णवो राघवः ॥

शङ्खः ।

(१८७)

कीटगृहं कुटिलोऽन्तः

कठिनः चाराम्बुसम्भवः शून्यः ।

शङ्खः श्रीपतिनिकटे

केन गुणेन स्थितिं लेभे ॥

(शाङ्गधरस्य)

शफरः ।

(१८८)

बहुविरदधिष्ठिते सदसि अतस्तद्विषयस्य कस्यचिद् भावात्तद्वामाकृत्यं कविपद्य —

शफर संहार चञ्चलतामिमां

द्रुतमगाधजलप्रणयी भव ।

इह हि कृजितमञ्जुलजालके

वसति दुष्टबकः सक्तुदुःखकः ॥

शुकः ।

(१८९)

उद्यैरेष तरुः फलस्य विमुक्तं दृष्ट्वैव हृष्टः शुकः

पक्षं शालिवनं विहाय जडघोस्तयारिकेलं गतः ।

तत्रारुह्य शुभुचितेन मनसा यत्नः कृतो भेदने

चाथा तस्य न केवलं विदलिता चक्षुर्गता चूर्णितान् ॥

सर्पः ।

(२००)

यस्य अतिविद दोषः सन्नि तादृशं जगत् सर्ववर्षजमुपेक्षयति —

मौलौ सम्प्रणयौ गृहं गिरिगुहा त्वागः किलात्मत्वचो

निर्यत्नोपनतैश्च हस्तिरनिलैरेकत्र धर्ष्येदृशी ।

अन्यत्रानृजुवर्त्मता हिरसना वक्त्रे विषं वीक्षणं
 सर्वामङ्गलसूचकं कथय भो भोगिन् सखे किं निन्दम् ॥
 (जीवनागस्य)

सिंहः ।

(२०१)

नास्योच्छ्रायवती तनुर्न दशनौ दोर्ध्वौ न दोर्ध्वः करः
 सत्यं वारण येन केशरिशिशुस्त्वां स्रवते नित्यशः ।
 तेजोवीर्यमजयमस्य हृदये न्यस्तं पुनर्वधसा
 तादृक् त्वादृशमेव येन सुतरा भोज्यं पशुं मन्यते ॥
 (धानन्दवर्धनस्य)

हंसः ।

(२०२)

कीदृपि सर्वेषु समदर्शिमहात्माविदो विकारहेतुर्न भवतीत्याह —

गाङ्गमस्रु सितमस्रु यामुनं
 कण्जलाभमुभयत्र भज्जतः ।
 राजहंस तव सैव शुभ्रता
 चोयते न च न चापचोयते ॥

(२०३)

गतं तद् गाम्भीर्यं तटमपि चितं जालिकशतैः

सखे हंसोत्तिष्ठ त्वरितममुतो गच्छ सरसः ।

न यावत् पद्मान्तःकलुषितवनुभूमिविलसद्-

बकोऽसौ वाचालचरणयुगलं मूर्ध्नि कुरुते ॥

हस्तौ ।

(२०४)

सखर करिवर धीरं

मा मर्दय ममैराणि पत्राणि ।

इह पुरतो गिरिकुहरे

किमु सुखशायी न गोचरः सिंहः ॥

(२०५)

नाभूवन् भुवि यस्य कुतश्चिदपि सहाकराः कुञ्जराः

सिंहेनापि न लङ्घिता किमपरं यस्योदता पङ्क्तिः ।

कष्टं सोऽपि कदर्थ्यते करिवर स्फारारवैः फेरवै-

रापातालगभीरपटपटलीमग्नोऽद्य भग्नोदयः ॥

(विह्वलस्य)

‘उद्भित्-तरङ्गः ।

सामान्य-वृक्षः ।

(२०६)

ये पूर्वं परिपालिताः फलदलच्छायादिभिः प्राणिनो

विश्रामद्रुम कथ्यतां तव विपत्काले क्व ते साम्प्रतम्

एताः सद्गतिमात्रकल्पितपुरस्कारास्तु धन्यास्त्वचो

यासां छेदनमन्तरेण पतितो नायं कुठारस्त्वयि ॥

आम्रः ।

(२०७)

वपाश्यामा जम्बू स्फुटितहृदयं दाडिमफलं

सशूलं संधत्ते हृदयमभिमानेन पनसम् ।

अभूदन्तस्त्रोयं तरुशिखरजं भाद्रलिफलं

समायाते चूते जगति रसराजी रसमये ॥

कदल ।

(२०८)

वस्त्रं आहविधायकं तव फलं देवादिसन्तर्पणं

पुष्पं व्यञ्जनमुत्तमं परिभवेद् भूलं दरिद्रादनम् ।

पवं भोजनसौख्यदं किमपरं चारेण मृष्टं पटं

धन्यस्त्वं कदलीतरो परहिते यद् देहपातः पणः ॥

उद्भित्-तरङ्गः (चन्दनः)

(२०८)

धिग् देवं कदलो भटित्युपकृतिं कर्त्तुं चमा लोलया
शाखापत्रफलैश्च मूलकुसुमैस्त्वग्भिर्न जीवेच्चिरम्
शाखोटः करटालयोऽप्यसरत्वं काष्ठं न तुष्टिप्रदं
प्रायो भूतनिकेतनं कथमसौ दीर्घायुरेवं तहः ॥

कल्पवृक्षः ।

(२१०)

श्रीदार्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं सम्भूतिरन्धोनिधे-
र्वासो नन्दनकानने परिमलो गीर्वाणचेतोद्वरः ।
एवं दाह्यगुणोत्करः सुरतरोः सर्वोऽपि लोकोत्तरः
स्यादर्थिप्रवरार्थितार्पणविधावेको विवेको यदि ॥

चन्दनः ।

(२११)

वासः शैलशिलान्तरेषु सहजः सद्गो भुजङ्गैः सह
प्रेङ्खत्पारपयोधिवोचिभिरभूदुद्धूतसेकक्रिया ।
जामीमो न वयं प्रसीदतु भवान् श्रीखण्ड तत् कप्यतां
कस्मात्ते परतापखण्डनमहापाण्डित्यमभ्यागत

चम्पकः ।.

(२१२)

चम्पकेषु भस्मर। नासते इति मयसिद्धय आह —

यन्नाहतं त्वमलिना मलिनाशयेन

किं तेन चम्पक विषादमुरीकरोपि ।

विश्वाभिरामनवनौरदनौलवेशाः

केशाः कुशेशयदृशां कुशलीभवन्तु ॥

(२१३)

कम्पं चम्पक मुख याचकजनैरायासितस्त्वं सखे

मा न्नासीः परितो विलोक्य तरुन् कस्ते विधत्ते तुलाम् ।

स्वाध्वेषेतसि कोप एव नितरां धात्वे तदा कुप्यतां

येन त्वं हि सुवर्णवर्णकुसुमामोदीऽदितोयः कृतः ॥

ताम्बूलम् ।

(२१४)

ताम्बूलं गदराशिनाशनिपुणं दुर्गन्धविध्वंसनं

रुच्यं जाठरवह्निहृदिजननं मुखप्रसंघर्षनम् ।

आस्थालङ्घरणं विनोदसदनं संवर्धनामूचनं

रागेणैव विमातु तस्य नियतं श्रीपूर्णचन्द्राननम् ॥

(उद्धटसागरस्य)

तालः ।

(२१५)

अध्वन्यध्वान भूरुहः फलभृतो नम्रानुपेच्यादराद् .

दूरादुव्रतिसंशयव्यसनिनः पान्यस्य मुग्धाकानः ।

खं मूलं समुपागतस्य मधुरच्छायाफलैः का कथा

श्रीर्णेनापि हि नोपयोगमगमत् पर्णेन तालद्रुमः ॥

दृणम् ।

(२१६)

उत्तुङ्गैस्सहभिः किमेभिरखिलैराकाशसंस्पर्दिभि-

र्धन्योऽसौ नितरामुलूपकचयो नद्यास्तटेऽवस्थितः ।

एवं यः क्षतमुद्दिग्दतजलव्यासोलवीचीवशाद्

मज्जन्तं जनमुद्धरेत् सहसा तेनैव मज्जेच्च वा ॥

(राणकस्य)

ध्रुस्तूरः ।

(२१७)

उन्मात् धूर्त्त तरुणेन्दुनिवासयोग्ये

स्थाने पिशाचपतिना विनिवेशितोऽसि

किं कैरवाणि विकसन्ति तमः प्रयाति

चन्द्रोपलो द्रवति वार्धिरुपेति वृद्धिम् ।

निम्बः ।

(२१८)

आम प्रति निम्बलोकि :—

निम्बो हि तिक्तः खलु कष्टभोभ्य-

स्तथापि सेव्यो हितकृद् यतोऽसौ ।

किं मां न जानासि रसाल गर्वा-

जगन्निवासस्य निवासबीजम् ॥

पद्मम् ।

(२१९)

तत्त्वानभिष्टो हि प्रायशो बालव वस्तु चमया कल्पयतीति दर्शयितुं कवि पद्मिनी-
वचनमुपयस्यति :—

भानुः शोषयितुं समेति गगनं मज्जीवनं जीवनं

तच्चार्धं नलिनी प्रसारितदला गोमुं खरांशोः करात् ।

तत् क्लेशानपनेतुमस्तगमिते भानौ सदा सुद्रिता

मित्रे या मम मित्रता स्वयमृते जानाति तां को जनः ॥

(२२०)

एकदा राजा लक्ष्मणः शान्तिनगरविद्यालयादेशे सप्त सरसौरे परिधमन् पद्ममेवमव-
बोध आश्रित आश्रितवान् सहाय्यन् एवविधं पदार्थ एवय समेककिन् पद्मम् निम्बा
। विद्यालयादेशे तदेव आश्रितवान् :—

(क) पद्य-प्रशंसा ।

इं पद्मिनीपत्र भवच्चरित्रं

चित्रं प्रतीमो वयमत्र किञ्चित् ।

त्वं पङ्कजम्नापि यदच्छभावा-

दपि स्पृशस्यम्बु न पङ्कजसङ्गि ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(ख) पद्य-निन्दा ।

इं पद्मिनीदल तवात्र मया चरित्रं

दृष्टं विचित्रमिव यद् विदितं ध्रुवं तत् ।

येरेव शुद्धसत्तिमैः परिपालितं त्वं

तेभ्यः पृथग् भवसि पङ्कजं यतोऽसि ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

(२२१)

देशान्तरयमनोभ्रुस्तु प्रियवत्समुद्दिष्टा तत्प्रियया कवयोक्ति भ्रमरानरेवाह —

अस्तं गच्छसि गच्छ वत्सेनि तव स्वस्त्यस्तु भोः सर्वथा

वक्तव्यं कियदस्ति मेऽत्र जगदानन्दैकसिन्धो रवे ।

नाहं कैरविणी न वाक्छि रजनो यन्नीतिरिन्दूदये

पद्मिण्या न गतिर्विना दिनमणिं स्पर्शव्यमेतत् त्वया ॥

पलाण्डुः ।

(२२२)

आर्गभ्रजोरचित्तसुखालः

कस्तूरिकाकुहुमलितदेहः ।

सुवर्णाकुभैः परिषिचमानो

गन्धं निजं सुचति किं पलाण्डुः ॥

वदरी ।

(२२३)

श्रीमन् वसन्त भवतोऽभ्युदये तरुणां

के नाम नो सुफलपङ्कवशालिनः स्युः ।

अस्माकमलपसं वदरीतरुणां

भ्रष्टं फलं घत शिखाऽपि जनैर्विलुना ॥

मन्दारः ।

(२२४)

न हि च्छायादानात् पथिकजनसन्तापहरणं

फलैर्वा पुष्पैर्वा नहि सुरनरप्रोतिजननम् ।

इदन्ते मन्दारद्रुम सहजमेतत्स्वनुचितं

हृवीभूतो रक्षस्यपरमपरेषां फलमपि ॥

शालिः ।

(२२५)

येनैते जनिता वयं प्रतिदिनं स्नेहेन संवर्दिता
 येनास्मत्तृणपीडनं न सद्दितं शर्तं स एव स्वयम् ।
 हेतुं नः कथमद्य वाञ्छति शिरो मत्वेति नम्राननाः
 क्रन्दन्तीषु तुषारवाप्यविगलद्विन्दुच्छुलाच्छालयः ॥

शाल्मलिः ।

(२२६)

हंसाः पद्मवनाश्रया मधुलिही माध्वीकलाभाश्रया
 घान्याः स्वादुफलाश्रया बलिभुजो गृध्राश्च मांसाश्रया ।
 दूराभिष्फलरक्तपुष्पनिकरैर्निःसार मिथ्योद्यते
 रे रे शाल्मलिपादय प्रतिदिनं के न त्वया वञ्चिताः ॥

स्वभावोक्ति-तरङ्गः ।

(क) पर्वतः ।

मन्दरः ।

(२२७)

सुरारातिर्लक्ष्मीं त्रिपुरविजयी शीतकिरणं
 करोन्द्रं धौलोमीपतिरपि स लेभे जलनिधेः ।
 लया किं वा लब्धं कथय मथने मन्दरगिरि
 शरणाः शैलानां यदयमददाद् रत्ननिक्षयः ॥

. मलयः ।

(२२८)

विख्याताः कति सन्ति भूधरगणाः श्लाघ्योऽसि भूभरणले
 यातासन्दनतां यतो विटपिनः सर्वे तथैवाग्रयात् ।
 किन्त्वेकं मलय त्वदीयमयशो लोकैर्यत्र गीयते
 यत् शास्त्रोटरसासलसालवकुले नासीद् विशेषग्रहः ॥

मैनाकः ।

(२२८)

वरं पञ्चच्छेदः समदमघवशुक्लकुलिशं-

प्रहारैरुहच्छङ्खद्वलदहनोद्धारगुरुभिः ।

तुपाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे

न चासी सम्पातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥

विन्ध्यः ।

(२२९)

आचक्ष्महे तव किमद्यातनीमवस्थां

हा तस्य विन्ध्य शिखरस्य महोन्नतस्य ।

यत्रैव सप्तमुनयस्तपसा निषेदुः

सौम्यं विलासवसतिः पिशिताशनानाम् ॥

सुमेरुः ।

(२३१)

ये सन्तोषसुखप्रबुद्धमनसस्तेषामभिन्ना मृदो

ये चान्ये धनलोभसङ्कुलधियस्तेषां हि भिन्ना नृणाम् ॥

इत्थं कस्य क्लृप्ते क्लृप्तश्च विधिना तादृक् पदं सम्यदा

स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ।

(सुप्रसूनोर्विद्याधरस्य, केषाश्चिन्मते विद्यापतेः)

हिमालयः ।

(२३२ ')

चौली यस्य हिरण्मयी मणिमयः प्राकारशैलोच्चयः

कुण्डः कल्पलतामयः सुरधुनीधारामयी निर्भरः ।

किं चेन्द्रादिसमस्तदिक्पतिपुरीं व्याप्नोति यत्पञ्चतः

शैलः सोऽपि गिरिर्वयश्च गिरयस्तत्रैव मे का मतिः ॥

(ख) जलाशयः ।

कूपः ।

(२३३)

गुणवानपि पूर्णोऽपि कुम्भः कूपे निमज्जति ।

तस्य भारसहो न स्याद् गुणस्य ग्राहको यदि ॥

तड़ागः ।

(२३४)

पोतं मे सकलं जलं जलनिधियण्डालचण्डांशना

गान्धोर्थं क्व गतं क्व चाब्युजगणस्ते म नजंसादयः ।

सोढा गाढतमा मया विपदियं नैतत् सद्यं मम

दृष्टान्धाः पयिका यदेत्य सहसा द्वाहारवं कुर्वन्ते ॥

सागरः ।

(२३५)

वस्य गृहाद् दरिद्रा भयमनोरथा प्रतिनिवर्तन्ते तस्य सम्पदो वयैवेत्याह —

यद् वीचोभिः स्पृशसि गगनं यच्च पातालमूलं
रत्नैरुद्दीपयसि पयसा यत् पिधत्से धरित्रीम् ।
धिक् सर्वं तत् तव जलनिधे यद् विमुञ्चाऽग्न्यधारा-
स्तोरे नीरयद्वणरसिकैरध्वगैरुत्क्षिप्तोऽसि ॥
(गौराभिनन्दस्य)

(ग) कृतुः ।

श्रीष्मः ।

(२३६)

सुतप्ता सौभाग्यवृत्तितवनितावद् वसुमती
विवस्वान् दुष्प्रेक्षो द्रविणमदमत्तस्य सुखवत् ।
समीरो मत्याद्रिभ्रमणफणभृत्फुत्कृतिसमो
जगद् योगोन्द्राणां नयनमिव निस्पन्दमनिशम् ॥

वर्षाः ।

(२३७)

घनतरश्चनहृन्दच्छादिते व्योमलोके
दिनमणिरजनीगौ नाममात्रावशेषौ ।
दिवसरजनिमेदं मन्दवाताः शशंसुः
कमलकुसुदगन्धानाहरन्तः क्रमेण ॥

शरत् ।

(२३८)

तौक्ष्णं रविस्तपति नीच इवाचिराद्यः ।

शृङ्गं हरुस्त्यजंति मितमिवाकृततन्त्रम् ।

तोयं प्रसीदति मुनेरिव चित्तहृतिः

कामी दरिद्र इव शोषमुपैति पट्टः ।

हेमन्तः ।

(२३९)

वेपन्ते कपयो भृशं जडसमं गोवाजिकं म्वायति

यत्र चुक्षीकुहरोदरं क्षणमपि प्राप्यापि नैवोन्मत्ति ।

शीतार्तिव्यसनातुरः पुनरसौ दीनो अनः कूर्मवत्

स्नान्यद्धानि शरीर एव हि निजे निष्क्रोतुमाकाङ्क्षति ।

(लक्ष्मीधरस्य)

शिशिरः ।

(२४०)

(क) .

कन्याप्रसूतस्य धनुःप्रसङ्गा-

दङ्गाधिकासादितविक्रमस्य ।

धनस्त्रयाधीनपराक्रमस्य

हिमस्य कर्णस्य च को विशेषः ।

(ख)

अलं हिमानीपरिदीर्घगात्रः

समापितः कालुमसङ्गमेन ।

अत्यन्तमाकाङ्क्षितकृष्णवर्णा

भीष्मो महाकाञ्चनि माघतुष्यः ॥

वसन्तः ।

(२४१)

(घ)

पतङ्गपाकसमये पतङ्गपतिविक्रमाः ।

पतङ्गस्योदये चेलुः पतङ्गा इव वानराः ॥

(ख)

लताकुङ्कुम्भं शुश्रूषदवदलिपुङ्खं चपलयन्

समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरममङ्गं प्रबलयन् ।

मदगन्धं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्

रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि

(नवीनचन्द्र विद्यारत्नस्य)

उद्धट-सागरः (तृतीय-प्रवाहः)

(घ) काल-विशेषः ।

प्रभात-वर्णनम् ।

(२४२)

परं प्राची पिङ्गा रसपतिरिव प्राश्य कनकं

परिस्नानचन्द्रो मुधजन इव ग्राम्यसदसि ।

परिष्ठीणास्तारा नृपतय इवानुद्यमपरा

न राजन्ते दीपा द्रविणरहितानामिव गुणाः ॥

(भोजराजकविवर्गस्य)

सूर्योदय-वर्णनम् ।

(२४३)

राजीवानि विहासयन् कुमुदिनौराजिञ्च संरादयन्

धूकालीञ्च विभाययन् निजकरैः कोकान् समुज्ञासयन् ।

नक्षत्राण्यपसारयन् शशभृतः कान्तिञ्च सङ्कोचयन्

लोकाणिञ्च विबोधयन् तरलयन् सूर्यः समुज्जृम्भते ॥

(उद्धटसागरस्य)

सूर्यास्त-वर्णनम् ।

(२४४)

सौताविरहिणा रामचन्द्रेण चक्षुर्गामिन सूर्यमवलोक्य भग्नमनसा सेतुष्वभ्यनारा
विहाय लक्षणं प्रति कथितम् —

(क)

समग्रामादित्यप्रियकमलिनी षट्पदद्वतां
विलोक्यान्तर्मोदाद् मृदु कुमुदहृन्दं विहसति ।
रविः खिन्नः पथ्या हृतनववधूनामयमिदं
निमज्जन्नभोधौ कलयति करैरुद्युततरैः ॥

(ख)

समुद्रतटस्थे निवृत्ताद् श्रीरामचन्द्रम् चक्षुर्गामिन् सूर्याल प्रदग्धं त बोधयति लक्षणं —
समुद्विग्नानन्धामतलजलपारे गतिविधौ
विलोक्य ध्यामर्यात् स्वनगतघनोर्मिं विदधतः ।
पयोधिर्गाम्भीर्यं कियदिति स आवेदनपरो
निमज्जन्नभोधौ कलयति करैरुद्युततरैः ॥

सन्ध्या-वर्णनम् ।

(२४५)

रवेरस्तं तेजः समुदयति खद्योतपटनी
मरालाली मूका कनकलमुनूका विदधति ।
इदं दृष्ट्वा कष्टं परमसहमाना कमनिनी
चिराचिद्रामुद्रामहद् तनुते ह्यास्तनयना ।

चन्द्रोदय-वर्णनम् ।

(२४६)

पाथोजानि निमीलयन् कुमुदिनोजालं समुन्मीलयन्
 कोकानाकुलयन् चकोरमिथुनाशंसाश्च सम्पूरयन् ।
 ज्योत्स्नां कन्दलयन् तमः कवलयन् सिन्धुं समुद्धेलयन्
 लोकानारमयन् धरां धवलयन् सोमः समुज्जृम्भते ॥
 (चङ्कटसागरस्य)

ॐ) शब्दः ।

मेणिः ।

(२४७)

क्षितिशानां कोपान्तरतिमिरदोषक्षयकरः,
 फणीशानां शोर्षे प्रचुरतरयोभाशुभकरः ।
 स एवाहं देवात् तव करमुपेतो मणिवणिग
 उपेक्षाऽपेक्षा वा तव गुणपरीक्षापरिचयः ॥

शब्दः ।

(२४८)

एकोत्पत्तो प्रकृतिधवलौ सुन्दरी सोमगङ्गौ
 शम्भुः सीमं प्रकृतिसुभगं स्तोत्रमाङ्गेन धत्ते ।
 गङ्गस्तत्र क्वकचनिकरैर्भिद्यते गङ्गकारैः
 को नामान्तःप्रकृतिकुटिसो दुर्गमिं न प्रयाति ॥

स्वर्णम् ।

(२४८)

स्वर्णस्य खेदोक्तिरियम् :—

न वा ताडनात् तापनाद् वज्रिमध्ये

न वा च्छेदनात् क्षिप्यमानोऽहमस्मि ।

सुवर्णस्य मेऽसह्यदुःखं तदेकं

यतो मां जना गुञ्जया तोलयन्ति ॥

(२५०)

दानपाषाणो विद्यादिगुणवन्तया विशेषतज्जुर्वने धनवन्त देवस्य निर्विवेकताव्याजिन
तिरस्करोति :—

(क)

धिग् देवं निर्मूलं नेत्रं कृतं कज्जलसंयुतम् ।

सच्छिद्रः समलो वक्त्रः कर्णः स्वर्णेन भूषितः ॥

(ख)

नार्यं देवस्य दोष इति शब्दां श्लोकाणां कश्चिदाह —

देवस्य नैव दोषोऽयं गुणः प्रत्युत मन्यते ।

रञ्जितं कज्जलैरचि भङ्गालिभिरिवाभ्युज्जम् ॥

(ग)

विधिनैवेदमादिष्टं स्वर्णं कर्णगतं भव ।

अजानद्विस्तदर्थन्तु तेन कर्णावलङ्घ्यतौ ॥

(एतौ शिवभारायणशिरोमन्त्रेः)

मेघः ।

(२५१)

सत्याग्नेभ्यो धनं दत्त्वा निर्धनस्तु दानुर्दारिद्र्यमपि शोभते इत्याह —

आसिञ्च पर्वतकुलं तपनोष्णतप्तं
निर्घोष्य दासविभूषाणि च काननानि ।
नानानदीनदयतानि च पूरयित्वा
रिक्तोऽसि यद् जलेद सैव तथोन्नता श्रीः ॥

(२५२)

धनिनो षट्छे षड्भुषा चक्रेषु कृतार्थेषु धतिगतेषु तेषामेकस्त्रयं तद्दानमनधिगम्य त
धनवन्निदनाहः —

हे धाराधर धीर नीरनिकरैरेषा रसा नीरसा-
ऽग्नेया घूपकरोत्करैरतिखरैरापूरि भूरि त्वया ।
एकान्तेन भवन्तमन्तरगतं स्वान्तेन सञ्चिन्तय-
न्नाद्यर्थं परिपोडितोऽयमभितो यच्चातकस्तृणया ॥

(२५३)

मेघ त्वं निजजीवनेन जगतः मंतृप्तिसंवर्द्धकः
प्रायस्सर्वसदृशो न कोऽपि भविता भूतोऽयवा विद्यते ।
किन्त्वेकान्तवसमस्तसं व्यथयति प्रज्ञावतां मानमं
यन्मण्डूकमयूरमोदनविधौ तुल्यस्तवानुग्रहः ॥

निन्दाप्रशंसा-तरङ्गः ।

(क) निन्दा-तरङ्गः ।

असन्तोष-निन्दा ।

(२५४)

भोगवासनैव महता महत्त्व दूषयतीत्याह —

आशालताच्छेदनमन्तरेण

भवेदनर्घ्यो महतामवश्यम् ।

भोगप्रसक्तः क्रमशो विवस्वान्

मौनश्च मेघश्च हृषश्च भुङ्क्ते ॥

(कविचन्द्रस्य)

आत्मगौरव-निन्दा ।

(२५५)

चुद्रा एवात्मानं श्लाघते इत्याह —

मेको वक्ति विलङ्घ्य कूपसलिलं को मे हनूमान् पुरो

गन्धर्वं हसति स्वरं खरतरं कृत्वा मुदा गर्दभः ।

खद्योतः परिदर्श्य दोधितिलवं चन्द्रप्रभां निन्दति

चुद्रः पश्यति नात्मनीचतमतां मिथ्याभिमानोदतः ॥

उदर-निन्दा ।

(२५६)

श्रीहणस स्तोत्रं रचयितुमिच्छुर्वाग्देवतायाः सामुख्यमाधत्ते ।—

मातर्नातः परमनुचितं तत् खलानां पुरस्ता-

दस्त्राशङ्कं जठरपिठरीमूर्त्तये नर्त्तितासि ।

तत् क्षन्तव्यं सहजसरले वक्षले वाणि कुर्यां

प्रायश्चित्तं गुणगणनया गौपविषस्य विष्णोः ॥

कलिकाल-निन्दा ।

(२५७)

“ केचिद् वा यदि सन्ति वैदिकरतास्ते विप्रलम्भव्रताः

कारुण्यादिगुणास्तु कुत्र यदि ते वैदिक्रियावर्जिताः ।

इत्थं पापकलापदूषिततराः प्रायेण सर्वे नराः

सत्यस्यापि तथा न तत् तव कले वास्येऽपि या वीरता ॥

(राखालदास न्यायरत्नस्य)

(२५८)

कदापि प्रायश्चो जनाः स्वधर्मो नाशुरग्नये इत्याह ।—

न सन्ध्यां सन्धत्ते नियमितनिमाजान् न कुरुते

न वा मौञ्जीवन्धं कलयति न वा 'सुन्नत'विधिम् ।

न रोज्ञां जानीते व्रतमपि हरेनैव भजते

न काशीं भक्ता वा शिव शिव न हिन्दुर्न यवनः ॥

कुपुत्त-निन्दा ।

(२५८)

पित्रोर्नैव वचः शृणोति दिवसेऽतोति व्रजत्यालस्यं
विद्याभ्यासपरास्तुखश्च नियतं दुर्बुद्धिमासम्यते ।
बभूनामुपदेशवाचि वदति क्रोधैकतानं वचः
साधून् निन्दति दुर्जनश्च मनुते मित्रं कुपुत्तो भुवि ॥

कुभृत्य-निन्दा ।

(२६०)

आहारे षड्वानलश्च शयने यः कुम्भकर्णायते
सन्देशे बधिरः पलायनविधौ सिंहः शृगालो रथे ।
अन्धो वस्तुनिरीक्षणोऽय गमने खड्गः पटुः क्रन्दने
भाग्येनैव हि लभ्यते प्रभुजनैरेवंविधः सेवकः ॥

(२६१)

आप्तानिपु गृहीतमौननियमः स्तोयप्रते दीक्षितः
पटुः पर्यटने निरन्तरमृषार्जल्पेषु पञ्चाननः ।
निद्रायां खलु कुम्भकर्णविजयो हस्ती तथा भोजने
कीलः शौचविधाययं सुकृतिनां भाग्येन भृत्यो भं

कुवैद्य-निन्दा ।

(२६२)

न धातोर्विज्ञानं न च परिचयो वैद्यकनये

न रोगाणां तत्त्वावगतिरपि नो वसुशुण्धीः ।

तथाप्येते वैद्या इति सरलयन्तो जडजना-

नसून् मृत्योर्भृत्या इव वसु हरन्ते च गदिनाम् ॥

(वैद्धटाध्वरिणः)

कुसंसर्ग-निन्दा ।

(२६३)

दुष्टस्य सङ्गतिरनर्थपरम्परायाः

हेतुः सतां भवति किं कथनीयमत्र ।

तद्देग्नरो हरति दाग्ररथेः कलत्रं

प्राप्नोति बन्धनमहो किल सिन्धुराजः ॥

(विज्जिकायाः)

कृतघ्न-निन्दा ।

(२६४)

दत्तान्तःपरिलम्नदुःखदकणा निःसार्यते जिह्वया

तां हन्तुं सरला सदोद्यमयुता दत्तास्तु हन्तानुजाः ॥

आ मूलाचिपतन्ति दुष्टदग्ना जिह्वा चिरस्थायिनी

मितद्रोहदुरन्तदुष्कृतफलैर्नो मुच्यते कथनम् ॥

कृपण-निन्दा ।

(२६५)

सा माता मम भारती प्रतिदिनं लक्ष्म्या विमाणा सह
मौख्यं विदधाति सापि चपला रुष्टा गृहान्निर्गता ।
तामन्वेषयता मयात्र भवतो द्वारं प्रविष्टं मुदा
मन्ये त्वहचमाऽत्र नागतवती स्थानान्तरं गम्यते ॥

(२६६)

दृष्टेतरनिबद्धमुष्टेः

कोपनिषण्णस्य सहजमलिनस्य ।

कृपणस्य कृपाणस्य च

केवलमाकारतो भेदः ॥

(२६७)

धनस्य सञ्चयवद् दानमपि बाध्यमित्याह —

दातव्यं कृतिभिर्धनं न खलु तैः सञ्चीयतां केवलं
दानं श्रोत्रनिकर्णविक्रमरवेः स्थातं पृथिव्यां परम् ।
दृष्ट्वा खं मधु दानमोगरहिम नष्टं चिरात् सञ्चितं
निर्वेदादिव पाणिपादयुगलं घर्षन्त्यहो मच्छिकाः ॥

गृहविशेष-निन्दा ।

(२६८)

कृतदाराणां पुंसो प्रायशो बन्धविच्छेदो भवतीत्याह —

यस्या जन्मान्यवंशे वसतिरपि सदा दूरदेशे पुरासीत्
 सैषा भूत्वा वधूटी प्रकटितविनया वेश्ममध्यं प्रविश्य ।
 आजन्मप्राणतुल्यान् गुरुजनजननोसोदरानन्तरङ्गान्
 दूरोक्तस्य स्वगेहात् पतिमगुरुमते धिग् गृहस्थाश्रमं नः ॥

(२६९)

अप्रचिता हि पुरुषाणां सर्वगुणसंहारिणीत्याह —

तावद् विद्याऽनवद्या गुणगणमहिमा शौर्यगाम्भीर्यवीर्यं
 गेहे स्वे सर्वशान्तिः परगुणकथने वाक्पटुत्वं प्रभूतम् ।
 यावत् पाकाकुलाभिः स्वगृहयुवतिभिः प्रेषितापत्यवक्त्रा-
 द्वा वाचा नास्ति तैलं न च सवणमपीत्यादिवार्चा श्रुतिर्न ॥

जामातृ-निन्दा ।

(२७०)

श्वशुरगृहविरवासिनं जामातृं स्वस्योक्तं कथयति :—

श्वशुरगृहनिवासः स्वर्गवासो धरायां
 निवसति ननु कथिद् वासरान् पञ्चपांशेत् ।
 तदधिकमपि तिष्ठेद् दुग्धतुण्डो विह्वल-
 स्तदधिकदिनवासे पादुकापूतपृष्ठः ॥

(२७१)

भारतं पञ्चमो वेदः सुपुत्रः सप्तमो रसः ।
दाता पञ्चदशं रत्नं जामाता दशमो ग्रहः ॥

- टीकाकार-निन्दा ।

(२७२)

विविधशालेष वैचक्षण्ये विना कस्यचिद् शयस्य टीकाप्रचयनपद्धत्याय भवतीत्याह —

दुर्बोधं यदतीव तद् विजहति स्मृष्टार्थमित्युक्तिभिः
स्मृष्टार्थेष्वतिविस्तृतिं विदधति व्यर्थैः समासादिकैः ।
अस्यानेऽनुपयोगिभिर्य बहुभिर्जल्पैर्भ्रमं तन्वते
श्रोतृणामिति वस्तुविप्रवृत्तः प्रायेण टीकाकृतः ॥
(भोजराजस्य)

दारिद्र्य-निन्दा ।

(२७३)

कमलयोद्धरणन्दः पूर्णचन्द्रस्ततोऽधिकम् ।
तत् तत्र विपट्टिस्ते किं मातः कमलानये ॥
(उद्घटसागस्य)

(२७४)

पलालोपरि बन्धस्वच्छमेकं पातयित्वा निशि शयानस्य भर्तुं समीपे स्तनभ्यं
 शिथुमादाय शयितुमायता पत्नी भर्तारमिदमाह —

वासःखण्डमिदं प्रयच्छ ननु वा स्वाहे गृहाणार्भकं
 रिक्तं भूतलमत्र नाय भवतः पृष्ठे पलालोच्चयः ।
 दम्पत्योरिति जल्पितं निशि यदा शय्याव चौरस्तदा
 सध्वं कर्पटमन्यतस्तदुपरि क्षिप्त्वा रुदन्निर्गतः ॥

(२७५)

दारिद्र्यामूला दरवत्या दर्शयति —

वृद्धोऽन्धः पतिरेव मञ्चकगतः स्थूणावशेषं गृहं
 कालोऽभ्यर्णजन्मागम कुशलिनी वत्सस्य वार्तापि नो ।
 यत्रात सञ्चिततैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
 हृद्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्वश्रूधिरं रोदिति ॥

(२७६)

क्षुत्तृषाशान्तयो दारा मयि जीवति नान्यगाः ।
 तासामाशा महासाध्वी सुधन्ता मा न मुञ्चति ॥

(२७७)

भार्यचितोष दारिद्र्यं निन्दन्नाह —

चौरिभ्यो न भयं न दण्डपतनात् त्रासोऽपि वा भूपतेः
 शङ्का नो शयने निशासु गमने दुर्गे च मार्गे स्थितौ ।
 दारिद्र्यं सुखमेव केवलमहो दुःखदयं दुःसह-
 मायास्तोऽतिथयः प्रयान्ति विमुखा निन्दन्ति च ज्ञातयः ॥

(२७८)

दारिद्र्यस्य विद्या विकल्पैव नामाच्छादनार्थं भिक्षाश्रयवादित्याह —

विद्या मे वनिता ततोऽजनि सुतेर्लज्जायशोमानकै-
र्दैन्यात् साऽनशनाऽनशत् सह सुतेर्भिक्षाऽपरा संग्रहा ।
साऽवाध्या भजते सदैव धनिनस्तस्याश्च जातः सुतः
सोऽर्यः क्षेत्रज एव पाति समुखं मां किं तथा विद्यया ॥

(२७९)

दारिद्र्यान्मरणमपि वरमिति भङ्गान्तरित्याह —

उत्तिष्ठ क्षणमेकमुदह सखे दारिद्र्यभारं मम
शान्तस्तावदहं चिरं मरणजं मेवे त्वदीयं सुखम् ।
इत्युक्तो धनवर्जितेन विदुषा सख्या श्मशाने शवो
दारिद्र्यान्मरणं परं सुखमिति ज्ञात्वेव तूष्णीं स्थितः ॥

(२८०)

धनाशया धनिभ्रष्टाश्च प्रविष्टस्य दीनारिक्तेषु गमनं दत्ता बहुकृतस्य कस्य-
चिदुक्तिरियम् —

भस्माच्छ्रवतनुः कदर्थशयनाच्छूली कदवाशनात्
तैलाभाववशात् सदा शिरसि मे केशा जटात्वं गताः ।
गौरकः स च नैव लाङ्गलवहो भार्या गृहे चण्डिका
प्राप्य त्वत्त इहार्हचन्द्रमधुना प्राप्तं पदं शान्भवम् ॥

(२८१)

सर्वे ज्ञेयवस्तु कथाभि रामपद प्राप्तुममिलवन्ति दारिद्र्यान्तु मामयवसुलभ
रामत्वं प्रापयदित्याह —

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्वितधिया

वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदन्तु प्रलपितम् ।

कृतालङ्कारभर्तुर्वदनपरिपाटीयुरधना

मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥

(भट्टवाचस्पतिः)

(२८२)

मुखदुःखं हि भाग्यसूक्तमिति उक्तिप्रत्यङ्गिभ्यामाह —

कस्य भोः कविरस्मि तत् किमु सखे चीषोऽस्यमाहारतो

धिग् देशं गुणिनोऽपि दुर्गतिरियं देशं न मामिव धिक् ।

पाकार्थी 'सुधितो यदैव विदधे पाकाय बुद्धिं तदा

विन्ध्ये निन्धनमम्बुधो न सलिलं चोष्णां न वा तण्डुलः ॥

(२८३)

सिद्धिन्वाप्यांगुरीधेन चिर प्रेषितं पुन प्रत्यागतं माषेखरविद्यालङ्कारमवलीकृतं
महाराजकृष्णचन्द्रेण किमवस्था भवती गृह्णीति वृत्तं स प्रेषिते भलिना कृते ति
शान्तिदिनं धारयन् प्रत्युवाच —

न भाले सिन्दूरं न च नयनयोरञ्जनरसो

न गात्रे स्नेहादिर्न च खदिररागोऽधरपटे ।

अवैधव्यं किञ्चित् कथयति मदम्भोरुहदृशो-

सैठल्यग्रे बाहोर्विगतकलहो लोहवलयः ॥

(माषेखर विद्यालङ्कारस्य)

(२८४)

दारिद्र्यात् परो रिपुनांकीत्याह :—

शीलं शातयति श्रुतं श्रमयति प्रज्ञां निहन्ति क्रमाद्
 दैन्यं दीपयति क्षमां ज्ञपयति ब्रोह्मं निरस्यत्यपि ।
 तेजो कर्जयत्यपास्यति मतिं विस्तारयत्यर्थितां
 दारिद्र्यं पुरुषस्य किं न कुरुते वैरं परं भौषणम् ॥
 (त्रिविक्रमस्य)

(२८५)

केनचित् नरपतिना नियम एव प्रचारितं यत् तस्य राज्यमध्ये कोटीश्वर विना
 कश्चिदपि जनो वस्तु न समर्था भविष्यतीत्याकर्ष्य कश्चिद् दारिद्र्यं कवि राजानमिद-
 म्वाच :—

वाय्यां वाय्यालकोटिः कुपिठरज्जठरे मच्चिकाणाञ्च कोटिः
 कोटिर्गण्डूपदानां मम गृहपटले कुन्तले यूककोटिः ।
 अङ्गे विस्फोटकोटिः कटितटविलसत्कर्पटे ग्रन्थिकोटिः
 पक्षां कोटीश्वरोऽहं कथय नृप कथं ते पुरोभागहं न ॥

(२८६)

सर्वेऽपि पुरुषकारा दैवप्रतिफलत्वे विफलमायाकोत्यह —

विद्या सत्कविता तथा सुजनता सेवापि च प्रार्थना
 पक्षैताः परिणिन्धिरे जनयितुं वित्तात्मजं यत्नतः ॥
 व्यापारं सकलं विहाय सततं तास्त्रेय रत्नं मया
 दुर्देवेन दुरात्मना नरपते पक्षैव बन्ध्याः स्त्रियः ॥

(२८३)

स्वार्थो हि पुरुषाणां रुचिर्भेदेन तान् उत्तममध्यमाधमतां नयतीत्याह :—

- ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य ये बाधया
 मध्यस्थाः परकीयकार्यकुशलाः स्वार्थाविरोधेन ये ।
 तेऽसौ मानुपराक्षसाः परहितं यैः स्वार्थतो हन्यते '
 ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥

(२८४)

खला हि विशकुम्भा मयोमुखा इति रिकसाद्वशेन प्रमाद्ययति —

सम्मुखवर्ती पिशुनो

भवति सदा यः पदे लग्नः ।

स पुनः दृष्टनिविष्टो

रिफ इवायं शिरःस्थायी ।

(२८५)

परस्परस्य अङ्गविभं विरमेधनमपि वियोजयितुं कण्ठेऽपानामशौकिकौ मत्तिरित्याह

दर्शदीर्घविघटनेन शिखिना भूयोऽपि सन्तापनै-

र्विश्लेषः पयसः कदापि हविषः केनापि नोद्गावितः

मन्यानः पुनरेव विस्तृतमुखो भूयो भ्रमन्तरे

• प्रार्थकं विदधाति तादृगनयोरेकं यथा नो पुनः ॥

(२८६)

काव्ये भव्यतमेऽपि विघ्ननिवहैरास्वाद्यमाने सुहृ-
 दोषान्वेषणमेव मत्सरजुषां नैसर्गिको दुर्ग्रहः ।
 कामाऽरेपि विकासिपद्मजक्षये खेलचराले पुनः
 प्रोक्ष्यशुषुपटेन कुञ्चितवपुः शम्बूकमन्विष्यति ॥

(२८७)

दातुं कृतयवस्यापि दातुमिति विपर्ययं कुर्वन् खलं प्रति कस्यचिद् वाचक-
 स्तोतिरियम् :—

प्रायः स्वभावमनिनो महतां समीपे
 तिष्ठन् खलः प्रकुरुतेऽविजमोपघातम् ।
 शीतार्दितैः सकललोकसुखावहोऽपि
 धूमे स्थिते नहि सुखेन निषेध्यतेऽग्निः ॥

द्विपत्रौक-निन्दा ।

(२८८)

विलादु बहिर्विलस्यान्तः स्थितमार्जारसर्पयोः ।
 आखर्मध्य इवाभाति दिभार्थो दुर्बलो नरः ॥

(विकटनितम्बायाः)

धनि-निन्दा ।

(२८८)

कभी माय्यवयादेक एव धनखामी चवस्यामेदेन पक्षीपाशदेवतात्मकी भवतीत्याह

दूरादर्धिनमाकलय्य मजते सद्यो विरूपाक्षता

सङ्गे^१ किञ्च विरोचनत्वमय संस्थाने नृसिंहाकृतिम् ।

पाण्डित्योक्तिषु यक्रतुण्डरचनं दाने त्वपर्णात्मता-

मेकः^२ पञ्चसुगात्मकः प्रभुरहो भाग्यैः कलौ स्रभ्यते ॥

(३००)

आरोपति गुह्यमरोरहनाय प्रमुखादिहो बभूव सगत भिक्षुपति^३—

• शीघ्रे भवभराक्रान्ते श्रिया श्रिते सुखं हरिः ।

• सत्कर्मावन्तो न जानन्ति दुःसहां परवेदनाम् ॥

• (शोभाभट्टारिकायाः)

(३०१)

+ निद्राति सति भुङ्क्ते चरति कचभरं शोधयत्वन्तरास्ते

दीश्वत्यक्षैर्न चायं गदितुमवसरः सायमायाहि याहि ।

इत्युद्दण्डैः प्रभूषामसक्तदधिक्षतैर्वारितान् द्वारि दीना-

• नक्षान् पश्याद्विषकन्ये सरसिहृदरुचामन्तरङ्गैरपाङ्गैः

(प्रेमचन्द्र तर्कवागोशस्य)

निर्गुण-निन्दा ।

(३०२)

हेदयस्य कचूतचन्दनवने रत्ना करीरद्रुमे
हिंसा हंसमयूरकोकिलकुले काकेषु बह्मादरः ।
मातङ्गेन खरक्रयः सुसमता कर्पूरकार्पासयो-
रेषा यत्र विचारणा गुणिगणे देशाय तस्मै नमः ॥

निर्लज्ज-निन्दा ।

(३०३)

कामः को मे पुरस्तादिति वदति सुष्ठुः पेषको मेचकाभः
संख्ये सिंहेन हिलां प्रथयति नितरा जीर्णवानः शृगालः ।
उड्डीयोड्डीय काकोऽप्युपहसति गरुत्मन्तमप्यन्तराले
लज्जाभीतिच्युतानां वद वदनभृतां वाचि को बाधकः स्यात् ॥

नीच-निन्दा ।

(३०४)

स्वभावेन नीचतया ज्ञानो बहुसमर्थाद्विषयज्ञोऽपि स्वीयं नीचतया न परिहरतोऽप्यहं
स्वभावेन हि यः सुदो ह्यदिगुणान्वितोऽपि सः ।
न जहति निजं भावं संख्यासु माहतिर्यया ॥

परिजन-निन्दा ।

(३०५)

मूर्खो बहुविधं पुत्रो बहुतूलो लघुः सुता ।

बहुवर्णं खरा दारा प्रातिथ्यं बहुवृद्धिकः ॥

(उद्धटसागरस्य)

पुत्र-निन्दा ।

(३०६)

पुत्रः स्यादिति दुःखितः सति सुते तस्यामये दुःखित-

स्त्रादुःखादिकमार्जने तदनयात् तन्मूर्खतादुःखितः ।

जातश्चेत् समुत्थोऽयं तन्मृतिभयं मृत्योः भयं दुःखितः

पुत्रव्याजमुपागतो रिपुरयं मा कस्यचिज्जायताम् ॥

(भर्तृहरः)

भिन्ना-निन्दा ।

(३०७)

द्वारे द्वारे परेषामविरलमटति द्वारपालैः करानै-

रालोक्यैवाहवो यः स्वनति गणयति स्वापमानं न किञ्चित् ।

सौष्टुं शक्नोति नान्यं स्वसदृशमितरागारमप्याययन्तं

आम्यत्याम्नोदरार्थं स कथमिह शुना नो समो भिक्षुको यः ॥

(दामोदरशुतस्य)

(३०८)

पञ्चाशत्त्रिपातज्वरयो साभ्यं दमयति :—

सप्रस्वेदः पुलकपरुषः संभ्रमी सप्रकम्पः

सान्तर्दाहः प्रशिथिलधृतिः सास्यशीपः सतर्पः ।

संवृत्तो यो गुरुरपि लघुर्हन्त तैस्तैः प्रकारै-

र्याञ्चाशब्दः सृजति पदवीं सत्रिपातज्वरस्य ॥

मद्यपान-निन्दा ।

(३०९)

यत् पीत्वा गुरवेऽपि कुप्यति विना हेतोस्तथा रोदिति

भ्रान्तिं याति करोति साहसमपि व्याधिर्भवत्यास्यदम् ।

कौपीनञ्च जहाति लोकपुरतोऽप्युद्यत्तवञ्चेष्टते

तप्तज्वापरिपन्थि मोहजनकं मद्यं न पियं नरैः ॥

(गङ्गुकस्य)

मूर्ख-निन्दा ।

(३१०)

गोमिः क्रीडितवान् कृष्ण इति गोसमबुद्धिमिः ।

क्रीडत्यद्यापि सा मन्मथीरहो देवी पतिव्रता ॥

(विष्णुकायाः)

(३११)

✓ मूर्खस्य षट्परिभाषां विद्वष्यति —

मूर्खत्वं सुखं भजस्य कुमते मूर्खस्य चाष्टौ गुणा .

नियन्तो बहुभोजकोऽतिमुखरा रात्रिर्दिवं स्वप्रभाक् ।

कार्याकार्यविचारणाविरहितो मानापमानि समः

प्रायेणामयवर्जितो दृढवपुर्मूर्खः सुखं जीवति ॥

लोभ-निन्दा ।

(३१२)

लोभपरतया हि जीवनाशमयपदाय किं न कुर्वन्तीत्याह —

यद्गुर्गामटवीमटन्ति विकटं क्लामन्ति देशान्तरं

गाहन्ते गहनं समुद्रमयनक्लेशं कथं कुर्वते ।

सर्वेन्ते कृपणं पतिं गजघटासंघट्टदुःसञ्चरं

गच्छन्ति प्रधनं धनाब्धितथियस्तल्लोभविस्फूर्जितम् ॥

(ख) प्रशंसा-तरङ्गः ।

उद्धटकविता-प्रशंसा ।

(३१३)

रसाय तस्मै नमं उद्धटस्य

श्रीतायते हृत् प्रपताऽपि यस्य ।

प्रफुल्लभायं सुजनस्य चास्य-

मायिस्पर्मेवैति सुदुर्जनस्य ॥

(उद्धटसागरस्य)

(३१४)

खिन्नं स्वेन समुद्भटेन सरसं स्वीयं मनो जायते
 श्रुत्वाऽन्यस्य समुद्भटं खलु मनः श्रातुं पुनर्वाञ्छति ।
 अज्ञानं ज्ञानवतोऽपि येन वशगमन् कर्तुं समर्थः सुधीः
 कार्यस्तस्य समुद्भटस्य मनुजैरत्यादरात् संग्रहः ॥
 (भट्टोद्भटस्य)

(३१५)

अस्थानि पतितः स उद्भटरसो वाणीप्रियः कल्पते
 न्यङ्काराय वृणाचयाय नितरां तागय पापाय च ।
 स्थानि स व्ययितः परं प्रभवति प्रख्यातये भूतये
 चेतोनिर्वृतये परोपकृतये श्रेये गिवस्याप्तये ॥
 (पण्डितजगद्गुरस्य)

(३१६)

किं हरिः किमु कङ्कणैः किमभ्रमैः कर्णावतसैरनं
 केयूरैर्मणिकुण्डलैरलमनं साहस्ररेश्वरैः ।
 पुसामेकमखण्डितं पुनर्दिदं मन्यामहे मण्डनं
 यन्निष्पीडितपार्वणामृतकरस्यन्दापमा उद्भटाः ॥
 (वल्लभदेवस्य)

उद्यम-प्रशंसा ।

(३१७)

भ्रमन् स्वं पूरयेद् वैद्यो भ्रमन् स्वं पूरयेद् द्विजः ।

भ्रमन् स्वं पूरयेत् तर्कुरभ्रमन् स्वं न पूरयेत् ॥

(कविवन्द्यस्य)

गुणज्ञ-प्रशंसा ।

(३१८)

गुणपरिचयेन तदासादो यस्य कस्यापि न चटने इत्याह :—

संगृह्णाति गुणो गुणं गुणिगणाद् गृह्णाति तं नागुणो

दूरारण्यनिकेतनोऽपि मधुपः प्राप्यैव तत् पङ्कजम् ।

माध्वीकं परिपिबतेऽस्य नितराभाकण्ठमुत्कण्ठितो

भीकस्तविकटस्थितोऽपि नियतं खादत्यहो कर्दमम् ॥

गृहि-प्रशंसा ।

(३१९)

पुत्रः सञ्चरितः सतो प्रियतमा स्वामो प्रसादोन्मुखः

छिन्नं मित्रमवपुष्कः परिजनो निष्केशलेयं मनः ।

पाकारो मधुरः स्थिरश्च विभवी विद्यावदातं मुखं

तुष्टे विष्टपकटहारिणि हरौ संप्राप्यते गेहिना ॥

काच-प्रशंसा ।

(३२०)

वाचेषु कः प्रशस्यः को वा निश्चयदाहः—

यन्काचः श्रुतमात्रमर्थमखिलं गृह्णाति स आव्यतां
 यो वेत्ति द्विरुदाहृतं कृतफलं तत्रापि वक्तुर्वचः ।
 यस्तु स्पष्टमनेकशोऽप्यभिहितः कुर्याच्च किञ्चिद्ब्रू-
 धिक् तं तन्पितरौ धिगेव नितरां धिक् तदुक्तं गर्दभम् ॥
 (हरिभट्टस्य)

तेजस्वि-प्रशंसा ।

(३२१)

स्वपीरूपमहायशाः समयदोषदुःखाऽपि सन्-
 ननस्यविषयाशयो भ्रष्टेषु निवृत्ते कर्मसु ।
 महीधरसहोदरद्विरदयूथविद्रावणो
 शुभसुरपि केशरो न खलु मूर्खिणं धावति ॥

दया-प्रशंसा ।

(३२२)

दया परं धर्ममसुखं चात्र
 दयावतां न स्वपरप्रभेदः ।
 दुःखं परेषामवलोकते चेद्
 सत्वाऽत्मनस्तद् व्यथते दयासुः ॥
 (शिवनारायण गिरिसरेः)

दाह-प्रशंसा ।

(३२३)

हरिप्रदु सद्गुरोकरणे देवानां वैमुख्य दर्शयन् दानशौलान् महाजमान् श्रुति —

रुद्रोऽद्रिं जलधिं हरिर्दिविषदो दूरं विहायः श्रिता
 भोगीन्द्राः प्रवृत्ता अपि प्रथमतः पातान्मूले स्थिताः ।
 शीना पद्मवने सरोजसदना मन्देऽर्थिसार्थाद् भिया
 दीनोद्धारपरायणाः कलियुगे धन्या उदारा जनाः ॥
 (शङ्कुस्य)

(३२४)

एकोऽयं पृथिवीपतिः चितितले लक्षाधिका भिक्षुकाः
 किं कस्मै वितगिष्यतीति किमहो एतद् वृथा चिन्त्यते ।
 शास्त्रे किं प्रतियाचकं सुरतरुः प्रत्वम्बुजं किं रविः
 किं वाऽस्ति प्रतिचातकं प्रतिलतागुल्मश्च धाराधरः ॥

दाम्पत्यप्रेम-प्रशंसा ।

(३२५)

प्रशंसन्ति च निन्दन्ति निगमा यद् गृह्णायमम् ।
 दाम्पत्यसाम्यवैषम्यमेदादेतद्व्यवस्थितिः ॥
 (नीलकण्ठदोक्षितस्य)

दुःख-प्रशंसा ।

(३२६)

द्विष्टत्वेन विबुध्य दुःखमबुधैर्नैतत् कदा काम्यते
 न द्विष्टं परमिष्टसाधनमिदं विज्ञेन विज्ञायते ।
 वैराग्यं नहि जायते अनिदरं शोकादिजं तद्दिना
 तस्मादेव शुषत्वमत सुनिना गीतं कथादादिना ॥
 (महामहोपाध्याय राखामदाम न्यायरत्नम्)

धन-प्रशंसा ।

(३२७)

धनसम्पत्त्यादिव पुत्रां सन्धानभागितमित्याह —
 लक्ष्मीश इति गोविन्दः श्रीदमितमिदोम्बरः
 हिरण्यगर्भ इत्येव ब्रह्मापि बहु मानितः ॥
) (मोक्षदृष्टदीक्षितस्य)

धनि-प्रशंसा ।

(३२८)

धनगुणयोर्धनमिव गरीय इत्याह —
 धिगम्बेषां विद्यां धिगपि कविता विद् मुञ्जनां
 वयो रुधं धिग् धिग् धिगपि च कुन्तं दुर्मतिर्मम
 असौ जीयादेकः सकलगुणहीनैः धनवान्
 बहिर्यस्य द्वारे दण्डवदमाः सन्ति गुरिन् ।

धर्म-प्रशंसा ।

(३२८)

मानुष्ये सति दुर्लभा प्ररूपता पुंस्त्वे पुनर्विप्रता
 विप्रत्वे बहुविद्यता नययुता विद्यावतोऽप्येष्टता ।
 अर्यज्ञस्य विचित्रवाक्यपटुता तथापि लोकाज्ज्ञता
 लोकज्ञस्य समस्तशास्त्रविदुषो धर्मो मतिर्दुर्लभा ॥
 (विमेन्द्रस्य)

(३३०)

धर्मैः धर्मं परत्र चेह च नृणां धर्मोऽन्धकारे रविः
 सर्वापग्नयमघ्नमः सुमनसां धर्मो निविर्मूल्यवान् ।
 धर्मो बन्धुरवान्धवे पृथुपथे धर्मैः सुहृन्निखलः
 संसारोद्गमरुष्यले सुरतरुर्मास्त्रेव धर्मात् परः ॥
 (विमेन्द्रस्य)

परिहृत-प्रशंसा ।

(३३१)

परिहृतस्य षट् गुणान् वितुषीति :—

दम्भं नोदहते न निन्दति परान् नो भाषते निष्ठुरं
 प्रोक्तं केनचिदप्रियञ्च सहते क्रोधञ्च नानम्वते ।
 ज्ञात्वा शास्त्रमपि प्रभूतमनिशं सन्तिष्ठते मूकवद्
 दोषांश्चादयते गुणान् वितनुते चाष्टौ गुणाः परिहृते ॥

(३३२)

उपादाता यावच्च भवति गुणानां गुणवता-
मसत्कल्यास्तावाचमुवनमद्धार्षा अपि गुणाः ।
अपि प्राग् दैत्यारेहृदयवसतेः कौस्तुभमणिः
स किं नासोदब्धो श्रुतिरपि किमस्य कचिदभूत् ॥

परोपकार-प्रशंसा ।

(३३३)

महिः स्त्रीपार्श्वितम्; परोपकारः कर्तव्य इति दृष्टाभेन द्रवयति ।—
रत्नाकरः जिं कुर्वते स्वयम्-
विन्याचलः किं करिभिः करोति ।
श्रीलङ्केश्वरैर्मलयाचलः किं
परोपकाराय सतां विभूतिः ॥

प्रेम-प्रशंसा ।

(३३४)

इन्दुः क क च सागरः क च रविः पद्माकरः क स्थितः
काऽभ्रं वा क मयुरपङ्क्तिरमना काऽग्निः क वा मालती ।
मन्दाध्वकमराजहंसनिचयः काऽसौ क वा मानसं
यो यस्याऽभिमतः स तस्य निकटे दूरेऽपि वा वसतः ॥

(३३५)

दोषः कश्चिद् यदि निजजने सम्भवेद् दैवयोगाद्
 नासौ ग्राह्यो भवति महतां रीतिरेषास्ति लोके ।
 श्रेष्ठो दैवाद यदि कुमुदिनीं गच्छति भ्रान्तचेताः
 पद्मिण्यां स प्रियमधुकरस्यज्यते किं कदाचित् ॥

ब्रह्मतेजः-प्रशंसा ।

(३३६)

अल्पोऽसौ पयसा यः कुम्भः परिपूर्यते ।
 पयो तदुद्भवः सिन्धुं गुरुत्वाद् ब्रह्मतेजसः ॥

क्ति-प्रशंसा ।

(३३७)

नो मुक्तौ स्पृहयामि नाथ विभवेः कार्ये न सांसारिकैः
 किन्त्वायोज्यं करौ पुनः पुनरिदं त्वामीयमभ्यर्थये ।
 स्वप्ने जागुरणे स्थितौ विचलने दुःखे सुखे मन्दिरे
 कान्तारे निशि वासरे च सततं भक्तिर्ममास्तु त्वयि ।
 (वाग्भटस्य)

सनस्त्रि-प्रशंसा ।

(३३८)

धननोभिमः पुनश्च सेवाग्रन्थपेधया न्यादिना तत्करणाद्यमन्त्रमपि वरमिच्छाहः ।

पद्मो बन्धुस्त्वमसि न गृहं यासि योऽर्थो परेषां

धन्योऽन्ध त्वं धनमदवतां नेष्टमे यत्कुष्ठानि ।

ज्ञाणो मूक त्वमपि क्षपणं स्त्रीपि नार्थाश्रया यः

स्तोताप्यस्त्वं बधिर न गिरं यः खलानां मृणोपि ॥

महत्त्व-प्रशंसा ।

(३३९)

अनामत उन्नतचेता मनो बहुविधैक्युत्तीः मित्रसीतल्य न अहश्चित् परिहरतीत्याह —

महतां प्रकृतिः सैव वर्द्धितानां परैरपि ।

न जहाति मित्रं भावं संव्यासु लाकृतिर्यथा ॥

(शिवनारायण शिरोभणैः)

मौन-प्रशंसा ।

(३४०)

वाचाभतां मित्स्व मौनं शीघ्रिः —

मौख्यं ननुताहेतुमौनमुन्नतिकारणम् ।

मुखरं नूपुरं पादे कपटे हारो विराजते ॥

(३४१)

अमुष्मिन्नुद्याने विहङ्गखल एष प्रतिपलं

विलोलः काकोलः कर्णति खलु यावत् कटुतर

सखे तावत् कोर द्रढय हृदि वाचञ्च सकलां

न मौनेन न्यूनो भवति गुणभाजां गुणगणः ॥

विद्या-प्रशंसा ।

(३४२)

विद्या नाम नरस्य कीर्त्तिरतुला भाग्यक्षये चान्नयो

धेनुः कामदुघा रतिथ विरहे नेत्रं तृतीयं च सा ।

सत्कारायतनं कुलस्य महिमा रत्नैर्विना भूषणं

तस्मादन्यमुपेक्ष्य सर्वसुखदं विद्याधिकारं कुरु ॥

स्वरूपनिरूपण-प्रशंसा ।

(३४३)

एवं बह्वी जगो ह्यस्त्रने धे तावत् स्रग्विषेष्वाधित्वात् तदगुणैश्च निन्द्यते
तत्र पुनर्मित्वाह —

पुंसः स्वरूपपरिदर्शनमेव कार्यं

तज्जन्मभूमिगुणदोषकथा वृथैव ।

रत्नाकरोत्थमभिनन्दति को विषं वा

को या न पद्ममभिनन्दति पद्मजातम् ॥

सहाय-प्रशंसा ।

(३४४)

सहंशजातं गुणकोटिनम्रं

धनुः कथं क्षत्रियवामहस्ते ।

शरः परप्राणहरोऽप्यसंख्ये

सत्पक्षयोगादधमो गरीयान् ॥

(३४५)

दुर्बलोऽपि सहायवत्तया सजलदुःसाध्यसाध्यतीत्याह —

अत्युच्चभूधरवरोपरि तुङ्गवृक्षात्

काकोऽपि पक्षफलमात्मभते सपक्षः ।

सिंहो बली हिरदवर्त्यबलाधिकोऽपि

सीदत्यहो तरुतले स हि पक्षहीनः ॥

सुकवि-प्रशंसा ।

(३४६)

धीरं निक्षिपते पदं हि परितः शब्दं समुद्धीक्षते

नानार्याहरणञ्च वाञ्छति मुदाऽलङ्कारमार्कपति ।

आदत्ते विमलं सुवर्णनिचयं धत्ते रसान्तर्गतं

टोपान्वेषणतत्परो विजयते सञ्चोरयत् सुकविः ॥

(३४७)

अर्थान् केचिदुपासते कृपणवत् केचिच्चलद्भुर्वते

नष्टावत् खलु धातुवादिन इवोद्धमन्ति केचिद् रसान् ।

अर्थालङ्घनिसदृशद्रवमुचां वाचां प्रशस्तिस्पृशां

कर्त्तारः कवयो भवन्ति कतिचित् पुण्यैरगण्यैरिह ॥

(राघवचैतन्यस्य)

(३४८)

नैव व्याकरणज्ञमेति पितरं न भ्रातरं साकिंकां

दूरात् सङ्घुचितेव गच्छति पुनश्चण्डालवच्छान्दसात् ।

मीमांसानिपुणं नपुंसकमिति ज्ञाला निरस्तादरा

काव्यालङ्करणज्ञमेत्य कविताकान्ता वृणीते स्वयम् ॥

(चिमेन्द्रस्य)

सुजन-प्रशंसा ।

(३४९)

दृश्यन्ते भुवि भूरिनिम्बतरवः कुत्रापि ते चन्द्रनाः

पापाणैः परिपुरिता वसुमती यज्ञो मणिर्दुर्लभः ।

श्रूयन्ते करटारवाय नियतं चैत्रे कुङ्कजितं

तप्तान्य खलसद्गुलं जगदिदं द्वित्राः चित्तौ सल्लनाः ॥

(३५०)

घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धं
 क्विचं क्विचं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुदण्डम् ।
 दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः काश्चनं कान्तवर्णं
 प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नोत्तमानाम् ॥

सुपुत्र-प्रशंसा ।

(३५१)

कुम्भः परिमितमग्नः
 पिबत्यसौ कुम्भसम्भवोऽन्धोधिम् ।
 प्रतिशेते हि सुपुत्रः
 कश्चिज्जनकं निजेन चरितेन ॥
 (भट्टभल्लटस्य)

(३५२)

पात्रं न तापयति नैव मलं प्रसृते
 स्नेहं न संहरति नैव गुणान् क्षिणोति ।
 द्रव्यावसानसमये चलतां न धत्ते
 सत्पुत्र एव कुलसद्गतिं कोऽपि दीयः ॥

(३५३)

अस्तंगते भास्वति नान्धकारान्
 शनैश्चरो हन्ति विधौ बुधय ।
 पितुर्गुणैर्न प्रतिभाति पुत्रो
 गुणान्वितो हि स्वगुणेन भाति ॥

सुवंश-प्रशंसा ।

(३५४)

गुणप्रयुक्ताः परमर्मभेदिनः
 शरा इवावंशभवा भवन्ति हि ।
 तथाविधा ये च विशुद्धवंशजा
 व्रजन्ति चापा इव तेऽतिनम्रताम् ॥

सुसंसर्ग-प्रशंसा ।

(३५५)

मलयाद्रेः समीपस्थो विटपी चन्दनायते ।
 छतवासः समं सद्भिर्दुर्जनः सज्जनायते ॥
 (रत्नाकरस्य

(३५६)

दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति

चेतयिरन्तनमघं चुलुकीकरोति ।

भूतेषु किञ्च करुणां बहुलीकरोति

सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमात्मनोति ॥

(पर्वटस्थ)

स्थानुमहिम-प्रशंसा ।

(३५७)

अत्राय चन्द्राद् युवायिणे सगतिं स चन्द्राय किं चाद्रियते इति वृद्धा निरसताम् :—

उभौ प्रभौ शुक्लौ भुवि विद्यति चाव्याहतगतिः

सदा मौनं भुङ्क्ते वसति सकलस्याशुशिरसि ।

वक्ते चान्द्रमुख्यो गुणसमुदयः कथिदधिको

गुणाः स्थाने मान्या न च पुनरसौ स्थानरहिताः ॥

(वरकचेः)

रस-तरङ्गः ।

(१) शृङ्गार-रसः । ,

(३५८)

वचःस्थलीवदनवामशरीरभागैः

पुण्यन्ति यस्य विभुता पुरुषास्त्रयोऽपि ।

सोऽयं अगन्तितयजित्वरचापधारी

मारः परान् प्रहरतीति न विश्रयाय ॥

(२) वीर-रसः ।

(३५८)

पीतोऽब्धे कलसोद्भवेन मुनिना ध्वस्तोऽसि देवासुरै-

रावक्षोऽसि च राघवेण मृदुना शाखामृगैर्लङ्घितः ।

धिक् त्वां नाम च तेऽस्युधिः सलिलधि, पानीयधिस्तोयधिः

पायोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारानिधिर्वारिधिः ॥

(३६०)

लक्ष्मणो लघुसन्धानो दूरपात्तो च राघवः ।

कर्णो दृढमहारी च पार्थसैते त्रयो गुणाः ॥

(वीमेन्द्रस्य)

(३) करुण-रसः ।

(३६१)

व्याधिन आलम्बित्वा काचिन्मृगो सकुरुष इतीति —

आदाय मासमखिलं स्तनवर्जमङ्गान्-

मा मुञ्च वागुरिक् यामि कुरु प्रसादम् ।

सीदन्ति शय्यकवलग्रहणानभिन्ना

मम्मार्गवीक्षणपराः शिशवो मदीयाः ॥

(मुक्तापीडस्य)

(३६२)

महापण्डितस्य बाणभट्टस्य मृत्युसमये खेदोक्तिरियम् :-

ध्वस्तः काव्योरुमेरुः कविविपण्णिमहारत्नराशिर्विशोर्णः

शृङ्गः शब्दौघसिन्धुः प्रलयमुपगतो वाक्यमाणिक्यकोषः ।

दिव्योक्तीनां निधानं निधनमुपगतं हा हाता दिव्यवाणी

बाणे गौर्वाणवाणीप्रणयिनि विधिना प्रापिते दीर्घनिद्राम् ॥

(बाणभट्टस्य)

(४) अद्भुत-रसः ।

(३६३)

मूकारब्धं कमपि बधिरा श्लोकमाकर्णयन्ति

यदालुस्तं विलिखति कुणिः श्लाघया वीचतेऽन्धः ।

अभ्यारोहत्यहह सहसा पङ्कुरप्यद्रिशृङ्गं

सान्द्रालस्याः शिशुभरणतो मन्दमायान्ति बन्ध्याः ॥

(५) हास्य-रसः ।

(३६४)

धूर्णखदिरयुतबीटी-

जनिताधररागमङ्गभयात् । .

पितरि प्रेते मणिका

रोदिति हा ताततातेति ॥

(चेमेन्द्रस्य)

(६) भयानक-रसः ।

(३६५)

दीप्तक्षुब्धे गयोगाद् वदनलहलहलम्बजिह्वाग्रलीढ-

ब्रह्माण्डक्षौद्रबिन्दुप्रवलतरभवज्जाठराम्निस्फुलिङ्गाम् ।

कार्त्तिकं कङ्कालशेषामतुलगलचलश्लुण्डमालाकरालं

शुक्लासंवादिनेत्रामजिननिवसनां नौमि पाशासिंहस्ताम् ॥

(मार्कण्डेयस्य)

(७) बौभत्स-रसः ।

(३६६)

उत्कृत्य ज्वलितां शवात् कथमपि प्रेताशनः पैथितौ

पेशीमग्निमयीं निगीर्य सहसा दन्दद्वयमानोदरः ।

धावत्युत्प्लवते मुहुर्निपतति प्रोत्तिष्ठति प्रेक्षते

विष्वक् क्रीडति संपिनष्टि लठरं सुध्या चलन्मस्तकः ॥

(८) रौद्र-रसः ।

(३६७)

१ धृष्टा धार्तराष्ट्राः प्रबलभुजवृहत्ताण्डवाः पाण्डवा २

३ वार्ष्णेयाः सकृष्णाः शृणुत मम वचो यद् व्रवोन्मूर्धवाहुः ।

एतस्योत्खातबाहोर्दुपदन्तपसुतातापिनः पापिनोऽहं

पाता हन्त्योष्णितानां प्रभवति यदि वः कोऽपि वा सं स पातु ॥

(६) शान्त-रसः ।

अनित्यता ।

(३६८)

सेवध्वं विबुधास्तमन्धकरिपुं मा क्लिश्यतान्यथुते

यस्मादत्र परत्र च त्रिजगति त्राता स एकः शिवः । '

आयाते नियतेर्वशात् सुविपमे कालात् करासाद् भये

कुत्र व्याकरणं वा तर्ककलहः काव्यग्रमः कापि वा ॥

(राजानकलौलकस्य)

अनुतापः ।

(३६९)

कविर्वाङ्मयं निन्दति —

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता दन्ताः समुन्मूलिता

दृष्टिर्नश्यति रूपमेव चलितं वक्त्रञ्च लालाकुलम् ।

आलारपं न करोति बान्धवजनः पत्नी न शश्रूपते

हा कष्टं स्थविरः पिताऽपि बहुभिः पुत्रैरवघ्रायते ॥

कर्मफलम् ।

(३७०)

लाञ्छीनाथं वहति गरुडस्तस्य भोक्ष्यो भुजङ्ग

उद्या वोढा धनपतिसखं सोऽपि घासं जघास ।

हंसो भुङ्क्ते विसकिगलयं ब्रह्मणो वाहकोऽपि

सेवाभिर्न घायति महतां कर्मणो दुर्विपाकः ॥

(३७१)

लब्धं जन्म सह श्रिया स्वयमपि त्रैलोक्यशोभाकरः

स्थित्यर्थं शितिकण्ठमप्युपगतस्तेनापि शीर्षे धृतः ।

वृद्धिं शीतकरस्तथापि न गतः क्षीणः परं प्रत्युत

प्रायः प्राप्तानमेव कर्म बलवत् कस्योपकुर्वीत कः ॥

(पण्डितश्रीवकस्य)

काल-चरित्रम् ।

(३७२)

इष्वीतलेऽधिगन् धावतीषा जीवा सम्प्रया सर्वदैव चाहाराभ्येत्यपरा न कदाचिद्
मृदयिना कुर्वन्तीत्याह —

मेको धावति तच्च धावति फणो सर्पे शिखी धावति

व्याधो धावति केकिनं विधिवशाद् व्याघ्रोऽपि तं धावति ।

स्वस्वाहारविहारसाधनविधौ सर्वे जना व्याकुलाः

कालस्तिष्ठति पृष्ठतः कचधरः केनापि नो दृश्यते ॥

दैवबलम् ।

(३७३)

(क)

दाता बलिः प्रार्थयिता रमेशो

दानं मही वाजिमखस्य काल ।

दातु. फलं बन्धनमेव जातं

नमोऽसु दैवाय यद्येष्टकर्त्तॆ ॥

(चेमेन्द्रस्य)

(ख)

यो यं जनापकरणाय सृजत्युपायं

तेनैव तस्य नियमेन भवेद् विनाशः ।

धूमं प्रसौति नयनाभ्यकरं यमग्नि-

भूत्वाऽम्बुदः स शमयेत् सलिलैस्तमेव ॥

(कल्लणस्य)

प्रार्थना ।

(३७४)

सुक्तिकानि कस्यचिदुक्तिरियम् —

सुव्यक्ता वेदभागैश्चरमदुरितजध्वंसरूपा हि सुक्ति-

स्तत्तातस्तत्त्वबोधो ननु जनकतया तस्य दौत्यं न युक्तम् ।

भते त्वं तत्त्वबोधस्य हि निजजननी धर्मतः सापि नम्रो

गद्यैः पद्यैर्वचोभिः परिहसनविधौ त्वं हि वक्तुं समर्था ॥

(चर्गटस्य)

(३७५)

गङ्गातीरवासी स्वविर कोऽपि धनवान् कदाचित् वैजयिन्तक्रीडित कथं भवान्

शरीररक्षार्थं वासाच्छादनादिषु न यतते इत्येवं पृच्छा प्रत्युवाच —

स्वःसिन्धुतीरेऽघविघातवीरे

बह्वक्ष्मीने करलभ्यनीरे ।

यसन् कुटीरे परिधाय घोरै

करोम्यघोरै न रुचिं शरीरे ॥

(३७६)

वाराणस्या विन्नेनरसमीपे प्रार्थना —

हर हर ह रतिं मे देहगोहेषु गङ्गा-

धर धर धरभावं चेतसः स्वे पदाले ।

भव भव भवसिन्धौ कर्णधारोऽत्र नृत्युं-

जय जय 'जय-शम्भो'-वाक् सदा स्यान्मदास्ये ॥

(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

विषय-वृष्णा ।

(३७७)

(क)

समाप्य विषयान् सर्वान् यः कथ्ये भक्तिमिच्छति ।

सागरे शान्तकल्लोले स्नातुमिच्छुः स दुर्मतिः ॥

(ख)

यस्या बीजमहङ्कृतिर्गुरुतरं मूलं ममेति ग्रहो

भोगस्य स्मृतिरद्भुतः सुतसुताज्जात्यादयः पल्लवाः ।

स्कन्धो दारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः

सा मे ब्रह्मविभावनापरशुना वृणालता लयताम् ॥

विविध-तरङ्गः (पुरीधामस्थ-जगन्नाथमन्दिरम्) १५७

वैराग्यम् ।

(३७८)

भोगे रोगभयं सुखे क्षयभयं वित्तेऽग्निभूयः
दास्ये स्वामिभयं गुणे खलभयं वंशे कुयोपिभयम् ।
माने ज्ञानिभयं जये रिपुभयं काये हतान्ताभयं
सर्वं नाम भवे भवेद्भयमयं वैराग्यमेवाभयम् ॥
(क्षेमेन्द्रस्य)

विविध-तरङ्गः ।

प्रथम-विन्दुः ।

प्राचीन-शिलालिपिः ।

(१) पुरीधामस्थ-जगन्नाथमन्दिरम् ।

(३७९)

(क)

पुरीधामस्थजगन्नाथदेवस्य वर्तमानमन्दिरस्य निर्माणकालमाह .—

शकाब्दे रन्ध्रशुभ्रांशुरूपनक्षत्रनाथके ।

प्रासादः कारितोऽनङ्गभीमदेवेन धीमता ॥

(ख)

वामुदेरघकृते गङ्गावशानुचरिते सत्ये नायिका प्रति अमरमुन्दरनाथकेन कथितोऽयं
श्लोक पूर्वोक्तस्य श्लोकस्यैव समर्थकः —

अहं क्षौणिशशाहेन्दुसन्मिते शकवत्सरे ।

अमरभूमिदेवेन पासाद योपतिः कृतः ॥

(२) काशोधामस्थ-भवानीश्वरमन्दिरम् ।

(३८०)

वाराणसीस्थितस्य भवानीश्वरमन्दिरस्य निर्माणं प्रातःअरुणोपया नाटीररात्र्या
भवान्या कारितमित्याह —

(क-ख)

माणव्याहृतिरागेन्दुसन्मिते शकवत्सरे ।

निवासनगरे श्रीमद्विखनाथस्य सन्निधौ ॥

धरामरेन्द्रवारैन्द्रगौडभूमीन्द्रभाविनो ।

निर्ममे श्रीभवानी श्रीभवानीश्वरमन्दिरम् ॥

(३) वड़नगरस्थ-गोपालमन्दिरम् ।

(३८१)

मुर्शिदाबाद जिलाकर्मन्त 'वड़नगर' स्थितस्य गोपालमन्दिरस्य निर्माणं प्रातःअरु
णोपया 'नाटीर' रात्र्या कथ्यया तत्पदा कारितमित्याह —

स्रगून्यमित्र शाके श्रीभवानीतनुसम्भवा ।

निर्ममे श्रीमती तारा श्रीमद्रोपालमन्दिरम् ॥

(४) गङ्गावासग्रामस्थ-हरिहरमन्दिरम् ।

(३८२)

हरिहरभेदज्ञानोपहतचेतसां नराणां भानि निराकृषु नवदीपाधिपतिना सह-
राजेन्द्रवाङ्मादुर लक्ष्यचन्द्रेण गङ्गावासे हरिहरमूर्तिस्थापन कृतमित्याह —

गङ्गावासे विधिश्रुत्यनुगतसुखतत्त्वौणिपाले शकेऽस्मिन्
त्रैयुक्तो वाजपेयो भुवि विदितमहाराजराजेन्द्रदेवः ।
भेत्तुं भ्रान्तिं सुरारित्तिपुरहरभिदामञ्जता पामराणा-
मद्वैतब्रह्मरूपं हरिहरमुभयाऽस्थापयत्सोलया च ॥

द्वितीय-विन्दुः ।

(१) अपङ्कति-कविता ।

(३८३)

या पाणिग्रहलालिता सुमरसा तन्वी सुवंगोद्भवा
गौरी स्पर्शसुखावहा गुणवती नित्यं मनोहारिणी ।
सा केनापि हृता तथा विरहितो गन्तुं न गन्तोऽस्मरहं
हे भिक्षो तव कामिनी नहि नहि प्राणप्रिया यटिका ॥
(निशानारायणस्य)

(२) कूट-कविता ।

(३८४)

(क)

अध्याद् वः करणोरणो रणरणो राणोरणो रावणो

धृत्वा येन रमा रमा रम रमा रामा रमा सा रमा ।

स श्रीमानदयोदयो दयदयो दायो दयोवेदयो

विष्णुर्जिष्णुरभीरभी राभी रभीसौरभीः ॥

(पदच्छेदे श्लोकस्यास्य आकृतिरियम्)

(ख)

८ ८ १० ११ १२ १३ ४

अध्याद् वः करणोरणः रणरणः राणः अरणः रावणः

३ १ १० १८ १८ २० १६ २१

धृत्वा येन रं आर मारं अरमा रामा रमासारमा ।

६ २२ २२ ५ १४ ९ २४

स श्रीमानदयोदयः दयदयः दायः अत् अयः वेदयः

१० २५ २६ २० १५

विष्णुः जिष्णुः अभीरभीरभरभीरामीः अभीसीः अभीः ।

(३) गणित-कविता ।

(३८५)

कश्चिद् गणितशास्त्रसागरपारदर्शो महापुरुष श्रोत्रिणानेन पाठका यदीक्षं
 गच्छन्तितापि यथा • विज्ञानधिकशतवर्षे (१२० बहुरव्यापि) परमायुर्भवेत् तथा
 सुखीयमिदं दर्शयति ।—

इष्टं कार्त्तिकदर्शनैश्च गुणितं रुद्रेण युक्तं तथा
 ब्रह्मास्यप्रहृतं जलाधिपतिना यच्छेषितं तत् पुनः ।
 वेदाङ्गैश्च हृतं तदम्बुनिचयं विश्वेशभक्तिव्रता-
 स्तिष्ठेयुर्भुवि पाठका इति सदा विमोक्षतोष्यार्थना ॥
 (स्यात् त्रीयुताशतोपमुखोपाध्यायसरस्वत्याः)

(३८६)

कविदनेन श्रीकेन भिक्कोरिया महाराष्ट्रा खल्लुष्टीयाञ्च कीदृशेनाविष्करोति —
 इष्टं खाकाशसंयुतं खल्लयमव्यस्तं खल्लेशान्वितं
 खाकाशाशुगभाजितं द्विगुणितं यच्छेषितं दृग्दृष्टम् ।
 खाकाशाग्निसमन्वितं शशियुतं यत् तत्र खल्लुष्टीयके
 वर्षेऽस्मान् समपास्य नाकमगमद भिक्कोरिया भूतलात् ॥
 (हरकुमारशास्त्रिणः)

(३८७)

श्रीकेऽन पूर्वाह्नं पराह्नं च दृग्दृष्टीया १२० सख्याया आविष्करोति कीदृशं यत्
 वर्तते —
 इष्टं वायुगुणं सुखेन सहितं खाद्याहृतं यत् फलं
 तत् तष्टं शरभूधरैश्च गुणितं पक्षेण संयत्सरम् ।
 वेष्टं नागहृतं युतं शशभृता निघ्नं शरघ्नैः शिवै-
 स्तष्टं ध्योमयुगेर्गजेन गुणितं जीयन्तु शिष्टा जनाः ॥
 (उद्धटसागरस्य)

(४) चित्र-कविता ।

(३८८)

त्रोकोऽयं चतुर्लोमविशोमपाठे यथा एकाविध एव भवति तथा कौश्लं शब्दयति :—

वेदापन्ने स यत्ने रचितनिजगुच्छेदयत्नेऽरमेरे
 देवासत्तेऽमुदक्षो वसुदमनयदस्तोददुर्गासवासे ।
 सेवासर्गादुदक्षो दयनमदलवचोदमुत्ते सवादे
 रेमे रत्नेऽयदक्षे गुरुजमितचिरक्षेयसन्नेऽपदावे ॥
 (सद्रटस्य)

(५) ग्रहीलिका-कविता

(३८९)

(क)

कः कर्णारिपिता किमिच्छति जनः किं स्वीकृतं विष्णुना
 को जानाति परेद्धितं विधमगुः कुत्रास्ति वा कामिनाम् ।
 'सोता कस्य वधूः प्रिय' किमु हरेर्वर्ष्मः कफे को शृणां
 * सप्रत्युत्तरमध्वेमाक्षरमहामन्त्रो मुखे राजताम् ॥
 * (चर्मकस्य)
 (उत्तरं—“सरस्वति नमस्तुभ्यम्”)

(ख)

सर्वस्वापहरो न तस्करवरो रक्षो न रक्षांशनः

सर्पो नैव विलेशयोऽखिलनिशाचारी न भूतोऽपि च ।

अन्तर्दानपटुर्न सिद्धयुक्त्यो नाप्याशुगो मासत-

स्तौच्छास्यो न तु सायकस्तमिह ये जानन्ति ते पण्डिताः ।

(चर्मकस्य)

(उत्तर—“मत्कुणः” छारपोका इति भार्या)

(६) समस्यापूरण-कविता ।

(३६०)

(क)

समस्या—“अष्टम्या परतस्तिथिर्न नवमौ सा पौर्णमासी किल ।

सायं सन्धिमहोत्सवे बलिघटारक्तोत्कटास्वादनात्

सौहित्येन धराधराद्भुवि सोद्वारं स्थित्या शिरः ।

चूडाचन्द्रनभःस्रलेन्दुमिलने नीरन्ध्रतासंघटाद्

“अष्टम्याः परतस्तिथिर्न नवमौ सा पौर्णमासी किल” ।

(कालिदासस्य)

(ख)

समस्या—“कुर्वति कुर्वते करोति कुरुत कुर्वन्त्यनं कुर्वते ।”

हारे यस्य सदा समीरवरुणौ संभार्जनं पावकः

पाकं शीतगुरावपत्ररर्चनां दस्त्रौ प्रतीक्षरताम् ।

देवा दास्यमिधिक्षास्यमपरे धन्यः स नन्दोद्वेगैः

“कुर्वति कुर्वते करोति कुरुतः कुर्वन्त्यनं कुर्वते ॥”

(ग)

समस्या—“पतिवक्त्रं न पश्यति ।”

चतुर्थोर्माद्रमासस्य चन्द्रचूडस्य कामिनी ।

दिनद्वयं वर्षमध्ये “पतिवक्त्रं न पश्यति” ॥

(घ)

समस्या—“ब्राह्मणस्य महत् पापं सन्ध्यावन्दनकर्म्मभिः ।”

पुरोपकारसहस्ररोधकान्यापकारजम् ।

“ब्राह्मणस्य महत् पापं सन्ध्यावन्दनकर्म्मभिः ॥”

(उद्भटसागरस्य)

(ङ)

समस्या—“चन्द्रोदयं वाञ्छति चक्रवाकी ।”

शत्रौ दुरन्ते परिभूयमाणे

न कस्य हर्षः समुदेति चित्ते ।

भूत्या तवाच्छादितमाशुतोष

“चन्द्रोदयं वाञ्छति चक्रवाकी” ॥

(उद्भटसागरस्य)

(च)

समस्या—“मापयेच्छलेन ।”

काचित् कान्ता विरहविधुरा प्रोषितस्य प्रियस्य

प्रातृत्काले प्रबलजलदैः पीद्यमाना पिनष्टि ।

रुद्रं रामं हनुमदक्षौ यासुकिं कुम्भजश्च

क्षिप्वा मध्ये दृपदुपलयो “मापयेच्छलेन” ॥

(उद्भटसागरस्य)

तृतीय-बिन्दुः ।

कलिकाता-‘संस्कृत-कलेज’-निराकृति-प्रस्तावः ।

(३८१)

(क)

पञ्चविंशदधिकाष्टादशशतमिते (१८९५) खूटान्दे यदा पश्चित् कुम्भ-तिलको ‘खड्ग-कलेज’ कलिकातासु ‘संस्कृत कलेज’ विनापयितुमिच्छन् ताम्बालिकं गभर्णर-
लेनारले खड्ग-उद्दलियन् पैबिटङ्-साहेबमनुबरोव तदा तत्रत्य सर्वश्रेष्ठोऽध्यापको
महामहोपाध्याय सङ्कटदय पश्चितो जयगोपालतर्काखड्गारो महाशयो मितरां
मर्णपौकित संस्कृतकलेजस्य सन्पादकवरस्य संस्कृतभाषासङ्कटदयधनस्य महामनस-
सुपश्चितस्य होरेस्-हैम्बान् उद्दलन् साहेबस्य समीपे बल्यमाच शोकं प्रेषितवान् —

पश्चित् संस्कृतपाठसम्रसरसि त्वत्स्थापिता ये सुधी-
हंसाः कालवशेन पञ्चरहिता दूरं गते ते त्वयि ।

तस्मीरे निवसन्ति संहितशरा व्याधास्तदुच्छिस्तये
तेभ्यस्तं यदि पासि पालक तदा कीर्त्तिधिरं स्यास्यति ॥

(जयगोपाल तर्काखड्गारस्य)

(ख)

(१)

पूर्वोक्तेन महाशया सङ्कटदय-साहेबेन अध्यापक-कुम्भ-तिलकस्य जयगोपाल-
तर्काखड्गारस्य पूर्वोक्ते शोकं पठित्वा दुःसातिशयमनुभवता संस्कृतभाषाया उत्कर्ष-
व्यदुःखप्रापकस्य बल्यमाच शोकवतुष्टय तत्राकाशे प्रेषितम् :—

विधाता विखनिर्घाता हंसास्तन्प्रियवाहनम् ।

अतः प्रियतरत्वेन रक्षिष्यति स एव तान् ॥

(२)

अमृतं मधुरं सम्यक् संस्कृतं हि ततोधिकम् ।

देवभोग्यमिदं यस्माद् देवभाषेति कथ्यते ॥

(३)

न जानि विद्यते किं तन्माधुर्यमत्र संस्कृते ।

सर्वदैव समुन्नता येन वैदेशिका वयम् ॥

(४)

यावद् भारतवर्षे स्याद् यावद् विन्ध्यहिमाचलौ ।

यावद् गङ्गा च गोदा च तावदेव हि संस्कृतम् ॥

(होरेस्-हैम्यान्-उडल्सन्-साहेवस्य)

(५)

तदा संस्कृतकलैर्गलं अध्यापकानामन्वतमं आलङ्कारिकचरमं हामहीपाध्याय-
पथितं प्रेमचन्द्रतर्कवागीशो महामयो नितरां हृस्वमनुभवन् वस्तुमात्रं श्लोकं होरेस्-
हैम्यान्-उडल्सन् साहेवस्य सकारे प्रेषयामास —

गोलयौदोर्धिकाया बहुविटपितटे कीलिकातानगर्यां

निःसङ्गो वर्तते संस्कृतपठनव्याख्यः कुरङ्गः कुरङ्गः ।

हन्तुं तं भीतचित्तं विधृतस्तरगरो 'मेकले'-व्याधराजः

साधु व्रूते स भो भो उडल्सनमहाभाग मां रक्ष रक्ष ॥

(प्रेमचन्द्र तर्कवागीशस्य)

(घ)

"

पूर्वोक्तं प्रमचन्द्र-तर्कवागीशस्य श्लोकं प्राप्य पठित्वा च नितरां मर्माहतेन होरेस्-
हेम्यान्-उद्दल्सन् साहेबेन तत्त्वमोपे उचितो वक्ष्यमाणः श्लोकः :—

निष्पिष्टापि परं यदाहतिशतैः शस्त्रदु बहुप्राणिनां
सन्ताप्यपि करैः सहस्रकिरणेनाग्निस्फुलिङ्गोपमैः ।
आगाद्यैश्च विचर्वितापि सततं मृष्टापि कुहालकै-
र्दूर्वा न म्रियते क्वापि नितरां घातुर्दया दुर्बले ॥
(होरेस्-हेम्यान्-उद्दल्सन्-साहेबस्य)

कुम्भः ।

(३८२)

स्वकण्ठमापीद्य दृढं यथेष्टं
निपत्य कृपादुपनीय वारि ।
प्राणान् परेषामवतोऽहं कुम्भः
परोपकाराय सतां प्रयत्नः ॥

(३८३)

गुणयुक्तोऽप्यधो याति रिक्तः कूपे घटो यथा ।
पूर्णो गुणविहिनोऽपि जनैः शिरसि धार्यते ॥

कृत्तम् ।

(३८४)

कस्त्यां शिरसि निधत्ते

को वा कुरुते तवादरं लोके ।

कृत्त स्वयमपि तप्तं

परतापश्चेन्न धारयसि ॥

तमाखुः ।

(३८५)

लोकानां गदशान्तये समजनि श्रीवाम्नकूटोऽमृताद्

ब्रह्मेणोऽपि कमण्डलुं श्रवणतो धुस्तरपुष्पं ददौ ।

श्रीकृष्णो सुरलौघं बह्निवरुणौ तत्राववीर्यौ स्वयं

घोणावादकनारदो गुहगुहं ब्रह्माक्षरं गायति ॥

(कविचन्द्रस्य)

तुलादण्डः ।

(३८६)

प्राप्य प्रमाणपदवीं

को नामास्ते तुलेऽधलेपस्ते ।

नयसि गरिष्ठमधस्तात्

तदितरमुच्चैस्तारां कुरुषे ॥

(भमरकस्य)

नस्यम् ।

(३८७)

अग्निं गोष्पदवत् पविं यवसवत् सूर्यश्च खद्योतवद्
मेरुं भृत्काणवद् दवं तुहिभवद् भूमीपतिं भृत्यवत् ।
चिन्तारत्नचयं शिलाशकलवद् देहं निजं भारवद्
भक्तः पश्यति यस्य तद् विजयतां नश्यं परब्रह्मवत् ॥
(उडुटसागरस्य)

प्रदीपः ।

(३८८)

१ रे दीप तिरस्कृताखिलतमः स्तोमारिवर्मस्य ते
रात्रौ गूढनिजाङ्गपातिशयलभाघातेन किं पौरुषम् ।
तत् कर्माचर येन तावकयशो भूयात् प्रभाते पुन-
र्न स्नेहो न च सा दशा नहि परं ज्योतिः पुनः स्यास्यति ॥

मध्यस्थः ।

(३८९)

विशेषं विविधं मध्यस्थो निश्चेतव्यः । सत्यपि मानुषे गुणराशौ प्रकृतिर्ननुभवेत्
कदाप्यसौ न निश्चेयः । अथवा परिणती विपरिरेषः । मध्यधारणमुदाहर्य
कविस्तदेव प्रमाचयति :—

प्रकृतिलघौ मध्यस्थे

गुणिनि शुचावपि न विश्वासः ।

बोधयति वेधकालं

मासितरण्डो हि मौनस्य ॥

मुखं-पण्डित-पार्थक्यम् ।

(४००)

शब्दायते श्रुतिकठोरमलं जलेन

हीनो घटोऽर्धसलिलोऽपि च रीति घोरम् ।

पूर्वोऽखो भवति यत् तदयं विशेषो

विद्यावतोऽल्पविदुषः खलु बालिशस्य ॥

(शैलभट्टारिकायाः)

साधारण-नीतिः ।

(४०१)

पण्डिते बहुविदो च स्त्रीजने च विभूयिती ।

भोजने व्यञ्जनाद्यो च को रसो गोरसं विना ॥

(४०२)

हे कुर्याद् हे न कुर्याच्च सन्देहे समुपस्थिते ।

कुर्याद् मूत्रपुरीषे हे न कुर्याद् गमनाशने ॥

(४०३)

भुक्तोपविशतस्तुन्दं गयानस्य च पुष्टता ।

आयुर्धनक्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥

सुजन-दुर्जन-पार्थक्यम् ।

(४०४)

पनसचूतकुन्दाभा उत्तममध्यमाधमाः ।

फलं पुष्पं फलं पुष्पं कर्म वाक् कर्म वागपि ॥

(विकटनितम्बायाः)

(४०५)

आरभ्यगुर्वी क्षयिणी क्रमेण

सुधी पुरा हृदिमती च पश्चात् ।

दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धयोः सा

कायेव मैत्री खलसख्यानानाम् ॥

(वाचस्पतेः)

(४०६)

शुषायन्ते दोषाः सुजनवदने दुर्जनमुखे

शुषा दोषायन्ते तदिदमपि नो विषयपदम् ।

यतो मैत्र्यः, चारं विवति कुरुते वारि मधुरं

फणी धीरं पीत्वा वमति मरुतं दुःसहतरम् ॥

(४०७)

उत्कृष्टमध्यमनिरुष्टजनेषु मैत्री

यद्विच्छिन्नासु सिकतासु जलेषु लेखा ।

वैरं क्रमादधममध्यमसख्यनेषु

(यद्विच्छिन्नासु सिकतासु जलेषु लेखा ॥

स्वभावाख्यानम् ।

(४०८)

पसाधुः साधुर्वा भवति खलु जात्यैव पुरुषो

न सङ्गाद् दौर्जन्यं न च सुजनता कस्यचिदपि ।

प्रकृदे संसर्गे मणिभुजगयोर्जम्भजनिते

मणिर्नाहेदौषान् सृशति न च सर्पो मणिगुणान् ॥

(४०९)

काकः पद्मवने रतिं न कुरुते हंसी न कूपोदके

मूर्खः पण्डितसङ्गमे न कुरुते विद्वान् न मूर्खे जने ।

दुष्टः सेवति नो कदापि सुजन शिष्टो न दुष्टं जनं

या यस्य प्रकृतिः स्वभावकनिता सा न क्वचित् त्यज्यते ॥

स्वर्णकारः ।

(४१०)

हे हेमकार परदुःखविचारमूढ

किं मां मृशं चिपसि वारयतानि यद्भौ ।

सन्दोषिते मयि सुवर्णगुणातिरेको

नामः परं तव मुखे खलु मक्षपातः ॥

(चमरकस्य)

परिशिष्टम् ।

द्वितीय-प्रवाहः ।

टिप्पणी ।

(१) पिनाकी—महादेव । विखो—वधि । पायी—वदय । पायीधि—
समुद्र । पतन—पचो । विश्वरूप—विश्वमेव रूप यस्येति बहुव्रीहिः ।

(२) सिद्ध—देवद्योनिविशेष । सत्त्वानुकम्पोद्यत—सत्त्वगुणप्रधाना अनुकम्पा
सत्त्वानुकम्पा स्वार्थनिरपेक्षा । दया इत्यर्थः, सा उद्यता यस्यात् स ।
गुणगर्वै—रजःसत्त्वतमोभिः । सक्त—छट्टिद्वितिसंज्ञककार्यैश्च ब्रह्मविश्वरूप-
तया निर्मित प्रकटित इत्यर्थः । स्वयं तत्त्वोऽपि सत्त्वादिकार्यैश्च सत्त्वादिगुणै-
श्च समस्त इति यावत् ।

(३) इह भवोदन्वति ससारसमुद्रे यत् ब्रह्म वस्तु कर्णधार तदेव ब्रह्म सम्प्रति
इदानीं गिरी वचस मनसश्च विषयीकृतम् । वचुरविषयत्वात् केवल वाचनस्यो
विषय कृत इत्यर्थः । यत् हेतुमाह । कीदृशं निष्परीपाधि भासि परममत्
यतीरादि उपाधिर्यस्य तत्तथा विग्रहयैतन्वस्वरूपमित्यर्थः । 'यतएव सुदुष्पापम् ।
ननु तदा कुर्वेत्तत् प्राप्यमित्यत आह अविषयमित्यपि सर्वतोभावेन इष्टिदीव्यापक
सर्ववैवालि, इत्यर्थः । पक्षे यत् यवयान् सन् इह मनुजो कर्णधारो भव क्लृप्त
पातय । तत्—उत् अनु इत्यादि सूत्रम् । गिः यो मनसोऽपि विषयीकृतः ।
उत् अत्र अति निम् परा उप, अधि, सु दुः, प्र, अप, चव, नि, परि, अभि पि,
आ अपि सम् प्रति नि—यव यो इत्यन्वय सम्बोधनसूचकम् । एते विंशति
मिस्रश्च सः ।

(४) निर्गुण—दयादादिस्थादिगुणहीन , पक्षे सत्त्वरजस्तमोगुणरहितः ।
निष्क्रिय—धर्माकर्षणरहित , पक्षे चकर्ता, जीवात्मा एव कर्तृत्वमित्यनेत्यत कर्ता
न तु परमात्मा । निष्कल—कला अनु छट्टिविधा विद्या तद्वद्वित मूर्धं इत्यर्थः,
पक्षे अशरद्विक्त-पूर्व इत्यर्थः । निरुपाधिक—वर्णविस्मयविन्द (अनर्था-)

धर्मचिन्ता (इत्यमरः), पचे दीक्षादुपाधिरहितः । अक्षय—सीन्दूर्यहीनः, पचे निराकारः । उष्णायै—वैराग्यादिसाधनैः ।

(६) माधव—माया लक्ष्मा धव पति । सपत्नी लक्ष्मी हरे प्रिया अभिमता । तस्मिन्नेव—तस्मिन् स्वामिन्येव । स्थिरा—तमेव संवति इत्यर्थः ।

(७) दूना—दुःखिता । मत्सुसमया—विहांसो जनाः । प्रप्राप्तस्य—लक्ष्मीपुत्रस्य धनिन इत्यर्थः । आधिनिवारणाय—मनोदुःखमोचनार्थम् ।

(८) अक्षयम्—अक्षयम् । सर्वसाधकस्यसूक्त—सर्व साधक धर्मार्थकाम मोक्षदपुत्रभागित तस्य सूक्तम् । भाव—देवविषया रात्रविषया च रविः । जनि—जन्म ।

(९) दग्धयते—आत्मानमिति शेषः । कुटिला हि लक्ष्मिनिनोऽनुरागमन्नेषु निष्कृतिः, तथापि भक्त्यात्मानं दग्धयते इत्यस्या समिति तस्यैवैवमप्यस्य नितरां भक्त्यात्मानं दर्शितमिति भावः ।

(१०) भक्तिप्रज्ञादीनि विशेषणानि निवपचे तनपचे च पर्यायक्रमेण विवचनैक वचनात्तानि । प्रज्ञ—नव आसन्न इत्यर्थः । समाधिनिर्गते—ध्यानपरायणे । नीतेद्वितप्राप्तये—निवपचे नीते प्रापिते, द्वितप्राप्तये, तनुपचे भीता ईद्वितप्राप्तये अभीष्टलाभाय । लावण्यानां सीन्दूर्यार्था एकी मुख्यी मङ्गलनिधी प्रगसाभारी, पचे मङ्गलनिधि रेषपरत्वात् सन्धी मङ्गलनिधी । रक्षिततामित्यादि—राधिकानपन इत्यनेन हरेर्नयनयोक्तनोद्य रस वैचीति भावः ।

(११) केन—केन उपचारेण । अर्चयेत्—अर्चयितुं शक्यता, न केनापीत्यर्थः । तथाह मननादिकमेव श्रेय इति भावः ।

(१२) सामानाधिकरन्त्यम्—एकाधिकरक्षकतिलं, तत्र विद्वत्विश्वभर इत्युक्ती विद्वत्विश्वभरत्योन्त्याधिकरक्षकतिलं प्रतीयते । परन्तु विशालगर्तस्यापि दीनस्य मन भरणाभावात् स सम्बन्धस्तस्य न घटते । एतेन तत्र न्यस्ततत्त्वमुचितमेव । अक्षय—अक्षयम् । उरीक्ष्य—सीक्ष्य । जगद्भ्यो भवति—अभिनवजगद्भ्योऽसीक्ष्यः । तथाच तत्र जगद्भ्यो हि जगतामसुरविशेषाणामर्चयेन्नेव ॥ तु शरणागतानां सादृश्यामिति भावः ।

- (१३) प्रकृतिसुखरा—प्रकृत्या स्वभावतः सुखरा वाचात्। सरसतीत्यर्थः।
चञ्चला—लक्ष्मी। मन्थय—मदन। श्रेय—चनस्तानाव। दादभुव—काष्ठमय।
- (१४) कम्प—कम्पनम्, पक्षे वदपम्, कमित्यव्यय कत्रवाचि तम् पातीति
कम्प। शुद—प्रवृत्त, पक्षे हृदयतिम्। विषाद—दुःख, पक्षे विषपायिन
मिदम्। बलभिद—शक्तिचयकर, पक्षे इन्दम्। सज्जम्—सध्यम् जृम्भण,
पक्षे सध्यम् जृम्भा यस्य स तम्। वसन—निवास, पक्षे पवनम्। सहरय—
प्रवृत्तबोगम्। लोकाभाता—लक्ष्मी। श्लोकेऽत्र पितृलेखावृत्तम्।
- (१५) गजमुक्तकमित्यवत्—गजेन कपित्वान्तर्गतचुद्रकौटेन शुक्ल खादित यत्
कपित्वफल तद्वत्। 'कपित्वान्तर्गत कौटो गज इत्यभिधीयते—इत्यन्तर्गतमावा।
- (१६) (ख) चुद्र—कपय। शीनाचर—मूर्ख। सखि—हि सरसति।
- (१७) वज्रम—खामी कृष्ण। अन्त्ये—धनुमुनिना। वैरिणी—सरसती।
गैहम्—आलय पद्ममित्यर्थः। क्षेदयति—क्षेद खण्ड कुर्वन्तीति क्षेदिनामधातो रूपम्।
उमेति स्त्रीनामनिर्देश कोपकृतिरिति बोध्यम्।
- (१८) भूति—जन्म, पक्षे—हरधनुर्भङ्गपक्षेण।
- (१९) सङ्ग्राम—इवमथादिजनितमावेगम्। तत्—काठिन्यमित्यर्थः। चीची—
प्रियवी। चित्तिवृद्ध—वृद्ध। विन्दति—उभते।
- (२०) रघूणां कुलपति—सूर्य। माता—प्रियवी इत्यर्थः। प्राणाधीन—
रामचन्द्र। विधी—भाग्ये। शानी—प्रतिकूल। काम—अपेक्षम्। प्रसरति—
अथ 'भवति किम् इत्यपि पाठान्तरम्।
- (२१) 'द्रवति च हिमरश्मावुद्धते चन्द्रकान्त—इत्युत्तरचरिते। धापिपक्षे—
विषाद, पक्षे अङ्गल्ल धारणे।
- (२२) अविश्रसौ—अविश्वासिनि। प्राणाधिकपरित्यागाद् अविश्रसता।
- (२३) चित्वादिपञ्चमूषटितोऽयं श्लोकः। अनुधज—अनुधंभूतमद्वेषुम्।
- पञ्चमग—पञ्चमभूतज्योतिर्विश्रसौ। प्रथमसञ्चयान्—प्रथमभूतचित्तिज्ञा भौतामित्यर्थः।
तृतीयम्—तृतीयभूत अग्निमित्यर्थः। द्वितीयम्—द्वितीयभूत जल सागरमित्यर्थः।
- (२४) कपरेति—कपराङ्गुल कपरमिथ यत् मध्य तेन कपिता व्याप्ता सकल

तनुं सर्वशरीरं यस्य सः । इन्द्रमुद्रासमुद्र — इन्द्रस्य शिवस्य या मुद्रा नामाङ्गनामि
तामि समुद्र मुद्रायुक्तं शिवनामादौ मूर्धितसर्वव्याप्त इत्यर्थः । मायायोगी—
कपटयोगिवेम्भारी । रघुरमवेति—रघुरमवस्य रामचन्द्रस्य पुरस्य गृहस्य प्राङ्मुखे ।

(१०) चेलाच्छले—वस्त्रप्रान्ते । नाथ—हे रामचन्द्र । योषा—नगरी । तपस्वी—
मम पति गौतममुनि ।

(१८) कलसोद्भवधर्मपक्षीम्—चक्रवर्त्तनखी लोपामुद्रानिव्यस्य । बहुकृतात्म-
निति—बहुकृतं बहुब्रीहत् चत्वनिधियेन स तस्य चक्रवर्त्तस्य इति शेषः । लक्ष्मण—
'निषीतकालकूटस्य हरस्यवादिच्छेत्तवम् इति ।

(१०) व्रजवासिवाजिह्वयां—पद्माक्षौषा गोपीनाम । पाञ्चालजाया—द्वीपया ।

(११) मात—हे यमोदः । मन्वात्मक—मन्वनदस्य । ईश्वर—शिव ।
सरभस—श्रीकृष्ण ।

(१२) कुरङ्गर—श्रीकृष्णः । एव—काष्ठं चपः वा । रसताम्—द्रव्यम् ।
कमलम्—चन्द्रि ।

(१३) सङ्गमज—सुरलोकसम्भूतव्यनिर्मितत्वान् । गुण—भौर्वी उपचिकीषादि
रित्यपि । धनु—हरश्चक्रमणम् । निमग्न—भौर्वीरहितं दयादाचिच्छादिहौनस्य ।
छच्छिद्र—सदीप इत्यपि । कुबयज—कौ प्रथिव्यां यो यमो विसृज्यमातं कृत्स्नित
कुलसम्भूतयः ।

(१४) आभीरकनामियगुणकयने—गोपतनयानां वल्लभं श्रीकृष्णं तस्य गुणावली
वीर्यने । श्रीकृष्णलीलिति—श्रीकृष्णस्य लीलाविलासप्रवये ।

(१०) मध्याय—क्षयः कोमलवयस्य भवतिगुम् । न स्पन्दते—किञ्चिदपि न
चलति । रुदति—समुद्रः । कुरङ्गमयनानेनाम्बुभि—हरिश्चलोचनानां गोपाङ्गनां
वेवजर्त्ते ।

(१८) सुमनोमाता—पुत्रमाता । सुमया—चक्रवर्त्तारादिव्यर्थः । प्रीणित
भक्त्यासां तथा निवृत्तान् । कलमदम्—पद्मपत्रम् । दुराप—दुर्गमं गोपीविरह
तपस्यात्यये चरित्रचयम् ।

(१८) पञ्चविमो—चिपिनी (पञ्चवीक्ष्यो किसलयी विटपे विहरे वने इति

मेदिनी) । शाखापञ्चवसुदायो विष्णु । अथ आगच्छिष्य वापु शाखा करतल
य पञ्चवसिति बोधम् । सुषमिणी—सुषमा परमा शोभा तद्वती । आवालिनी—
आलनालविमिष्टा । 'स्वादासवालनाचासमाकापोऽय नदी सरित्' —इत्यमर ।

(४१) निगम—वेद । रगित—रविष्टम् । लब्ध एव परब्रह्मेति भाव ।

(४२) प्रयाणसन्धे—मधुरत्यागाकाशे । आमायता—श्रीलक्ष्म्य प्रत्यागमन-
स्याया तद्रूपा लता । विज्ञात—अस्मान्निवृत्ति शेष । फलिता—तदीय रथ दृष्ट
कृष्णप्रत्यागमनदय फल सुज्ञात यस्या तथाभूतः । माधवदूत—श्रीलक्ष्म्यैरितदूत
चे उद्भव इत्यर्थः ।

(४३) पुष्टिभाक्—परिपुष्ट । शीतलाय—चन्द्र । घटयति—रक्षयति ।

(४४) क्रीकिलकुलि—पिकसमूहे । उज्ज्वलकलनाद—मनोहरमधुरस्वर यया
तथा कृजति इत्यन्वयः । जैमिनिरिति—जैमिनिनामोद्यारवादेव वयमयस्य निराकृति
प्रतिष्ठा । नरुडति—महदनामोद्यारवात् सूर्यमयस्यापि तथा ।

(४५) सुरस्रज—शोभनरत्नमयविशेष । निरञ्जन—परमशुद्धरूप श्रीलक्ष्म ।

(४६) चलिटे—वह्निद्वारप्रकोट ।

(४७) सुकृतचेतइन्दानि—तीर्थस्नानानि । शक्र—इन्द्र ।

(४८) ज्यह—पञ्चसु पतिषु इति शेष बुधितिरे । पतिव्यग्रता—'ज्यहभाता
सम पितु रिति आख्यात् अन्यज्यहभाता ज्यहुर ज्यहते (भासुर इति प्रचिचि) ।
अनुजे—उद्धदेवे । कितय—पतित्व ज्यहुरत्वं देवतत्त्वः ।

(४९) शल्कसौखि—शल्क 'शौख्य इति भाषा, शल्करूपप्रानभागे । दिति
सुतापीय'—हिरण्यकण्ठि । शौखी—आवाहयिष्यी । ध्याने—परब्रह्मचिन्तने ।
विश्व—ब्रह्माण्ड विश्वस्य निष्वाभूतत्वात् । चक्षी—छात्रे । चक्षीयतेति सर्वत्रान्वेति ।
दशवतारवर्चनमेतत् ।

(५१) स्यात्—शिव यस्य शाखापवादिभ्यश्च इत्यर्थः । भूमेन होत—
अनादि यस्य भूलयत्वात् । चपली—चपलती, यस्य पवरद्विता । विशाख—
आतिशेय, यस्य आख्यारहितः । परैरग्रे चपनीत दत्त कुकुर्म यस्य तादृशः ।

(५२) शिवाया—दर्शनाय । शौकसौख्ये—अस्तिनिषयः ।

(५३) आलम्—उद्धटम् । कौशपते—कार्तिकेयस्य । कलानायम्—
चन्द्रम् । निर्दिष्ट—संसारविरक्त ।

(५४) अदास्य—कार्तिकेय । इतर—अपरतनय । वर्तन—जीविकानिर्वाह ।

(५५) जीवन—जीविकानिर्वाहोपाय । सध—यदम् । गुरुणा—पुरोहितेन ।

(५६) स्व विने—इत्यादि प्रतिवचनम् ।

(५७) जगदम्—जगन्मात । मायक—मिलोचन शिव । भाव—
देवविषया इति ।

(५८) भवि—धातु + भ = भवितुम् । अनुसन्निवेतिम्—अनुपमसुखम् ।
सम्भक्ति—व्यक्ति ।

(५९) सुरतटिनीव्यतिकरमरुदपि—सुरतटिनी इहा तस्या व्यतिकर सम्पर्क
क्षेत्र मरुदपि । गङ्गाधरस्य भग्न मिरसि गङ्गा वर्तते तस्यां चतस्र इरस्य
पुनर्गत्वापत्नी न काचिद् विहति ।

(६०) अपचा—पचयन्तां क्षतानिति शेष पचे दुर्गाम् । रोगनाशिनी—
व्याधिविनाशिनीम् पचे वितापचयकारिणीम् । मूली—मूलपत्र , पचे म्रिय ।

(६१) वामा—सुन्दरी । दृष्टपतीत्यादि—पश्यपतिनयनयो वा ईदम् कैकर
टेर आलोक अपाङ्गद्विष्ट त वामयति या सा । कैवल्यज्ञासहीमा—मुक्तिलामस्य
परमोपायद्वपा । भवेत्यादि—भवगङ्गगतानां संसारारण्यनिवासिनां श्लेशनाशी
प्रणामी यस्यां सा । कान्तकामा—कान्ते पत्नी कामा सर्वभाषाणि यस्यां सा
सर्वथा पतिसेवापरायसेव्य ।

(६२) हे जगनि चवाना श्रुति तव नेवकचे नास्तीति वदति तस्मात् त्वया
भग्न दुर्गं न दृष्ट चतिकातरवचनस्य न श्रुतम् । इत्य सृष्टे श्रुतिवाक्य यदि
सम्यक् प्रमाणीकरोवि, तर्हि त्वं निस्तारिणी इत्यपि श्रुतिवाक्यात् त्व मां नूतमिव
संसारसागरान् तारयिष्यसीति मे परमो विश्वास इत्यस्य श्लोकस्य निर्मलितार्थः ।

(६३) तले—तनूदमे । धातु—अस्त्रम् । विगुहमयि—रज मस्ततमो
दुष्प्राप्तिके । भग्नमे—सेवके, सेवके तत्तत्स्थानेषु तेषां ब्रह्मादीनामाश्रयस्थान् तेषां
तन्नादिस्थानां तत्तदुपलभिमिति भावः ।

(६३) दृग्गोत्यादि—विषयसंसारसागरतरङ्गसमुद्राविश्रमयमानजननिवेदितवाक्यम् ।
देवदत्त—दातव्यवस्तु यत् प्रियं तत् । मा आमा—म आनन्द । मूका—

निर्वाणस्येति शेषः । कथं मां मद्रामद किञ्चिदपि न ज्ञवीषीत्यर्थः ।

(६६) गिरीयि—६ गिरीयपवि । परमोत्कर्षं परचर्येति शेषः । तं—

योग्यपदम् ।

(६८) ध्व—स्वकौशम् । श्वे—श्वरूपधारिणि । वा दृश्यते यस्य निन्दा

माकर्ण्यं प्राणान्तर्यामि, सैव तस्य प्रथमं पदं निदधे चरौ किमभूतमिति ।

(७०) जगुरन्—पुनर्जन्मविनाशकम् । ममु—ममम् । चतुर्बाहु—विष्णुम् ।

चतुराय—ब्रह्मायम् । काची—निखनम् । विष्णुत्वविरचितप्रतिष्ठित्वा शक्तिः ।
शक्त्यप्रतिष्ठित्वा भजन्त तव पदमित्युक्ता पदं सैव भागं जित्वा भवतीत्युक्तं 'पदस्यैव
मावाच्योऽभून्महेश' इति प्रसिद्धे ।

(७१) सुराटिनि—कङ्के । गूली—गुलरीययत्नी जनं पक्षे महादेव ।

गन्तु—पीडापक्षी जनं, पक्षे महादेवो नारायणः ।

(७२) सुनिना—जगुना । शिन्धादि—उपास्यादि । शिवकोपपदना—उपासकस्य

अतीरयस्य माया नामधारिणी भागीरथीत्यर्थः ।

(७३) दीपचक्रभात्—शङ्कातीरवासिनामस्वाकसाजस्य तस्यां दीपचक्रभात् ।

पक्षे नराकारं निरकारकेत्युभयं दीर्घस्वरसमीपात् । यद्यपि महापासनामिव
प्रक्षोपासनां मन्त्रादौ इति भावः । नाराकारं नीराकारं वा—जनपदिकी
मन्त्रमित्यर्थः । "नारसर्वाङ्गनीरयो"—वेदिनी ।

(७४) विदोषनामाय—तयो दीपा आध्यात्मिक आधिदैविक आधिभौतिकस्य

पक्षेनां माया, पक्षे वातुपिनादिनामायम् । अमुदीय—दीपचतुष्टययुक्तम्, पक्षे
चतुर्बाहु विष्णुम् । अन्तार दीपा दीपस्य यस्य तादृशम् । विकल्पते—दुष्टता
कोचद्वेयादिनामभिः प्राणां करोति ।

(७६) अतिप्रवेग—निरतिप्रवेगेन । इह—निवेष्टाम् ।

(७७) मुरधर—६ श्रीरक्षः । निपटना—मृदा । 'विष्णुपादोऽवा मृदा'

इति शास्त्रम् ।

(७८) प्रमथयतिता—शिवत्वम् । विमुक्तेति—विमुक्तजनानां साधकारण-
मलिन दृष्ट्या सा तथाभूता ।

(७९) व्याड—सर्प । स्वमवर—यक्ष । नाग—इक्षी । मिहिर—
सूर्य । विघ्नमित्रो—विघ्नघ्नसमुद्रस्य ।

(८०) धराधरेन्द्रद्विता—हिमाचलकन्या पार्वती इत्यर्थः । विघ्नकुलामक—
मलय । पिष्टुल्ल—पिष्टवन्तु । मौचविदारणे—मौचिनामकपर्वतभेदेन ।
पाणिरह—विवाहः ।

(८१) एतत् फल—मम यद्येष्टभोजनभावस्त्वम् ।

(८२) उत्तमाङ्ग—भक्तके । काशी क्षेत्रेण पञ्चमोद्यव्यापिनौ यद्वा तु लक्ष्यमा-
लक्ष्ययामा प्रहरा देव्यातिशयकालो यस्यात्तादृशौ भूतिदीर्घा इत्यर्थः ।

(८३) (क) लक्ष्मीर्षिका—मन्दाकिनौ यद्वा इत्यर्थः । (ख) धर्मार्थ—
धर्मजलम् । भगवत—विष्णोः । जम्बूनगरे—काश्याम् । तारक—तारकमलम् ।

(८४) मोमिति—मा लक्ष्मी उमा दर्गा सावित्री च तामि उपेता युक्ता-
मिलिता इत्यर्थः । रघवरघ—चक्रम् । ताल्ल—गच्छ । पत्र—वाहनम् ।

(८५) पूतनामारचलञ्चकीर्ति—पूतनाराक्षसीवधेन विख्यातनामा पक्षे
पूतनामा पवित्रनामा रचलञ्चकीर्तिर्य । काकोदर—सर्प कावियनाम् इत्यर्थः ,
पक्षे चदर नास्ति दर भय यस्य ॥ निर्भय गमित इति यावत् तादृश काक जयन्त
इत्यर्थः । यशोदय—मन्दपद्मा , पक्षे यशस्य दया च ताभ्याम् ।

(८६) विनाशस्त—शास्त्रं शास्त्रज्ञानं विना , पक्षे विनाशस्य अस्त्रं स्वस्वामिना
कारणम् भेदमित्यस्य विशेषणम् । कलप्रति—ज्ञानीते । प्रकृति—स्वभाव पक्षे
भाग । अभिप्रा—एका । हरिहरशब्दयोः प्रकृति इत्येका एव । प्रत्ययभेदात्—
प्रत्यय विनाशस्तस्य भेदं तस्मात् , पक्षे इ अथ इति प्रत्यययोर्भेदात् ।

(८७) यड—पाद्यजन्य । कपान—भिषाभाजनम् । शारवती—शारदा ।
नागारि—गच्छ । दिवाची—एको दाय अपरधाय । श्रीवत्स—वत्स पद
श्रीमाकर्तविशेषः ।

(८८) (क) उमाधरपक्षे—‘सर्वदा उमाधर मिव तं पायाम् । देव धन-

मनोमयेन विनाशितमदनेन बलिजितो विश्वो काय पुरा खीलत । मोहिनोरुप
दर्शनेच्छुना शिवेन प्रेरितो विश्व पुनर्मोहिनोरुप दधार इति पौराणिकी कथा ।
[अथवा अमोहत इति छेदः । विपुरासुरवधकाले विश्वरूपेण वाचो बभूव इत्यपि
पौराणिकी वार्ता] यद्य उत्कृष्टेण अवस्थितौ भुजङ्गयो दारवलयौ यस्य यस्मिन्
या तथाभूत । यद्य शिरसि मग्नान् अधारयत् । यदा यदौरार्द्धेन गौरौ शिरसि
गता च इत्यभिप्रायेण चकार । यस्य शिरः शशिमत् चन्द्रपुष्प इव इति श्रुत्य नाम
च चमरा चाहु । अथकस्य चसुरकिण्वस्य श्लिष्यकर ।—रामचरच तर्कवागीश ।

(ख) माधवपक्षे— उर्वरे सर्वोद्भोष्टदाता माधव त्वं पायात् । अमवेन
वन्मरहितेन येन यम जकठ ध्वस्त पादेन परावर्तितम् । बले चसुरराजस्य वेता ।
काय पुरा अमृतपरिवेषणकाले स्वीकृत स्वीत्वं प्रापित । अथताप्य विवदमानाना
देवासुराणां अमृतपरिवेषणाय मायया नारायणेन मोहिनोरुप इतमिति पौराणिकी
कथा । यद्य उद्धतभुजङ्गहा—उद्धतस्य उद्धतसमावस्य भुजङ्गस्य अचासुरस्य इत्या ।
यदा कानियस्य बीदाकर । चारवलय—चरितसन्निधि सैव यातीत्यर्थ । यदा
उद्धतभुजङ्गहार बल यस्य तेन नरकं यतीत्यर्थ । अथ बीवर्द्धन हृष्यदपेय गो
पृथ्वीं च कृण्वदपेय बीऽधारयत् । यस्मिन् मधुतीति शशिमत् वाहुतस्य यिरोद्धर इति
स्तस्य नाम यस्य चामरा चाहु । अथकानां यादवानां चयकर (चयी निवास)
हारकाव्यनिवासनिष्ठाता ।—रामचरच तर्कवागीश ।

(२०) (क) (गौरीपक्षे) विदधरे—हे जनहासि । शबशिवे—शबदपे शिवे
अवस्थिते इति जेव । विदधीकृत—विदाकासकपन्नवस्तुनोऽपि । प्रयत्न—वस्तु
इति शेष । योगिनस्तुतिपरा—योगिनः स्तुतिपरा इति पदछेदः । प्रविधानद्वया—
प्रणिधाने योगावनम्बनदजायां या दृष्टिस्तथा ।

(ख) (शिवपक्षे) विदधरे—हे विदधते हे ईश । यदा विदधरस्य विश्वो
रैव उपास्य इत्यर्थ । प्रयत्न—अनादिमित्यर्थ ।

(२१) राघे सेममिति चन्द्राक्षी प्रति अमेय हृष्यशीति । प्रियस्य—कृण्वस्य ।
सेम कस—शिव हृष्य कसेति सम्बोध्य चन्द्राक्षी प्रतिबन्धि चममिति । इट—
अहमिति शेष । राधा का—त्वयाह यथा राधा इटा तथा मयाचि तं कसो इट ।

(८२) गोदुह—गोपाला । डीण—लज्जित ।

(८४) मे—ह मात । “म” शिवशब्दमा वेषा मा लज्जोय प्रकीर्तिता । म० च मातरि माने च वक्ष्यते भू प्रकीर्तिता —एकाक्षरकोष ।

(८५) चषक—यानपावम् ।

(८६) माधव—वहमिति शेष, एव परमापि । धीराहिमर्हो—धीर भीषण वहि कालियस्ये सङ्गति पराजयते य स ।

(८७) मात—इति कालिंकेयस्योक्ति । जीव—इति पाण्डव्या उक्ति जीव माविहि इति पाण्डोर्वचनम् । प्रयच्छति—एव तात इति शेष । मे—मद्यम् । प्रहिते—प्ररिते । गृहे—कालिंकेये । विघटयति—विघ्नयति सति । सख्यः सखि—सख्योपासनार्थमब्रूणिपुत्रम् ।

(८८) लुडति—आहनि । अग्रिम्—कालिंकेय । विवेष्टित—विरुह कर्ष । चरित—आचरणम् । निमोति—परिभाति ।

(८९) एषा चत्वा मूनि कि कथं वाच्यते इति शेष । नैलोत्समिभ्युत्तरम् ।

(९०) केशव—विष्णु, पक्षे प्रवृत्तलोच पुत्रव । शीरि—शूरो नाम वसुदेव-पिता तस्यापत्यम् । चक्री—विष्णु, पक्षे कुम्भकार ।

(९१) हरि—वानर इत्यर्थमादाय प्रत्युत्तरम् । कृच—कृच इति वानर विदेवस कल्पयित्वाक विमिनोति । मधुसूदन—मधु पुत्रसु सूक्ष्मति हरतोत्यर्थमादाय प्रत्युक्ति । डीण—लज्जित ।

(९२) चमुना कुन्दकुष्ठेन—चमुना पुरोवर्तिना, पक्षे जालि सु तुकारी यम तन चादी सुरादिना मुकुन्दकुष्ठेन, केवचकुन्दकुष्ठेन इत्यर्थ । मुकुन्दकुष्ठेनैव मे प्रयोजन न तु कुन्दकुष्ठेनेति भाव ।

(९३) धात द्वे सप्यव । हिमचन्द्रमा—शीतलचन्द्र ।

(९४) वध—द्वे सप्यव । देव्या—सीतायाः । वृण्वते—अन्विष्यत ।

(९५) कुपिता—क्रोधान्विता, पक्ष इदिवीपाक^६, जगता माता—जगत्प्रवर्तिनी, पक्षे जगत्प्रवर्तिना प्रधापककृपाया परिभाषा, पञ्चदानकाले गुणगुणकारी इत्यर्थ । चमना—चमोमा, [पक्षे चमनमशोक्तः । शीरि—विष्णु ।

(१०८) लोले—इति पार्वत्या उक्तिः । ब्रूहि कपालिकाग्निनि—इति कप्या उक्तिः । लोले इति सम्बोधनं यथा चापस्तब्धोऽर्थं सूचयति तथा कपालिकाग्निनि इत्यपि भिक्षुकपद्मोत्पत्तिं गमयति । पाथसां जलानां पति समुद्रः । प्रत्येति—विश्रमितिः ।

(११०) भिषागौ स—मिषु स शिवः, एषे विपादपरिमितमृमिभिषागौ विषुः । ताण्डव—उद्धतस्वप्नम् । इन्द्रावमाने—अनशब्दोऽयं स्वप्नवाचकः । श्वगिण्यु—श्वं करो करिवदनं गव्यं शिष्यस्य स गव्यश्रपिता इत्यर्थः (‘न गव्यं कुराते च करिणश्चमयेदयो’ इति मेदिनी), एषे पशुशायकः । जरठ इत्यपि—जरठ इह स आसी इत्येति तस्य पतिः, एषे जरठ इषायां पतिः । नीलासलाप—नीलाया विलासेन मलाप भियोभावनम् ।

(११२) पूर्वधरशब्दे सप्तमाक्षरविधोपात्तं योऽर्थं प्रतीयते स एव सीतायाः भविष्यति । लघिष्ठेति रावणसम्बोधनम् ।

(११३) हे गौरि मा प्रति कदा कोपेव किम् कोप मा कुह इति शिवोक्ती नौ इति सम्बोधनपद इमान् इति द्वितीयानपद परिकल्प्य पावती प्राह ननु नौ च गौरिति स्वीकरोमीति शेषः । कां प्रति कुप्यामि । अथ शिवः गौ इमान् इति पदद्वयस्य पार्वतीकृतविच्छेदमुपेक्षमात्रं आह ‘अयि’ मा प्रति कोप इति अनुमानतः अनुमानेन चह जानामि । पश्चात् पावती ‘अनुमानतः’ इति शिवोक्तपदस्य द्वेवै च अर्घानर प्रतिपाद्याह सत्यनिष्ठादि—अनुमानत इति तत्र वचनात् त्व अनुमानत—न उमा अनुमा उमाव्यतिरिक्ता भारी तस्यां नतस्तद्वशीभूत इत्यर्थ इति सत्यमेवेत्यर्थः । निरिभव—पार्वत्या । कुटिला—श्लिष्टा ।

(११४) प्रिये—गौरि । कोप न क्रियताम् इति शिवोक्तिः । गौरी तु शिववाक्यस्य नक्त कुप्यौर च क्रियतां लज्जताम् इत्यर्थमादायाह स नक्तसु भवन्तीनिस्समोदरे । सुखे—प्रकृतार्थपरिज्ञानमूढे । मानसपूजितम्—मन-कल्पितमद्ये त्वज इति शिवोक्तिः । अथ गौरी मानसपूजितमिति पदस्य मानस तदाह्य सरोवर पूजित आहत येनेति समासाद्यैव इत्यर्थमप्ये परिकल्प्य प्राह युष्मद्विभक्त्यैव हतम् मदन्विते नक्तो इत्यर्थं मास्तेव तदुभयम् तव शिरधारिणी

गङ्गायामिव । वक्ते—महाकवस्य विपरीतार्थगहिणि । अमु—पूर्वोक्तम् । शेष—
महाकवस्य अर्थांतरयोजनम् । निराकुल—परिहर इति शिबोक्ति । गौरी च वक्ते
इति सन्धोधनपद सप्रत्यन्तत्वेन द्वैयमिति पदस्य आशिङ्गनार्थकत्वेन कल्पयित्वा
प्रत्युवाच वक्त्र—कुटिलत्वमिति शेष मया कदा आशिष्टोऽसि आलिङ्गितोऽसि,
माहमिदानीं त्वामालिङ्गयतीत्युक्तम् कथमातिङ्गनपरिहराय मामिव प्रवीचीत्यर्थः ।
शामाया—अर्धनारीश्वरमूर्ध्नि वामे वामभागे अङ्ग देवो यस्यास्तथा पार्ष्वव्या । अन्यत्
सुगमम् ।

(११५) अनेन श्लोकेन विवसन्तोपे नवोदया पार्ष्वव्या स्वेदादिसात्विकभाव-
व्योपनं वर्धितम् ।

(११६) हरश्चिरसि मङ्गलमवलोक्य पार्ष्वतो हर इच्छति हरस्तु गङ्गा गोपयन्
पार्ष्वतोमन्यथा प्रतिवक्ति एवा ते इत्यादि ।

(११७) भूपे कृपसाधये दर्शयति भूप इति । नमस्त्वनमुखावह—कृपो हि
मम्यनेन अथगाहनेन यत् सुखं तत् आवहति ज्ञायति यत्सादृश्यं न । पक्षे नमतां
नवाया नवाना मुखावहं मुखजनकं । कृपसावत् गुणसम्बन्धान् रज्जुसंयोगात्
पामानुसारतः घटीचगादिभेदानुसारिण यावत् पात्र तादृमित्यर्थः । नित्यं ददाति
पय इति शेषः, पक्षे गुणसम्बन्धात् विद्यादिगुणवत्तया चेतुना पामानुसारतः
योस्यायोग्यव्यतिभेदेन । अन्यत् सुगमम् ।

(११८) श्लोकेऽपि अनुविमलचरत्तमं इत्यन्विकामतं दुर्मिताच्छन्द-
बाधवृत्तमते तु हिमिताच्छन्दः ।

(११९) सर्वे ददासीति सर्वहः । इवा—मिथ्या शून्ये त्वमिति शेषः ।
सर्वमन्दस्य सङ्कोचं दर्शयित्वा इवात्त्वमुपपादयति नेति । अरय इष्ट इष्टदेशं तवेति
शेषः न स्नेहिरे, त्वं कदापि रक्षमज्ञेन पलायमानं शत्रूणां स्वस्य इष्टं न दत्तवान्
शत्रून् इष्टदर्शनं न कारितवान् इत्यर्थः । अविद्य परलोचितं परस्त्वित्येव त्वदीय
नेवयात् न स्नेहिरे इति शेषः । अविद्यैव इष्ट परस्त्वोभियं नेव त्वत्वं कदाचित्प्र
नमम् । अत एतदुभयोरपदान् भवतः सर्वदावर्तं व्याहृतिः । एनेन श्लोकेऽसाधारण
शैत्यं त्रिनेत्रिपल्लवेति व्याजस्तुतिरन्वयः ।

(१२२) गी—सरस्वती, शास्त्रज्ञानमिति यावत् । रमा—सखी, धनप्राप्तये
मित्यर्थः । ते—सखीसरस्वती । विनयो नास्ति—तत्रेति शेषः । सा—सखीयः ।
सा—गीयः । स—विनयः, एते त्वयि सन्ति । अतः साधारणधनिविद्वद्गी विलचणो-
ऽसीति भावः । धनवन्तो विद्यावन्तश्च प्रायशः उद्धता इत्यन्ते । त्वयि—अतः तुकारो
ऽभ्याहार्यः ।

(१२३) न जानाति—न ज्ञानवान् इत्यर्थः । न ददाति—न दाता इत्यर्थः ।
जगती जाया यस्य स, जायाया जानिरादेशः । जगतीशब्दोऽयं इच्छित्वैव प्रयुक्तः ।
तेन—भूतस्यापि भवतः स्वर्गगतकृष्णतिलकसङ्घापेक्षया मुक्तोत्कर्ष इति सूचितम् ।

(१२४) ते जना कौपीनधना—कौपीननाम्नाकलविष, पक्षे कौ इच्छित्वा
पीनधना प्रचुरविभवाः । धानीफलम्—आमलकौफलम् अन्यभोज्याभावात्, पक्षे
‘धामरा’ इच्छित्वा फल भोज्यैश्वर्यादिकम् । न दन्तिवाग्निनिवहा—इत्यत्र सन्मुहा न,
‘पक्षे वाग्निनिवहा अत्र सन्मुहा नदन्ति शब्दादन्ते । किति—अयं विनाय इति
यावत्, पक्षे कितिभमि राज्यमित्यर्थः । निजकृष्ण समल कलद्वित कृतम् पक्षे
श्वमलकृत सङ्घम् भूयितः । परदेशेन—सम्भावाः ।

(१२५) मुखयोगान्—ग्रासयोगान् पक्षे शीलवीज्यादिगुणसम्भवात् ।
‘सङ्गत—अवनतकाय, पक्षे निजजनस्य इति अनुषा सङ्घ स्यात्प्रेषि धनुर्वज्र त्वम्
वज्रसभावे नः इच्छित्वा—कामिमत्वात् । विष्णु—कलङ्को त्वम् न तथा ।
गभीर—अतलस्थः, पक्षे गम्भीर्यगुणयुक्तः । अप्रतीत—अविश्रुत कलधिर्गु-
द्विजजनपरसमाकुलत्वान् अविश्रुत, त्वम् विज्जस धनुराद्युपमानानां गुणा एव
अपि सन्ति न तु तेषां दोषा इति तैश्च समुत्कर्षव्यापनाद् व्यतिरेकात्कारः ।

(१२६) ई उर्वीधर राजन् रघुकाव्यकथये त्वां सत्यं निश्चितं सद्यस्तीमये—
सत्यवती भूतपतिस्थान यस्य स सत्यवतीभूः देवास्यो व्यासः त आचक्षे । सत्यवतीभि-
इति पित्रजनामघातोर्लट् । एव परमापि । सेनावने—सेनानदने दद्यात् सेनारक्षणे ।
शरभये—शरभं कार्ष्णिकेय तम् आचक्षे, शरभि इति नामधातो पूर्ववद् इयम् ।
भायये—संलापे । बागीशये बागीय इत्यतिम् आचक्षे । ताचे—रघवे विषये ।
विषये—विष्णु आचक्षे । व्याकरणे—दाघोक्तविभवे दाघो पाणिनिजननौ तस्य

कुचिं चदरं तथाद् भूरुचिर्धस्य स दाचौकुचिम् पाणिनि तम् आचचे । रणे—
 युद्धे । पृथोदरभये—पृथा कुन्ती तस्या चदरं भूरुचिस्थान यस्य स तम् अर्जुनम्
 आचचे । वितरणे—दाने । देवद्वये—दृष्टुं कल्पतु च तम् आचचे सर्वेषां
 सर्वाभौष्टप्रदस्तम् इत्यायं । विश्वधरामूर्ध्वे—विश्वधरायां पृथिव्यां भूधरे अलङ्कारे ।
 मीरये—मीरुं हेमङ्गि तम् आचचे । सर्वत्र अस्मिति शेषः । अन्ये जना यदयद्
 गुणवत्तया जगति ते सङ्घ उपसीदन्ते, न हि तत्सर्वोपमानभूतोऽसीति भावः ।

(१९०) असौ—चारिधिः । स—सुनि अगस्त्य इति शेषः । तद्—व्योम ।
 पद्—चरणम् । साम्प्रत पुरोधसि जगन्नाथदेवस्य यन्मन्दिरं दृश्यते तस्य निर्माणं
 मनेनैव राज्ञा कारितमिति प्रसिद्धिः ।

(१९८) मानसं मदीयमिति शेषः जले लवचवत् द्रव्या लीनं तन्मयम् आसीत् ।
 अतस्तत् प्रतिष्ठितं न शक्नोमि इति परामर्शं प्रतिकर्तुं हरं महादेवं एवै हरं नामकं
 पुरोहितं देव्या मनोजिह्वैर्व्या चित्तं हतमिच्छया तन्मनोहरं तस्या देव्या मनोहरं
 चित्राक्षयेकं किरीटं मुकुटं हरते चोरयति ।

(१९०) इत्यन्वक्तुमोदके—दानार्थे कुशयति गच्छति सति । भू—पृथिवी ।
 न कल्पते—यस्य कर्त्तव्यं दानं गृह्येत्यर्थः । सन्धिसङ्घा—यत आ निखिलं ज्ञेयं
 सोढुं समर्थाः । देवानामरतया—देवानां निवासस्थानतया । काचनतिरि—सुमेरुः ।
 च ज्ञातं द्विषाणां इतिना मत्स्यं येन तादृशस्य भिक्षोर्भक्षणे प्रस्थानेन या व स्या
 ह-वेनावस्थितिः तस्या आशया शङ्काः ।

(१९१) निरञ्जनम्—निन्दलम् उत्तमवृत्तिवर्धं, एवै अञ्जनद्रव्यं पवित्रं
 निवर्धं । मृदुपापम्—समग्रं एवै मुक्त्यर्थम् । सर्वव्यञ्जनरञ्जनम्—सर्वेषु
 अन्नभोजनस्य उपकरणेषु सुखदायकम्, एवै सर्वेषां सर्वादीं अव्यक्तानां पदार्थानां
 व्यञ्जनेन समुपायस्यायां व्यञ्जीकरणेन रञ्जनं लोकप्रतापीभावजननम् ।

(१९२) कुञ्जघनशृपने—सुमिदावादप्रदीप्तानर्गतं कुञ्जघनमात्मकं स्यात् महाराज
 मन्दकुमारस्य जन्मभूमिरिति प्रसिद्धिः ।

(१९३) दितोयमतमृषिर्ह—जन्मवत्तया । अन्वयसम्बन्धः—अन्वयवित्तिका ।
 चण्डा—मूर्खः । पार्थिवसम्बन्धः—भूमिसम्बन्धः, एवै पार्थिवस्य राज्ञस्य सम्बन्धः ।

वृषादृष्टिरिति यावत् । यथा जनवहुल सत्यचितिक हि द्रव्य अधिकतरसितिसंयोगं
विना न कुदाप्युपयुज्यते तद्वदियमपीति भावः ।

(१३४) चरक्यवशसम्भूता — चरक्यकुलजाता ब्राह्मणा इत्यादि । वातापि —
असुरविशेष, पक्षे निम्बूविशेष । नवकृष्ण — नूतनावतारो श्रीकृष्ण, पक्षे तन्नामकी
महाराज । कमला — निम्बूविशेष, पक्षे नवकृष्णमहाराजस्य सहधर्मिणी ।

(१३७) निष्ठाग्र्य — भिक्षालब्धद्रव्यस्य धामम् ।

(१३८) तत्त्वोन्निशीतकिरणे — तत्र यमोरुपचन्द्रे । रोहिणी — चन्द्रपत्नी ।
सप्ततौद्यादि — सस्या पति तत्किन् सत्रय उभयो रौद्र्यादिना मुल्ललान् श्री मे
पतिरिति सन्देहमेव जातशङ्का प्रातिग्रहभङ्गभयं भोवा सती । कच्छललाब्धमेव —
कृष्णवर्णाञ्जनचिह्नेन । मेवांस — प्रियतम गमनचन्द्रन् । आङ्गयत् — चङ्कितमकरोत् ।
शलाह — कुकर्षजी दीपः ।

(१४०) आलीबर्द्दिनबाब — बह्विद्वांसोत्कलाभाभपतिम् । नववीरेन्द्र —
नववीराभपति महाराज कृष्णचन्द्रम् । नवकृष्णभूपतिम् — कलिकातामीभा
वाजाराभपति महाराज नवकृष्णम् ।

(१४१) माहतात — मातामह आलिबर्द्दिनबाब इत्यर्थः । अस्मासुख — अङ्गेति
परमदेवताया नाम सुखे यस्य सः । सुगहरमुलुक — विराजहीलानबावस्य
नामान्तरम् ।

(१४२) सुग्रादिवर्ण — सङ्कितापाचर, त्रिकैश्व ग्रन्थस्य आयाचरत्याग
इत्यर्थः । वैकुण्ठाभिषेकीत — (समाप्तपक्षे) वैकुण्ठ विष्ट अभिषेकीत आराधित-
येन स, (ग्रन्थपक्षे) — कुष्ठा सङ्कीच अभिषेकीता सम्मर्चिता येन स ।
कीदृशीदारनामा — (समाप्तपक्षे) कीदृशेन धनुषा सदार प्रमत्त नाम यस्य स,
(ग्रन्थपक्षे) — दृष्टेन दक्षप्रमाणा सदार विख्यात नाम यस्य स, दृष्टदृष्टेन
अपयमोभायोर्यर्थः । अन्तम् सुगमम् ।

(१४३) गन्धवाहाधिकविहितजया — बावीरप्यधिकवेगमालिनः ।

(१४४) सोऽयं — मसौसङ्गमः । तिष्ठागुक्त्या — सूर्यतन्त्र — इमुना इति यावत् ।

नूदीन — ग्राह्याहीर-बावस-इत्य नामान्तरम् ।

(१४०) सन्धाविता—सादर कृता । दिव्योद्गम—यत् सञ्ज्ञाज्ञान वादसाह ।

वासन—वासस्यान आग्रानगरीत्यर्थः । मधुपुरी—मधुरा ।

(१४१) असी दारा (दारासिक) साञ्ज्ञाज्ञान सञ्ज्ञाज्ञो ज्येष्ठपुत्रः ।

(१४२) दुरुद्धुते—दुरुद्धुञ्जीकानां द्रुतरचनायाम् ।

(१४३) गुण्य—यन्दमम् । कुम्भी—कस्तूरी । पञ्चानन—त्रिंशः । कवित्वविधौ पञ्चमख्यकवदगविशिष्ट इत्यपि प्रतीयते ।

(१४४) विसर—विसरः उच्चार इति यावत् । उद्धिता—उल्लोषां उल्लिखिता इत्यर्थः ।

(१४५) रघुकारे—काविकासे । दाचौपुत्रे—पाणिनी ।

(१४६) भा—दीप्ति पक्षे यश्च इत्यर्थः । रवे—रवेरिव (सुतीक्ष्णम्) ।

माधस्य—माधकविविधितस्त्रिपालवधकाधस्य, पक्षे माधमाधस्य ।

(१४७) 'दक्षिण पदलालित्यामि ति दाक्षिणात्यदेशीय पाठः ।

(१४८) साधिन—तन्नामककाव्येण, पक्षे माधमासीन । पदक्रमे—सुपूतिङ्गल पदविन्यासे, पक्षे चरचचेप । भारवे—तन्नामककावे (स्वरन इत्यस्य कर्मणि पठौ), पक्षे रवे सूर्यस्य भा किरणान् ।

(१४९) दाक्षभट्ट मयूरकवेर्जामातासीदिति प्रसिद्धिः ।

(१५०) असी सुरारिकविरच अनर्पराघवकारः । अनकोऽस्य भव्योपमानो जननी च तनुमती । 'भवभूतिमनादित्य निषाचनतिना मया । सुरारिपदचिन्ताया निदमाधोद्यत मनः'—कस्यापि ।

(१५१) कान्तकुलमहाराज्ञी यशोवता प्रसिद्ध कविरासीत् । तस्य सभा बाहूपतिराजभवभूतिभ्यामेव समलङ्घिताऽऽसीत् ।

(१५२) मौग्धाभपुरम्—अतीव मनोहरम् ।

(१५३) गाम्—पृथिवी भूमिर्मित्यर्थः । साङ्गारप्रकरा—ग्रन्थविताङ्गारयुक्ताम् । अमर्षन्—असहमानः । हेङ्गन्—वनम् ।

(१५४) अकिञ्चिद—निष्पापः, यज्ञाजलसमर्वाद् निर्दोष इति यावत् । 'मिथतमस्य दोषदष्टि' प्रायशो न भवतीति विशेष्यवसङ्गतिः । सुक्ति—मोक्ष, पक्षे मोक्षन विरेचनमित्यर्थः ।

- (१७६) विलोचनहारि—नेत्रवृत्तिकरम् । चारुटित—वन्द । करम—उद् ।
 (१८०) माकन्दम्—चायम् । मकरन्दगुन्दिल—प्रवरमधुपुङ्गवम् । कर्षादनुद—

श्रुतिकट्ट । शङ्केत—सन्धेत ।

(१८२) परभृत—कोकिल । मोहो—सभा ।

(१८३) भिन्नार्भका—भिन्ना शेषजगतिविशेषालोपामर्भका बालका ।

(१८४) अरविन्दवर्णकवन्धु—पद्मसमूहसुहृत् । चक्र—चक्रवाक ।

(१८८) प्रियतनव्रतया—तनयकासुखेन । दत्तदुहारमुद्रा—दत्तदुहारसङ्केता ।

धेनु—सवत्सा पद्मसिनी गौ । मूर्ध्ना—मस्तकेन । चादत्तादत्ता—पुन पुन पौड
 यिता । चतु—पद्यात् । प्रसूत—चरितदुग्धम् । ऊध—सन्धम । किञ्चिदित्यादि—
 किञ्चित् रैपत् झञ्ज ब्रह्म एकं जानु यस्य तादृयस्य । अनवरनेत्यादि—तथा अनवरत
 चलात् चस्थिर चाव सुन्दर पुष्प यस्य तपोरुस्य । विष्णोतत्पौरिति—विष्णोतनी
 चरनी या चीरधारा तस्या लवेन क्षेत्रेन शक्य नानावर्णे सुखं यस्य तथाभूतस्य ।
 तर्ककस्य—वत्सस्य । उत्कथे—उद्धृती कर्णो यस्य तम् । चादति—वृत्तिपर्यन्त
 वक्ष्येति शेष । लेटि—सदति ।

(१८९) परिमलवटुली—सुवन्धूपुरिति ।

(१८९) दानाग्नितनोचन—दानेन स्वल्पदेन वितरणेन वा यमिति विलोचने
 यमा च ।

(१८४) असी परमविदुषी जयन्तीदेवी कविदुर्गजलाकर्मतकीटानिपादा-
 निशानि प्रसिद्धनैयायिकस्य श्रीरुच्यसार्धभौमस्य भार्यासीत् । तौ उभौ मिलित्वा
 “चानन्दलतिका” नामक शब्दमय रङ्गयामासन् । चानन्दलतिकापत्नी दीनाकारि
 लिंगा सह’ इत्याव वचन शब्दशेखे-शास्त्रम् ।

(१८६) वेद्यति सतीत्यर्थः । हरिद्वन्धावला—दिग्दक्षिण ।

(१८०) कीटवृद्ध—ब्रह्मो हि कीटविशेषस्यावासः । चन्दा—मये । चारु-
 पथव—सवचननसमुद्भूत । एतेनासौ जन्म च निन्दितमिति सूचितम् । यन्त्र—
 यन्त्र यन्त्र चकार इति वाक्यम् । इत्य बहुदोषदूषितोऽपि ब्रह्म केन गुणेन शोषितिनिकटे
 विष्टपत्रिणी ध्यति ज्ञेमे इति साधेय इत्य । कस्यिदं बुद्धोऽपि कस्यचित् ।
 गुणिन श्रोतिपात्र भवतीति भावः ।

(१८८) कृजितमञ्जुलशालङ्कि—विहगध्वनिविशिष्टशैवालसमूहे ।

(१९०) आत्मत्वचक्ष्णाग—स्तेन मद्गती व्यामशीलता दर्शिता, निर्यवोपनते—
चनायासनव्ये । इति—जीविका । एकव—एकस्मिन् पक्षे । चर्या—आचारणम् ।
अमृजुवर्मता—वक्रयति, पक्षे कपटव्यवहार । यत्रे हिरसना—मुखे जिह्वादयः ।
पक्षे वाक्यविज्ञाभाव । वीचव—दृष्टि, पक्षे विपवदृष्टि । भोगिन्—सर्प,
पक्षे भोगासक्त ।

(१९१) सित—युधम् । कम्बलाभ—हृष्यवर्णम् । चौर्यते—वर्धते । अप-
चौर्यते—मन्दोभवति । समयन कार्यकर्मरि प्रयोगः ।

(१९४) मिरिकुङ्करे—पर्वतगुहायाम् ।

(१९७) तपश्यामा—तपसा तपस्या ग्याभवया । धनसम्—कष्टकिफलम् ।
आह्वानिकलम्—गरिबिलम् ।

(१९८) अलिम—इधिकल । कदलोमूलरसेन इधिकदधनजनितज्वाला
निवार्यते ।

(१९९) शरटालय—काकवसति । भूतनिवृत्तन—देवयोनिविशेषवासस्थानम् ।

(२००) सम्भूति—जन्म । परिमल—सुमथ । गीर्वाणचेतोहर—देवानां
मनोमोहन । दातृगुणोत्तर—दानकर्तृगुणसमूह । अर्धोत्थादि—अर्धप्रवराणां
याचकदेवानां वा अर्धिता तस्या अपरवर्षिणी दानविषये । द्विवेक—द्वानम् ।

(२०१) प्रेङ्गन्—चलत् । श्लेष्मन्—चन्दन ।

(२०२) अङ्गिना—धनरेण । उरीकरीवि—चरलम्बरी, प्राप्नोषीति यावत् ।
कुपेययद्वया—कुपेयय यद्यत् तद्यत् इत्यो यासो माया, कमलभोजनार्थं रम्यो-
भामित्ययः ।

(२०४) मदराशिभारनिपुच—योगसमूहविनाशदधम् ।

(२०५) स मूल—मूय मूलदेशम् । ओपयोगमवसत्—आनुकूल्य न चकार ।

(२०६) सप्तपटिपौ—समुच्छङ्क इति भाषा ।

(२०७) सद्यस्त—रे घुम्तु । पिशाचपतिना—महादेवेन । चन्द्रोपन—
चन्द्रकालमधि । बाहिं—समुद्र ।

(११८) सञ्जीवन्म्—मम प्राणसंरक्षणम् । सञ्जीवन्म्—अव्ययम् । तस्य—जीवन्मयः ।
प्रचारितदत्ता—विचारितपदाः । मिम—एवम् ।

(११९) क्षमरेति—क्षमरमिथिलं भुक्ष्यन्तामि रन्वितम् भावयन्तं वक्ष्यते ।
पञ्चाशु—पञ्चाश इति भाषा ।

(१२०) योमन् वक्ष्य—हे योभाष्यप्रवचनसमयः । विलुता—दिनाः ।

(१२१) मन्दार—मादार इति भाषा । इति—वेष्टनम्, वेष्ट इति भाषा ।

(१२२) प्राण्य—ऐकान्तिकवाक्यानि ।

(१२३) वधुविह—वधरा । माजीक—मधु । वसिष्ठ—वाक् ।

(१२४) करीन्द्रम्—करावतम् । पीलीपीपति—प्रीतिपतिरिन्द्र इन्द्रः ।
सपत्नी—समुद्रमन्त्रिणी । मन्दरनिरे—हे मन्दा । मरुत शैलानां—पर्वतानां रक्षकः ।
रत्नविजय—रत्नाकर समुद्र इत्यर्थः । मन्ददातु—वदी

(१२५) माखोट—इत्यर्थः 'लेखेश इति भाषा । रत्नाय—वाक्
विमलस्य—उत्तमाधमविवक्तः ।

(१२६) आचक्षते—कथयाम् । सत्तुल्य—सरोवि चमि चक्षित
इत्यर्थः 'तुल्य' सत्तु चक्षितः । विजयस्यति—वीर्याभूमिः । विजितादनां—
विजयानुतां प्राप्तानां वा ।

(१२७) पञ्च—विचार वन वा ।

(१२८) लक्ष्मिणि—लक्ष्मणस्य । चम्पावति—चम्पावतिरिन्द्रायम् ।

(१२९) विधुते—वाङ्मोहिः । वीरवद्वरविदे—अक्षयानुदामिनि
चमते—चक्षते । उन्मिक्त—स्वतः ।

(१३०) चक्षित—चक्षति धनस्यो नीच इव रविनीच मयति चक्षन्तो
जन मित दया मयति तथा चक्ष चक्षविषय मयि लक्ष्यति । चम्पु ह्युक्तम् ।

(१३१) (क) पतङ्गचक्रसमये—पतङ्गस्य शालिधामविषयस्य पावसमये
परिपाककाले । पतङ्गपतिविक्रम—पतङ्गानां पतिष्वो पति वक्ष्यते तस्य रिक्तम्
इव विज्ञानी वेषम् ते । पतङ्गस्य—वृक्षस्य । पतङ्गा—ह्यभ्या । पतङ्ग
मयमे मासिमये चक्षिष्येति —वीदिनी ।

(२४१) प्राची—पूर्वदिक् । पिङ्गा—पिङ्गलवर्णा । रक्षपति—वारद ।
याम्यसदसि—याम्यजनसभायाम् । त्रिविचरहितानां—निर्धनानाम् ।

(२४२) घूकान्—पेचकसमूहम् । लोकाति—जनसमूहम् ।

(२४४) (क) दृता अन्तेनापहता नववध्वी येषां तादृशानां पुद्गलाणाम् अयम्
अश्वोभिनिमज्जनरूपं पया । करे—किरये , पचे इत्थे ।

(ख) अमान्—रामादीन् । व्यामर्षात्—शोधात् । स्ननगतधनीर्निम्न—
शब्दितोत्तारतरङ्गम् । करे—किरये , पचे इत्थे ।

(२४५) उलूका—पेचका । चिरात्—(अव्ययम्) दीर्घकालं व्याप्येत्यर्थः ।
निद्रासुप्ता—निद्राचिह्नम्, निद्रया नेत्रनिबोद्धं वा ।

(२४८) तव—तयोर्मध्ये । कञ्चनिकरै—अङ्गमिदं कालविशेषं ।

(२४९) गुहया सह—गुह्या—‘सुंघ’ इति भाषा । सोऽयं नि—अर्धपरिभाषेन
समीक्ष्यति । श्रीकेशं भुजङ्गप्रयातच्छन्दः ।

(२५०) (क) सच्छिद्र—क्षिद्र इत्यु , पचे दीप । बल—कुटिल ।

(ख) अलिकुलं कमलमिव कमलैरचिबलस्य रक्षितमित्यर्थः ।

(ग) विधिना इदमेवादिष्ट, इति स्वयं त्वं कर्तव्यं भव सुतिमान्ने तिष्ठ,
कामिनीकाखनयास्तत्त्वज्ञानपरिपक्वित्वाद् व्यनङ्कारसमये मा कुर्व । तु किन्तु तदर्थे
विधाटवाकार्यम् अजानन्ति वीहन्तश्चैवमटैरित्यर्थः । तेन—स्वयमेव ।

(२५१) दासविधुरादि—दासगणवर्धमानि । रिक्त—शून्यं जलरहित इत्यर्थः ।

(२५२) रसा—शुद्धी । पूषकरोत्करै—पूषा सूर्यस्य कराराणाम् उत्करै
समूहैः । एकान्तेन—तद्वैतम् । अन्तरायतम्—अवसरशान्तम् । स्नानेन—चेतसा
अमित—समुद्धि ।

(२५३) असमस्तम्—अयोग्यम् । मञ्जुक—भक्तः ।

(२५४) विवस्त्रान्—शून्यं । मीनमेषतथायां क्रमपाठान् भोगवासनाया
उत्तरोत्तरं प्रावृण्य सूचितमिति ।

(२५५) खलानां—सदसद्विवेकविधुराणाम् । अस्ताशङ्क—अस्ता नष्टा आशङ्का
यस्मिन् तद् यथा तथा । जठरपिठरीपूर्तये—उदररूपव्याघ्रीपूरणाय । गोपविग्रस्य
विष्णो—गौडचस्य । गुणमचनया—गुणकीचनरूपक्षोभरचनया प्रायशितं कुर्याम् ।

(२६०) कुम्भकर्णायने—कुम्भकर्णवत् दोर्घनिद्रा याति । सुन्द्रे—सवादपदने ।
दक्षनिरोधये—द्रव्यदर्शने ।

(२६१) सेयवते—चौरकर्णधि । सपाजलेषु—मिथ्याकथनेषु । कील—
श्वर ।

(२६२) वातपित्तकफादयो धातव उच्यन्ते । वैद्यकनये—वैद्याभासे । ताल
यन—ध्याकुलीकुर्वन् ।

(२६३) सामरस्य रावणसन्निहितत्वादिति ।
(२६४) अन्वेषयता—अन्वेषणम् । अन्वेषत कुर्वता । तत्करोति तदाचष्टे इति

यिच् तत् शब्दप्रत्यय ।
(२६६) हठतरं निबद्धा मुष्टिर्मेन पक्षे यस्मिन् तस्य । एकत्र हठमुष्टिवन्त
धन रचत अथवा धारककाली । कोषे धनागारे निवसन्त अपहरणादिमयात् खड्गेन
दत्तहठे, पक्षे कोषे आवरणे स्थितस्य । सङ्ग्रहमस्मिन्त—बीजसम्भावस्य, पक्षे
सम्भावत हठवर्चस्य । आकारत—आह्वाना आकारिण यथेन च ।

(२६८) वधूटी—वस्त्रा वधू । अणु—वह ।
(२६९) अन्वष्टेति यद् परम यथासम्बद्धं लिङ्गमन्वयेनाभेत्यम् ।
(२७०) वेदादीनां पञ्चमादितादीनाम् अस्मत्सेद्वि तत्कथनम् । तेषां तद्वत्
कार्यकारित्वमिति बोध्यम् । प्रसिद्धानि नीलकण्ठकादीनि पक्ष, धन्वन्तरिचपयकादीनि
च नव इति चतुर्दशरत्नानि ।

(२७३) तत्र—पूर्वचष्टे । कमलालये—इत्यनेन विषहटिष्टेन सूचित ।
(२७४) अमंजम्—मिष्टम् । कर्पटम्—यसम् ।
(२७५) सूक्ष्मा—गुह्यतम 'सुष्टि' इति भाषा । अम्यंजलागम्—अम्यं

आमस्य जन्मागमं यस्मिन् तादृशं काव ।

(२७६) मयि जीवति सति नात्यग—अथ पुत्रप्राप्त्यै यत्कृत्वा घातादृश्यो न ।
यद्यपि शुभा तच्चा च कदाचिन्मां सुखति आया नु म अचमपि ।

(२७८) सयसा—स सम्यक् यद्यो यद्वच यस्ता सा, यदाविध परिचैता
अभूदिति शेष ।

(१८१) जनस्थान—दण्डकारण्यमध्याती मुखस्थविषे , पक्षे लोकावय' ।
 कनकसमेति—कनकस्य मायास्य' तद्विषयिणी दृष्ट्या लिप्ता तदन्वितधिया ,
 पक्षे कनकमीव समदृष्ट्या मरीचिका तदनुमतबुद्धिना । अयि वैदेहिः इति वच' ।
 प्रतिपदम्—पदे पदे । उदय—सञ्चलनयन यथा तथा । प्रलपित—श्रुता कथित ,
 पक्षे वै इति पादपूरणः । देहि इति वच , अन्यत् सुनमम् । लडाभर्तु—राजपक्ष
 वदनानां या परिपाटी अनुकम्पसायां इषररणा वाच्यवर्षण कृता , पक्षे ईषत् भर्ता
 कामर्ता निरुद्धस्वामी तस्य समीपे वदनपरिपाटीषु मुखजयनप्रकलासु रचना अलम्
 अत्यर्थं कृता । कुञ्जलवसुता—सीता कुञ्जलवौ सुतौ यस्या' या , पक्षे कुञ्जलानि
 पटूनि योग्यानीत्यर्थं वसुनि धनानि यस्य तस्य भावसाया । अधिवता—भ्राता ।

(१८२) विगतकलह—सति द्वितीये आभरणे कलह' सम्भवेत् पत्र तु
 तदभावात् कलहाभाव इति भाव' ।

(१८३) शान्तयति—पातयति । श्रपयति—नाशयति ।

(१८४) शान्द्याला—जघन्याचविशेषा ('विशङ्गा' इति भाषा) । कुपितर-
 गठर—कुपितराकल्याणोद्पन्नर । गणपदाना—किञ्चसुशान्दम् । कर्पटे—वस्त्रे ।

(१८५) सकल—सर्वे पैदवं धनम् । लय—नाशम् । र—दारिद्र्य
 सजीवरम् । मत्—मत ।

(१८६) मानसुता—मानस सुता मम आश्रयनिता प्रथमा स्त्री । अपरा वनिता
 भिन्ना दैन्यस्य कथा । तातेत्यर्थमिर्महिता—तानस्य दैन्यस्य एवमेव प्रभुत्वेन विमेषेण
 महिता । एतेन दैन्यस्य प्राक्वच सूचितम् ।

(१८७) कृता—दैवदर्थैरिति शेष ।

(१८८) मत्सरत्रया—खलनाम् । दण्ड—दण्डि । वासारे—सरसि ।

(१८९) अयिजगोपघातम्—याचकजनानां विघ्नम् ।

(१९०) आकलय—श्लाघा । विदधाचता—विकटलोचनत्वं विरुद्धत्वमिति
 यावत् , पक्षे शिष्यत्वम् । सङ्गे—समर्थे समोपायमने इति यावत् । विरोधनत्व
 दैव्याम् , पक्षे सूर्यत्वम् । शिष्टिहाति—अराकारसिद्धिमात्र , पक्षे दद्वेषत्वम् ।
 वक्रतुष्टरचन—वस्त्रेण वक्रभावापन्नेन तुष्टेन सुखेन रचन वाक्यविन्यास , पक्षे वस्त्रेण

शशिना हत तुल्यस्य सुखस्य रचन निर्वाच्य तद्वत् न चपयिमावम् । अपर्णाकता—
पर्यवसापि अभानशालिदिरिदस्वरूपताम् एवे अपर्णा दृगां तत्स्वरूपता शक्तिरूप
मिति यावत् ।

(१००) शेष—चनननाये । भवमराकाने—ब्रह्माण्डभारनिर्णयिते । शिवा—
कल्या । सप्तमीवन्त—सप्तमीविशिष्टा घनिन इत्यर्थः ।
(१०१) सरस्वतिरूपो—वसन्तकालीनाम् । चन्द्ररश्मि—चाक्षीये तत्त्व-
कानि विविष्टैरिदं ।

(१०२) करीरमुने—ब्रह्मचरि कष्टकिञ्चलविशेषे वा । खर—गर्दभ
चतरो वा ।
(१०३) सखि—युव । इक्षाम्—यवहलाम् । नक्षत्रम्—नक्षत्रम् । वदन-
भता—सुखविशिष्टाणी ज्ञानानाम् ।

(१०४) द्वादिगुणवित—द्विचिन्तुरादिभिर्विषयैरन्वित एवे विविचतु
रादिभिरुद्दिष्टम् । साकृति—लुकारस्य साकृतिरिव साकृतिर्यथा सा नवन
सङ्ख्यात्वं । द्वादिगुणवित नक्षत्रसंख्याया युगे कृते यो राशिर्भवति तस्य योग
फलनापि पुनर्नवनसंख्यैव जायते । यथा $२ \times २ = ४$ $१ + ३ = ४$ । एव
व्यादिभिर्गुणैर्वि ।

(१०५) सप्तमेद—सप्तमी । पुलकपदम्—रोमाचामितम् । सप्तमी—
भक्त्यशील भानवः । सप्तकम्—सप्तयुक्तम् । सप्तार्द्ध—द्विद्विंश अप्रचिन्तया
ज्वरी च ज्वरप्रकोपाद् सप्तार्द्धविशिष्ट । प्रविष्टिर्लभति—लुप्तवैद्यं सप्तमीरपि
विचारयुद्देशभावात् । साकृतीय—विनया ज्वरप्रकोपेण च युक्तमुक्तम् ।
(१०६) सप्तपटाववाप्त सप्तम्—सप्तपटाववाप्तसप्तम् । सप्त—युक्तम् ।
सर्पान्—गच्छन्ति ।

(१०७) स्वेन समुद्रतः—अरचितेन सङ्गत्योक्तम् ।

(१०८) स्वकाराव—विज्ञाया पातयितुं स्वयमिति शेषः । एवं परम् । पाप
हि पश्यानीपन्यासजनितमिति बोध्यम् ।

(१०९) द्वारे—सप्तम् । साकृत्परे—वैविध्यवाङ्मययुगे । चन्द्रे—चन्द्रे ।
नक्षत्रादितो य पापवासतकर युक्तम् तस्य क्षयेन चरता चन्द्रेण सप्तमा दीर्घा ते ।

(११०) तर्कु—टिको इति भाषा । स्वपोषणार्थं कृतशब्दो जग सिद्धि
लभते इति भावः ।

(११८) विद्यावदात्—विद्यया चवदात् शुभ निर्मालमिवर्धं । विष्टपकट
हारिणि—भुवनदुःखविमोचके ।

(१२०) श्राव्यताम्—गुरुणा पठितताम् । हृतफलम्—सफलम् । रहम्—
रहस्यम् अर्थबोधमिति भावः ।

(१२२) दिविषद—देवा । दूर विहाय—दूरवर्ति आकाश स्वर्गमित्यर्थः ।
अर्थिसार्थात्—आशङ्कमणत् ।

(१२५) निगमा—शास्त्राणि । दाम्पत्यसाधये गृहायाम् प्रशस्य, तद्वैषम्ये त
निन्दा इति भावः ।

(१२७) शीद कुवेर तस्य निवम् । लज्जीकुवेरहिरण्यनां यथाक्रमसम्भवात्
नोविन्दादीना सम्पन्न इत्यर्थः ।

(१३०) द्रुपदये—सुविश्रुतपदे स्वर्गमनपदे इत्यर्थः । ससारिति—ससाररूप
पृथ विद्यत भीषणमित्यय महत्फल तस्मिन् । सुरतव—कल्पद्रुपः ।

(१३२) गुणवता गुणानाम् उपादाता गहीता यावत् भवति तावत् मित्रवन-
महार्घा तेषु भुवनेषु महासूच्या अपि गुणवता गुणा अस्तत्कल्पा मन्दाभिप्राया
भवन्तीति शेषः । अत्र दृष्टान्तमाह—रैव्यारविंशो हृदयवसते इति भारणात् प्राक्
अपि स प्रसिद्ध कौस्तुभमणि अस्मी समुद्रे किं गहीत् अपि त्वासीद्दिग् । कश्चित्
कुत्रापि अत्र गये स्मृति श्रवणमपि अभूत् उपादातुरभावात्ताभूदेव इत्यर्थः ।
गुणपरिचयेन गुणवता भाषास्माम् आश्रयसूत्रमेवेति भावः ।

(१३३) रत्नाकर—समुद्र स्वर्ग किं कुरुते आत्मन किं हित साधयति न
किमपीत्यर्थः । एव सर्वज्ञः श्रीखण्डखण्डे—चन्दनकाष्ठे । विभूति—सम्पत् ।

(१३४) मन्दाभक्रमराजहसनियय—अप्यत्र पयि क्रम पादविशेष अत्र
क्रमः । मन्द अभ्यक्रमो यस्य स चासी राजहसनिययतेति ।

(१३५) व्यलीकानि—अपराधान् । दग्धमन्दिरसारी—(वर्जितविपयमितम्)
—मन्दिरसारं जेहगृह येन तादृशपराधकारिण्यपि ।

(१३६) तद्वद्व—तस्मान् कुत्सान् उद्भवो यस्व स अयस्य इत्यर्थः ।

(१३८) परे—यन्मे स्तुतिपाठकैः, पक्षे द्विनिर्भेदुदादिभिरद्वै । रजिता-

नामपि—उत्कृष्टे रजितानामपि, पक्षे गुणितानामपि । साकृति—सुकारस्य

आकृतिरिव आकृतियस्या सा नवमसख्येत्यर्थः । ह्यादिसंख्या नवमसख्याया गुणे

कृत यो राशिर्भवति तस्य सङ्ख्येनेनापि पुनर्नवमसख्यैव जायते । यथा $१ \times ८ = ८$,

$१ + ८ = ९$ । एव त्वादभिमुखेऽपि ।

(१४०) मौख्यं—वाचायता । मौन—तूष्णीभावा ।

(१४१) विद्वत्खल—विद्वद्गेषु खलः । 'पदिभूतस्य वायस इत्यन्ते ।

प्रतिपन्न—प्रतिक्षणम् । विलोल—वक्षुः । काकोल—द्वीपकाक (दौडकाक

इति प्रसिद्धः) । कौर—हृ युक् ।

(१४२) कामन्धा धनु—कभीष्टदायिनी गवी । तृतीय नेत्र—विद्याया

रूपदर्शनसाधनत्वात् । सत्काराद्यतन्—समादरभूमिः ।

(१४४) भवभूजातम्—सत्कृत्यवेचुरक्षित पक्षे सत्कुलसम्भूतस्य । गुण

कोटिनस—गुणैः मौल्यां कोट्यो कोटिद्वये नस्य पक्षे बहुगुणैरवनतस्यभावम् ।

असस्य—दक्षिणे । सत्पक्षयोगान—सद्भा वर्तमानाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वद्वयनिहिताभ्यां

पक्षिपक्षाभ्यां सङ्घे धीमान् पक्षे सता साधना पक्षे सहायेन सङ्घे सस्यत्वात् ।

सङ्घाच्च कौटीऽपि सुमन सङ्गादारोहति सतां शिर' इति ।

(१४५) सपथ—पक्षाभ्यां सङ्घे वर्तमान पक्षे सहाययुक्तः । स हि

पक्षहीन—हि दत्त स मिह पक्षहीन पक्षस्य असहाय इत्यर्थः ।

(१४६) धीर—मुविचारपुर सर पक्षे मन्द मन्दम् । पदम्—स्तुतिभक्तादि

पदम्, पक्षे परमम् । शब्द समुदीचते—शब्दोऽयं शुद्ध अशुद्धौ वा इति

विचारयति, पक्षे कुल क शब्दो जायते इति शब्दोक्तिः । आनार्थाद्वरचम्—द्विष्ट

पदप्रयोगेन विविधार्थसंप्रपञ्चम्, पक्षे सर्वोपायपट्टरचम् । अनङ्गारम्—उपमादि

विविधानङ्गारम्, पक्षे लङ्कादिमूषणम् । सुचर्चगिष्यम्—सुभाष्यवचनमूढम्,

पक्षे स्वयंसमूहम् । समानार्थम्—प्रज्ञापादिरसमित्र वाक्यम्, पक्षे रसाद्या

प्रमिता । अनर्गलम्—अव्यक्तस्य लुप्तमित धनम् । दोषावेचकतत्परा—दोषाणां

दुःश्रवत्वादीनां काव्यस्येति शेषः अन्वेषणे तत्परः मनोयोगी, पक्षे दोषा रानि-
तस्या अन्वेषणे तत्परः ।

(१४८) कविताकान्तां स्रवरेति शेषः । व्याकरणश्च पितरः नैव एति
कवितायां व्याकरणज्ञानजन्यत्वात् तस्य तस्या पितृत्वम् । कान्दसात्—वेदाध्यायिनी
जनात् ।

(१४९) वयो मयि—हौरकम् । करटारवा—करटानां काकानां चारवा-
शब्दाः ।

(१५०) चन्दनमन्दस्य क्लीबत्वे चन्दनकाष्ठप्रतीतिः ।

(१५१) कुम्भसम्भव—कुम्भजातोऽगस्त्यमुनिः ।

(१५२) पापम्—दोषाधारम् पक्षे परिवारवगम् । मल—पाप, पक्षे
सुगमम् । खेद—तैष, पक्षे सगमम् । गुवान्—दीपवर्तिका पक्षे विनयादीन् ।
चिष्योति—नाशयति । द्रव्यावसानसमये—जैलायभावे पक्षे खाद्यपरिधेयाद्यभावे ।
कुम्भसम्पत्ति—वसरूपगृहे । कोऽपि—अनिश्चयनीय साधारणदीपादितर इत्यर्थः ।

(१५३) भासति—सूर्ये । शनैश्चर—सूर्यसुतः । विधी—चक्षुः गते इति
शेषः । बुध—सौर्यः ।

(१५४) अवशम्भा—वैशुभिन्नवस्तुनिर्मिता पक्षे नीचकुक्षीत्पक्षा । गुणश्च
मौर्व्यां नेपथ्यादिगुणश्च त्रयुक्ता प्ररिता सक्त परमर्षमर्दिन परेषां मर्षस्यान
विदारका भवन्ति । ये च विग्रहवशज्जा उत्कृष्टवैशुभिन्निता उत्कृष्टकुक्षीत्पक्षाद्य
ते तदाविधा गुणप्रयुक्ता चाप्य इव नवता व्रजन्ति । वंशश्च गुणदोषा हि पुत्रां
सदस्यत्वमिति जनयन्तीति भावः ।

(१५५) अनुकीकरोति—नष्टक्रीकरोति नाशयतीत्यर्थः । किञ्च—चन्द्रः ।

(१५६) पूर्वाङ्गेन वक्तव्यं गुणाधिक्यं दर्शयति । उभौ पक्षौ पक्षौ ग्रहौ
वक्तव्येति शब्दत्, एव चन्द्रस्य एकपक्ष एव युक्तः । विपत्ति—आकाशे ।
अव्याहतगति—वक्तव्य इति शेषः, चन्द्रस्य केवलाकाशे । वक्तव्यं सदा मौनमुद्धृत
खादति, चन्द्रस्य भासनेन मौनराशिं भजते । वक्तव्यं सक्तव्याशुशिरसि समस्त
भास्वापवग्न्यव्योपनि वसति, चन्द्रस्य एकस्य स्थाप्ये शिवस्य शिरसि वसति,

कथित एव इयम् कोऽपि अधिक वृत्त चन्द्रेऽस्तीति शेषः । स क इत्यादि गुणा
इति । स्थाने योग्याधिकरणे मात्मा पूज्या , स्यात्तरहिता चयोगस्थाने निहितायत्
नहि न तादृक् मात्मा भूभवन्तीति फलितार्थः । स्थानोत्पत्त्येव गुणानामुक्तत्वं
इति भावः ।

(११८) वच स्यतीति—इरेवच स्थली विधेर्वदन इत्यस्य सामग्र्यरभान् तै ।
पुरुषास्तय—हरिचिह्नहरा ।

(११९) सप्तद प्रति रावणस्य तिरस्कारोक्तिरियम् । रावणेन दमभिमुखे
चमुविशब्दादय उच्चारिता ।

(१२०) वागुक्ति—व्याध । शीदन्ति—ट छमनुभवन्ति । ग्रन्थकालपङ्कजा-
नभिज्ञा नवकोमलदण्डावपि भववितुमक्षमा ।

(१२१) कौरवपाण्डववाच्येभ्यो लम्बोच्च ट शासन प्रति भीमस्य क्रीडोक्तिरियम् ।
व—पुष्पाकम् । तम्—ट शासनम् ।

(१२२) चम्पुसुते—सुत विद्या ।

(१२३) बोट—वहनशील । चम्पुसिखम्—कुवेरसिखं शिवसिखं

(१२४) (क) वाग्निमखस्य—चम्पुसिखस्य ।

(ख) चम्पु एवमप्यस्योक्तिरित्यदादिगर्भीयस्य सु धातो रूपम् । प्रसूति विजय

धर्म इति इलापुत्रः ।

(१२५) तत्तात—तस्या सुते तत्त पिता । दीत—दूतकार्यं विवाहकार्यं

चटकत्वमिति यावत् । मन्त्रे—इ भन्त्रे । मरिहस्यविधौ—कौतुकच्छलेन ।

(१२६) सन्निभुतीरे—सर्गगङ्गातटे मन्दाकिनीतीरे इत्यर्थः । अश्वविघात

वीरे—अद्याना पापानां विघाते विनाशविषये वीरे वीरसङ्घे । वीर—चक्रिने ।
अपीरे—नन्दरे ।

(१२७) इर—मित्रः । इर—नाशकः । इ—सम्बोधने । 'इ स्यात् सम्बोधने

पादपूरणे च निमित्तं इत्यादि भेदिनौ । गङ्गादि—इ गङ्गाधर से पदाब्जे मे
चेतस धरभाव धारकत्वं धर पवनम्बस्य सङ्गोपादपणे मदीय विना स्यादप्य इत्यर्थः ।
भवेत्यादि—इ भव भव एव सिन्धु तस्मिन् मणिसिन्धौ मसारसागरे मे करंघट

नाविक' भव, सो ससारसागरस्य पात्रं नय इत्यर्थः । अपिच भवः क्षिप्रुरिव तस्मिन् भवसिन्धौ क्षिप्रुवत् महाविप्लवदले ससारे मे कर्णधार' भव अतिमूढत्वात् असत्यं प्रवृत्तस्य मम कर्णे धृत्वा सत्यधर्मवर्तको भव इत्यर्थः । किञ्च भवसिन्धौ सञ्जमङ्गला स्पदे अतः काशोच्चे मे कर्णधारो भव, मरत्यसमये तारकमन्त्रं दातुं मम कर्णे धारय , "यव काशो भवत्येऽपि अनुनाद्युचिता व्रजेत् । अतस्तत्कर्मसम्पन्नं करोम्यहमपि सयम्' इति प्रतिज्ञातवान् ॥ यथा मे काशीमुखं भवेत् तथा कदापि कुप इति भावः । "भव' चेन्महत्सारे सत्तायां प्राप्तिजन्यमनो' इति मेदिनी । स्वामिन्यादि—हे नन्दुश्च यः स्वर्गोत्कर्षेण वर्तस्य देवतान्तराणि परित्यज्य केवलं स्वामीवाङ् प्रणमामीत्यर्थः । जय शम्भो इति वाक् सदा भदास्ये मदीयवदने स्यात् अस्तु ।

(१७७) (क) समाप्य—उपभुज्य । विवशान्—भोम्यवसूनि । कल्लोल—तरङ्ग ।

(१७८) (क) (इन्दुम् = ८ , शुभाग्र = १ रुपम् = १ सचननाचक = १)

अतएव ८१११ अङ्गस्य वामगत्या १११८ शकाब्दा (६०४ वङ्गाब्दा , ११८७ ख्रिष्टाब्दा वा) उद्भवति ।

(ख) ८१११ अङ्गस्य वामगत्या १११८ शकाब्दा उद्भवति ।

(१८०) (क) वाच = ५ , व्यावृत्ति = ७ , राम = ६ , इन्दु = १ । अतएव अङ्गस्य वामगत्या १६०५ शकाब्दा (११६० वङ्गाब्दा , १७५२ ख्रिष्टाब्दा वा) उद्भवति ।

(ख) धरेति—भूदेवराजस्य कारिन्द्रवशीशस्य गौडपदेशाधिपस्य रामकान्तद्वयस्य । भाविनी—सङ्घधर्मिणी । श्रीभवानी—श्रीमती राज्ञी भवानी ।

(१८१) खम् = ० , गन्धम् = ० , मित्रम् = १० । अतएव अङ्गस्य वामगत्या १७०० शकाब्दा (११८५ वङ्गाब्दा , १७७८ ख्रिष्टाब्दा वा) उद्भवति ।

(१८२) गङ्गावासे—भवद्वीपादूरपूर्वदेशवर्तिनि प्राक्तनवङ्गातीरस्थायिनि राम विद्येये । विधिप्रति = अनुमुखकर्ण = ८ , सुकृत = पुण्य = ८ , चौविपाल — राजा = १६ । अतएव अङ्गस्य वामगत्या १६८८ शकाब्दा (११८३ वङ्गाब्दा १७०६ ख्रिष्टाब्दा वा) उद्भवति ।

(१८३) पाण्डिपङ्क—विवाह , पदे पाणां हस्ते धारयन् । मुग्धोद्भा—उपकुम्भजाता , पदे उत्तमवेद्यपङ्गा ।

(१८४) येन विष्णुना रामेवैत्यर्थः, अथो लोहं लवणं च तद्विश्रितमस्तमित्यर्थः,
 भूत्वा रावणं दातुं खण्डितं हत इत्यर्थः । दो भातो कर्मणि छम् ।
 स रामरूपो विष्णुर्वा युष्मान् अव्यात् पायात् । रावणं विचिनटि—करगोरणं,
 करणं कार्यं युद्धवर्धनीति यावत् छरन् मेव इव तद्वत् विपक्षमपराभूय कथमपि
 रचात् नित्यमस्ति इति भावः । यथा करणे इन्द्रिये तदुपभोगे छरन् इव पशुसभावा
 इति यावत् परदारापहारकत्वादिति भावः । रचरच—रचे युद्धे रचति स्पृष्ट्वा
 विह्वलाद करोति यथाह्वयः । राव—राति ददातीति कर्त्तरि चन, दातृत्व्यः ।
 चरण—न विद्यते रचो युद्धं यस्य तादृशं रामेच सङ्गं युद्धात् प्राक् दिग्विजयि-
 त्वात्रिङ्गयुद्ध इत्यर्थः । अत्—अति मत्तयति मानुषानिति शेषः नरमासमवकाः ।
 पमी—चाद्विषोर्भीक्ष्ण्यं यस्य सः । अयुना रामं विचिनटि । अत्र यस्तेति
 प्रदमयान्तर्यम् । यस्य रामस्य रामा पमी सीतेति यावत् रम अग्निं चार चात्प्रवृद्धे
 वशि प्रविश्यः । सीता कौटुम्भीत्याह या सीता भारं कन्दर्पे प्रत्यपि चरमा अनभिष्टावा
 पतिव्रतैत्यर्थः । या च रमासारमा—रमाया लज्जायां सारं तेजं साति परिमितं
 करोति, स्रष्टुपतो लज्जीरित्यर्थः । रामं लव कौटुम्भः ? श्रीमानदयोदय—श्री
 सन्पत् मानयितुमनुमतिं दद्यात् परदुःखापहरवेष्ट्या आत्मानं उदयो यन्मात् स
 दनाराध्य सर्वे एवमर्थं सन्मानं तदनुग्रहं लभन्त इत्यर्थः । पुनः कौटुम्भः ?
 दयदय—दष्टे दाने दद्यात् यस्य सः यो हि पावभा सदा ददाति न लसतीव
 मित्यर्थः । अथिष उदय—वेदयतीति । अजन्म विदुः भातो लवनाद्यं मानवदह
 माश्रित्य स्वकर्मणि परेभ्यो ज्ञानम् इत्यर्थः । विषयं जित्—जययौलः । पुनः
 कौटुम्भः अभीरभीरभीराभी—न भीरभी अभयमित्यर्थः अभिष राति ददातीति
 अभीरा वायुर्जगत्प्राचलात् अभीराय कायवे भिय राति ददातीति अभीरभीरं सर्वं
 पवनाशनत्वात् तस्य भरो धारणं तेन भिष राति यः भयम्द अभीरभीरभरभीतो
 गृह्य तन्मात् अभीर अभयं यस्य तादृशं विचरिति अनित्यार्थं यद्गृह्णादन्तादस्तेति ।
 पुनः कथम्भुत ? असोभो—न विद्यते भोर्मयं देवेभ्य इति शेषः यस्मि स इन्द्रजित् त
 सति हिंसतीति अभीरभो लज्जाम् तम् अचति रचति अभीरभो ।
 (१८५) इदम्—अभिहितम् अहम् । कानिचदर्थनैव—१९ अहम् ।

वट्टेय—११ अङ्गेन । ब्रह्माक्षप्रकृत—४ अङ्गेन गुणितम् । अलाधिपतिना यत्केचित्—
वक्ष्येन २४ अङ्गेन इत्यथ भक्तं सत् यत् अवशिष्टम् । वेदाङ्गैश्च इत—६ अङ्गेन
गुणितम् । एवंप्रकारेण १२० संख्या उद्भवति ।

(१८६) इष्टम्—अभिलषितम् अङ्गम् । स्वाधेति—००० युक्तम् । खल्वयमेति—
१०० राशिना व्यवकलितम् । खल्वेति—११०० अङ्गेन युक्तम् । खाकायेति—
५०० राशिना भक्तम् । यच्छ्रुतम्—यत् श्रुतं भाषावशिष्टं, तत् त्रिगुणितं, पुनश्च
द्वगुणितं १ अङ्गेन गुणितं, ४ अङ्गेन गुणितमित्यर्थः । खाकायाधौति—१०० अङ्गेन
युक्तम् । श्रुत्युतम्—(पुनश्च) १ अङ्गेन सयुक्तम् । एवंप्रकारेण १८०१ ख्रुष्टीयाभ्या
उद्भवति ।

(१८७) इष्टम्—अभिलषितम् अङ्गम् । वाचगुणम्—५ द्वारा गुणितम् । सुखेन
सङ्कितम्—४ युक्तम् । खाडाकृतम्—८० गुणितम् । तत् तष्टम्—तत् शरभूधरै
७५ द्वारा तष्टं भक्तं तत्र यद् अवशिष्टं तत् पक्षेण २ द्वारा गुणितम् । सवस्तरम्—
व्याप्य इत्यर्थः । अर्थात् १२० वस्तरं व्याप्य शिष्टा जना जीवन्तु ।

अथवा इष्टम्—अभिलषितम् । नावहृत—८ द्वारा गुणितम् । युतं यशभता—
एकेन सङ्क युक्तम् । निधं शरघ्ने शिवै—१५ द्वारा गुणितम् । व्योमपुगे तष्ट—
४० द्वारा भक्तस्य यत् अवशिष्टं तत् । गजेन—८ द्वारा । अर्थात् १२० वस्तरं
व्याप्य शिष्टा जना जीवन्तु ।

(१८८) स कश्चिद् गुणपाङ्क्तिं करो रव कश्चिद्द्विद् गुणवतिं करो रमं नमन्द
“जाती जाती यदगुणस्तत् रवमिति कथ्यते । स कौटिल्यः ? न मोदने प्रमोद
न यान्तीत्यमुनिः अचाक्षीन्द्रियाणि यस्य सोऽनुदसो जिनेन्द्रियः । तथा बलदमनचद
शत्रुपशमनीतिदाता । तथा सेवायां परप्रचली मर्गं लब्ध्वाहमध्यात् उदसी निष्ठ
स्वाधीन इत्यर्थः । रवे कौटिल्ये ? वेदान्तप्रमो वेदापप्रसव अधीतवदे इत्यर्थः । तथा
भक्ते भिद्यवदे । तथा रचितं कृतो निजाया रजो रायसेवाश्रिकाया बाधाया उपप्लेदे
उन्मूलने यस्य येन सखिन् रचितनिगदगुण्येदवये । तथा न रमने मुजनेषु चर्मे
वा ये न अरमा दुर्भ्रंशान्नौरयति दूरीकरोति यस्तखिन् अरमेरे दुर्भ्रंशदूरीकारके
इत्यर्थः । तथा दवेव आसक्तो देवासक्तस्तखिन् देवासक्ते देवपूजानिरति इत्यर्थः । तथा

तोदस व्यथाया दुर्मा दुर्गमा परानभिभूतास्तानप्यस्य नि चिपन्तीति तोदत्तांशालेखं
 वसि निकेतने, यथाशामपि यथा यमाशिता तस्मिन् इत्यर्थः । तथा दयन
 दान रक्षा वा तेन यो मदलवो गर्वकषिका तेन य सोद परिवेदना तेन मुने रक्षिते
 प्रिय कृतापि अगन्वित इत्यर्थः । तथा वादेन सद्य वक्तते अवादस्तस्मिन् प्रमाणशाले
 इत्यर्थः । तथा अयन अगन्तुं अगच्छो निर्मलता यथात् तस्मिन् अयदच्छे ग्रहिमति
 इत्यर्थः । तथा गुरुमि गुरुसेवामिर्जनितो यथिर कृत्र अमकनैव सद्य ज्ञान अपवा
 सने आसन्ते । तथा अपदान पदभटान अवतीति अपदाव यथा अपगती
 दाव अपगामी यथात् तस्मिन्नि ।

(१८८) (क) क कर्णारिपिता ?—कर्णशरीरत्वमस्य पिता 'वासव' ।
 किमिच्छति जन ?—इत्यत्र । कि सीकृत विष्णुना ?—इत्यत्र
 (वामनत्वम्) । को जायति परिक्रितम् ?—'सतिमान्' । विषमम् (पञ्चवाण
 कन्दर्प) कुवाति वा कामिनाम् ?—मगति सीता कस्य वधू ?—'रामस्य' ।
 प्रिय किमु वरे ?—'कौशुभ' । वज्र कफ को वधू ?—'अम्ब' । इति
 अष्टप्रमुत्तरपदानां मध्यमापरसंयोगेन सरसति नमस्तत्पम् इति महानम्र प्राप्त ।
 (१८९) (क) सन्निभोत्सवम्—सन्निभूताकाश । सीहितम्—पर्याप्तभोजनेन ।
 (ख) शीतम्—चन्द्र । आतपवरचना—इतधारणम् । दक्षी—अग्निनीकुमारी ।
 (ग) भाद्रमासस्य शुक्लचतुर्थ्या लक्षचतुर्थ्यां तिथौ वटचन्द्रत्वात् चन्द्रदमन
 निषेधः ।

पद्यानन्दते भागी पश्यीदभयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितवन्द्यो जेवितव्यं कदाचन ॥

(घ) ब्राह्मणस्य—हे ब्राह्मण त्वं स खण्ड्य (सो + सोद् + हि) ।

(१८२) सुकण्ठमापीय—रज्ज्वा इति इव । इदं निषण्ण—एतादृशं कुम्भस्य
 रूपपतनसंभाव । उपनीय—ग्रहीता । अवति—रक्षति । सतां—साधूनाम् ।

(१८०) पवि—वधूम् । यत्नवत्—तत्पत्नम् । दव—वनाग्निम् । शिला
 यत्नवत्—प्रसरच्छिन्नवत् ।

(१८८) तत्र सीम—अभ्युत्थानम् । यत्नम्—पतङ्गः ।

(३६८) प्रकृतिलघी—प्रकृत्वा स्वभावेन लघी तच्चे । ग्रची—परिति । भासि-
तरश्च—भासमान वक्ष्यस्त्ववह शरदणकाष्टस्रष्ट (फातुनेति प्रसिद्ध)

(४०१) पण्डिते गोरस वाक्वरस । स्वीजने गोरसः चचूरस दृष्टिरसो वा,
दर्शनमाधुष्यमिति यावत् । भोजने गोरस चेभुरस दुग्धमित्यर्थ ।

“दिग्दृष्टिदीधितिसर्गवज्रवाग्वाधकारिषु ।

भूमी पथी च गीयन्तो विहङ्गिर्दंशसु कृतः । —उत्साधुष ।

(४०४) एतस्य पुष्पप्रदंशैश्च फलं प्रसूते तयोत्तमजनोंऽपि वाक्प्रमत्तैव कार्यं
करोति । अतस्तत्सादृश्यमुत्तमस्य । आस्य पुष्प फलश्च प्रकटीकरोति, तथा
मध्यमोऽपि जनं प्रथम् वाक् परं कार्यं इत्येव करोति । अतस्तत्सादृश्यम् । कुन्दस्तु
केवलं पुष्पमेव ददाति, तथा अधमोऽपि केवलं वाक्परायणं न तु कर्मतत्परः ।
अतः कुन्दसादृश्यमधमस्य । पुष्पफलमित्यत्र जातिरभाविनाम (पा—२ । ४ । ६)
इति द्वैकवद्भावः । वाक् कर्मैव सर्वो हि इन्दो विभावया एतवद्वतीति न्यायाद्
द्वैकवद्भावः । वागपि इत्यत्र अपि शब्द अवधारणार्थं योगेव वाङ्माममिति
यावत् न तु कर्मैवभिप्रायः ।

(४१०) हेमकार—स्वर्णकार । सुवर्णगुणातिरक्त —सन्दरवर्णगुणातिशयः ।

इति तृतीय-प्रवाह समाप्तः ।

शेषोक्तिः ।

(१)

जामाता यत विश्व स्वयमुपपद्यते कन्यका लोकमाता
विश्वामित्रश्च दूतो निखिलगुणविधिर्यागकर्त्ता वशिष्ठ ।
राजर्षि सम्यदाता नरवरजनकस्ते यद्वा सुप्रसन्ना
दैव तन्नोमि यस्याकुरुष्वविधिवशात् सीखाख्यो न तव ॥

(२)

जनक लक्ष्मणन्दो मे जननी विम्ववासिनी ।
पितामहो रामचन्द्र सार्यक प्रपितामह ॥
श्रीभाराम इति ख्यातो महृद्रप्रपितामह ।
देवद्विजनहाभक्ता इमे मे पूर्वपूजका ॥

(३)

श्रीपूर्वचन्द्रकविभूषणकर्म्मरवी
सौरे शुची म्यतनुतीङ्गसागराखा ।
यत्त गुरोरनुसमुद्रसागराखा
मेते दिने यद्गुणभगशास्त्रमाके ॥

(४)

मसारेऽस्त्रिष्वसारे कलिकलुषहरे भास्वरे सीधनीरे
सर्वस्यानैकसारे सकलसुखहरे जात्रवीपुष्पतीरे ।
यस्या भुतानिपाक्षी निवसति नितरां सिद्धशाली कपाक्षी
हुम्मीत्रेलान्तरे वा मम भुजननभू भद्रकाली सुखाक्षि ॥

सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः ।

কবিভূষণ শ্রীপূর্ণচন্দ্র দে কাব্যরত্ন উদ্ভটনাগব বি-এ

પ્રજેત, નાશશૈલ અનુનિત થા મળ્લાનિત ખુલ્લકાવનો :-

১। সমগ্র বিত্তিক ব্যাকরাকৌমুদী (চারি ভাগ একত) (প্রথমতঃ বিভাসাগর প্রণীত)। (চতুর্থ সংস্করণ)। “আত্মনেপথ্য, পরশ্রমপদ” ও “লকারার্থনির্ণয়ে পাণিনির বা বাস্তবিক হৃত্র এব” বাঙ্গালার তাহার বিশদ ব্যাখ্যা দেওয়া হইয়াছে, অষ্টান্ত বিষয়ে অপাণিনির হৃত্রগুলি কে’নু পাণিনির হৃত্রের অন্তর্গত তাহাও হুটনোটে লিখিত হইয়াছে। বিভাসাগর মহাশয়ের সংস্করণে যে যেত্র বা প্রমাণ ছিল তাহাও সংশোধিত হইয়া হুটনোটে সন্নিবেশিত হইয়াছে। হৃত্রার্ণত উদাহরণগুলির অর্থ এবং প্রত্যেক প্রকরণের নিম্নভাগে ৭০ন বক ৬৭কৃত প্রশ্ন ইত্যাদি তাহার প্রদত্ত এবং প্রত্যেক প্রকরণের নিম্নভাগে ৭০ন বক ৬৭কৃত প্রশ্ন ইত্যাদি তাহার প্রদত্ত হইয়াছে। পরিশিষ্টে লিঙ্গ নিয়মের স্থান দৃষ্ট করা হইয়াছে। এক্ষণ উৎকৃষ্ট ও সর্বত্র-স্থান সংস্করণ এ পন্থ বা হর হর নাই প্রত্যাখ্যান ৩০০ পৃষ্ঠে সম্পূর্ণ হইয়াছে। মূল্য কাগজে বাধা ১০ (দেড় টাকা)।

২। বিশুদ্ধ ব্যাকরণকৌমুদী (প্রথম ভাগ) (অবদ্যে বিভাগাগর প্রীত)।
অনেক অধিক শব্দের রূপ ও প্রত্যেক প্রকরণের শেষে বৎস থাক গ্রন্থ সমন্বিত।
পারিতোষিক শব্দের ই রাজী প্রতিবাক ও বেণ্ডা হইয়াছে। মূল্য ১০ (আট আনা)।

৩। বিগ্রহ ব্যাকরণকৌমুদী (দ্বিতীয় ও ২য় ভাগ এবং) (প্রথম ভাগে বিভাগের প্রাণী)। ১০ খানি প্রাচীন মন্ত্র বাকরণ ও টিকা অবলম্বন করিয়া ইহা সম্পাদিত হইয়াছে। মূল্য ১ (এক টাকা)।

ইহা সম্পাদিত হইয়াছে। অধ্যায় ১ (এক টীকা)।
৪। বিষ্ণু ব্যাকরণ কোম্বী" (চতুর্থ ভাগ) (সংগঠন বিভাগের প্রীতি)।
ইহা অতি সাধারণ সম্পাদিত। বিভাগের মহাপ্রবন্ধ সমস্ত দুল আছে। তবে যে যে
অংশ ও অংশ ছিল তাহা শোধন করিয়া দেওয়া গিয়াছে। ১৬ খানি প্রাচীন স্মৃতি
ব্যাকরণ ও টীকা অবলম্বন করিয়া লিখিত। বিভিন্ন ব্যাকরণের মতামত যথেষ্ট আছে।
কোনকটা কথা বলিয়া—(১) স্মৃতি স্বত্রগুলির বিষয় ব্যাখ্যা এবং তাহারে প্রমাণ
বর্ণনা নানা উদাহরণ নানা মহাকাব্য ইহা ত গৃহীত। (২) গ্রীষ্মের ৩৫ ইহাতে ৭০
স্বত্রগুলি নূতন সংশোধিত। (৩) বিভাগের মহাপ্রবন্ধে সংশ্লিষ্ট স্বত্র কি বা পাণিনি
ও কাত্যায়ন ইহাতে গৃহীত স্বত্রগুলি সংগ্রহ নহে যথাযথ উদ্ধৃতি। (৪) প্রত্যেক
অক্ষর পর নিম্নভাগে প্রচুর পরিমাণে প্রদত্ত নিহিত। (৫) মুট বোটে অনেক অংশ
আন্তর্য্য কথা উল্লিখিত। অন্যান্য সংস্করণ রূপে ইহা তিন গুণ বড়। এখানে ৪৯০

পৃষ্ঠে সম্পূর্ণ। একরূপ সর্বদা হুল্লর স্বরূপ এ পর্যন্ত বাস্তব হয় নাই। হাফেল ও কলেজের ছাত্রগণের সবিশেষ উপকারী। মূল্য ১ (এক টাকা)।

৫. সচিত্র "কল্পপাঠ" (প্রথম ভাগ) (স্বরূপে বিভাগাগর প্রণীত) বিভাগাগর মশায়ের সমস্ত টিকনী আছে। এতদ্বিত্ত এককর ফটোতে প্রচুর পরিমাণে শব্দের অর্থ বুঝি সমস্ত বাচ্যন্তর ও ইহাঙ্গী অনুবাদ সিদ্ধান্তে। ১২ খানি ছবি টোন ছবি আছে। হুল্লর ছাপা ও বাঁধান মূল্য ১/ (নয় আনা)

৬। সরল স কল্প পাঠ (প্রথম ভাগ) প্রথম স কল্প পাঠাবাদিগের কল্প। একটুকু স কল্প বর্ণ নাই। মূল্য (চারি আনা)

৭। সরল-স কল্প পাঠ (প্রথম ভাগ) ইহার বিস্তৃত ব্যাখ্যা পুস্তক মূল্য ১/ (পাঁচ আনা)

৮। সরল স কল্প পাঠ (দ্বিতীয় ভাগ) "হাফেল স কল্প বর্ণ আছে ব্যাকরণ শিল্পার বিশেষ উপযোগী মূল্য ১/ (আট আনা)

৯। বিস্তৃত ও সচিত্র পদ্যপাঠ (১ম ভাগ) "বহুগোপাল চট্টোপাধ্যায় প্রণীত। প্রচুর টিকা অর্থ বুঝি ও প্রশ্ন সমিতি মূল্য (চারি আনা)।

১০। বিস্তৃত ও সচিত্র পদ্যপাঠ (২য় ভাগ)। "বহুগোপাল চট্টোপাধ্যায় প্রণীত। প্রচুর টিকা অর্থ বুঝি ও প্রশ্ন সমিতি মূল্য ১/ (চারি আনা)

১১। বিস্তৃত ও সচিত্র পদ্যপাঠ (৩য় ভাগ) "বহুগোপাল চট্টোপাধ্যায় প্রণীত। ইহাতে সম্পূর্ণ টিকা অর্থ বুঝি ও প্রশ্ন সমিতি আছে মূল্য ১/ (আট আনা)

১২। বিস্তৃত ও সচিত্র চারুপাঠ (১ম ভাগ) "অক্ষরবুন্দের দত্ত প্রণীত। প্রচুর টিকা অর্থ বুঝি ও প্রশ্ন সমিতি মূল্য ১/ (আট আনা)

১৩। সচিত্র সাধুবাণ ও বিস্তৃত চারুপাঠ শোক একরূপ সর্বদা হুল্লর চারুপাঠ শোক ছবি নাই। তিনখানি হুল্লর ছবি আছে এতে ক খানি শিল্প রঙের ছবির স্বরূপ মূল্য ১/ (চারি আনা)

১৪। বিস্তৃত বাহু রূপ সাগর হুগু চন্দ্র বে উত্তর সাগর বি এ প্রণীত ইহাতে প্রশ্ন ৫ স কল্প বাহুর বট, লোট ইত্যাদি ২১ প্রকার রূপ আছে। মূল্য ১ (এক টাকা)।

এস্ সি আন্ড এণ্ড কোম্পানী

৪৮ ও ১২ নং ওয়েলিং টন ষ্ট্রিট বোম্বাই কলিকাতা।

১৫। “উট্ট-সাগরঃ” (প্রথম দ্বিতীয় তৃতীয় প্রবাহ সমন্বিতঃ)। এই সংস্কৃত গ্রন্থখানি পত ১৯১৭ খৃষ্টাব্দ হইতে সংস্কৃত প্রথম, দ্বিতীয় ও উপাধি ত্রিবিধ পরীক্ষার কাব্য ও ব্যাকরণে পাঠ্য হইয়াছে। প্রত্যেক বৎসরেই ইহা হইতে প্রশ্ন পড়িতেছে, এবং আগামী পরীক্ষায়ও ইহা হইতে প্রশ্ন পড়িবে। প্রথম প্রবাহ প্রথম পরীক্ষার জন্য দ্বিতীয় প্রবাহ দ্বিতীয় পরীক্ষার জন্য, এবং তৃতীয়-প্রবাহ উপাধি-পরীক্ষার জন্য “কলিকাতা সংস্কৃত এসোসিয়েশন্-কর্তৃক নির্ধারিত। তিনটি প্রবাহই একত্র বন্ধ। তৃতীয়-সংস্করণ। মূল্য কাগজে বাঁধা ২, দুই টাকা। কাগজে সোণার ভাল বাঁধা ২০ (দুই টাকা আট আনা)।

১৬। “উট্ট-সমুদ্র” (দ্বিতীয় সংস্করণ) (বিক্রমাদিত্যের নবরত্নের এবং অষ্টম কবি-গণের উৎকৃষ্ট উট্ট শ্লোক)। (প্রাক্কল ও হুল্ললিত বাঙ্গালা পটামুখ্যাব সহিত)। মূল্য কাগজে বাঁধা ২, (দুই টাকা)।

১৭। “রঙ্গ সাগর স্বর্গত কবি কৃষ্ণকণ্ঠে জাহ্নবী”। ইহার জীবন চরিত এবং ৩০০ (তিন শত চারি) অদ্ভুত বাঙ্গালা সমস্ত পুরণ কবিতা আছে। একপ অপরূপ গ্রন্থ এ পর্যন্ত বাহির হয় নাই। মূল্য ২, (দুই টাকা)।

১৮। “শব্দ সমুদ্রঃ” (প্রথম-প্রবাহঃ)। ইহাতে নানা গণ্য দেবীর সংস্কৃত শব্দ আছে। প্রত্যেক শব্দের প্রত্যেক শ্লোকের প্রাক্কল ও হুল্ললিত বাঙ্গালা পটামুখ্যাব প্রস্তুত। মূল্য কাগজে বাঁধা ২, (দুই টাকা)।

১৯। “পাণ্ডব গীতা” (প্রাক্কল ও হুল্ললিত বাঙ্গালা পটামুখ্যাব সহিত)। মূল্য কাগজে বাঁধা ৪০ (আট আনা)।

২০। “প্রহোত্তর বশিষ্ঠবান্ধবা” (লক্ষ্যবান্ধবা), “প্রহোত্তর বান্ধবা” (জৈন বতি বিন্দ), “প্রহোত্তর রত্নবান্ধবা” (কৃষ্ণবান্ধবা নরবতি)। (প্রাক্কল ও হুল্ললিত বাঙ্গালা পটামুখ্যাব সহিত)। মূল্য ১০০ (ছয় আনা)।

গুরুদাস চট্টোপাধ্যায় এণ্ড সন্স ।

২০৩/১১ নং কর্ণওয়ালিস স্ট্রিট, কলিকাতা।

২১। বিদ্যুৎ "উপক্রমিকা ব্যাকরণ" (ঈশ্বরচন্দ্র বিদ্যাসাগর প্রণীত) (দ্বিতীয় সংস্করণ)। অতি বিদ্যুৎ ভাবে ও স্থান্যরূপে মুদ্রিত। প্রত্যেক প্রকরণের শেষে অক্ষরগুলি করিয়া প্রশ্ন দেওয়া আছে। বিদ্যাসাগর মহাশয়ের মূল গ্রন্থে বস্তুগুলি খাতুর রূপ দেওয়া ছিল এই পুস্তকে প্রায় তাহার বিগুন খাতুর রূপ দেওয়া হইয়াছে। পারিভাষিক শব্দগুলির ইংরাজী প্রতিবাক্য এবং প্রত্যেক খাতু রূপের নিম্ন ভাগে অর্থবাচক ও সংশোধন বিবরণ প্রদত্ত নিহিত আছে। গ্রন্থাবলির আকার বৃহৎ। মূল্য ৯০ (বার আনা)।

২২। নীতার বনবাস (ঈশ্বরচন্দ্র বিদ্যাসাগর প্রণীত)। ইহা অতি বিদ্যুৎ ও সঙ্গীত স্থান্যরূপে মুদ্রিত। প্রত্যেক পুস্তকের নিম্নভাগে হুজুর শব্দের অর্থ ব্যাকরণ গুণ বিবরণ, এবং প্রত্যেক শেষে "ভৌগোলিক বিবরণ ও আর্থ সংক্রান্ত ৫০০ (পাঁচ শত স্থান্য) প্রশ্ন নিহিত আছে। ইহার নতুন মুদ্রিত সংস্করণ অত্যাবশ্যিক বাহির হয় নাই। মূল্য ৮০ (বার আনা)।

২৩। "পুরুষোত্তম" (ঈশ্বরচন্দ্র বিদ্যাসাগর প্রণীত)। ইহা নীতার বনবাসের অংশী অধ্যয়ন করিয়া লিখিত। মূল্য ৮০ (আট আনা)।

মেসার্স ম্যাকমিল্যান্ এণ্ড কোম্পানী লিমিটেড্‌।

২২৪ ন বোম্বাইর ট্রিট কলিকাতা।

২৪। "প্রবন্ধমালা" (৩৪ সংস্করণ)। ইহা কলিকাতার এবং বর্তমান, ঢাকা ও চট্টগ্রাম ডিভিশনে ম্যাট্রিকুলেশনের মূল সমুদায় সমাদৃত পাঠ্য পুস্তক। ইহার ভাষা অতি বিদ্যুৎ ও প্রশস্ত। মূল্য ৮০ (আট আনা)।

২৫। "মোহনলাল ও 'মোহন বাবু'" (শঙ্করাচার্য বিদ্যোত ও একত্র বস্তু) (দ্বিতীয় সংস্করণ)। প্রত্যেক নতুন মূল্য ন্যূনতম ও প্রশস্ত বাসনা। পণ্যবাহ্যিক সহিত। ইহাতে শঙ্করাচার্যের জীবন চরিত্র প্রদত্ত হইয়াছে। মূল্য কাগজে বাহ্য। ১০ (চারি আনা)।

শ্রীযোশেন্দ্রনাথ মুখোপাধ্যায়।

ম্যাকমিল্যান্ সঙ্কট প্রেস ডিপোজিটরী,

৩০ নং কর্ণওয়ালিস ট্রিট, কলিকাতা।